

ПІВДЕННИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР АКАДЕМІЇ
ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

О.Я.Чебикін, І.Г.Павлова

**СТАНОВЛЕННЯ
ЕМОЦІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ
ОСОБИСТОСТІ**

Одесса -2009

УДК 154.2:152.26:152.32
ББК

Рекомендовано вченою радою Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського (Протокол №__ від _____ р.)

Р е ц е н з е н т и:

О.П.Саннікова - доктор психологічних наук, професор;

Н.Ф.Каліна - доктор психологічних наук, професор.

ISBN

Чебикін О.Я., Павлова І.Г. Становлення емоційної зрілості особистості. – Одеса: СВД Черкасов, 2009. – 238с.

Робота присвячена дослідженню емоційної зрілості особистості в підлітковому та юнацькому віці. Уточнено поняття емоційної зрілості та її головні компоненти. Викладена методика діагностики емоційної зрілості. На матеріалі власного дослідження автори монографії встановлюють відмінності у прояві емоційної зрілості залежно від віку та статі, визначають етапи та закономірності становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці, створюють типологічну модель емоційної зрілості особистості.

Публікація адресована фахівцям з проблем розвитку емоційної сфери, практичним психологам, педагогам.

ББК _____

ISBN _____

© Чебикін О.Я., Павлова І.Г., 2009

ВСТУП

Проблема емоційної зрілості розглядалась у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних психологів (А.Ребер, А.В.Сухарєв, О.Я.Чебикін, С.Lambert, W.C.Menninger та ін.), психофізіологів (П.Фресс, П.В.Симонов та ін.) та психотерапевтів (D.Abrahamsen, К.Е.FitzMaurice та ін.).

Значний внесок у вирішення проблеми емоційної зрілості особистості зробили О.Я.Чебикін, А. Маурер, J.Murray та інші, в роботах яких викладені загальні уявлення щодо її дослідження та формування.

Результати досліджень Г.М.Бреслава, О.В.Запорожець, Я.З.Неверович, О.І.Кульчицької, Е.Л.Носенко, А.Е.Ольшаннікової, Е.Д.Хомської, О.Л.Яковлевої та інших, що спрямовані на виявлення певних закономірностей становлення емоційної сфери, К.О.Абульханової-Славської, Л.І.Анциферової, Л.І.Божович, Б.С.Братуся, А.Г.Маслоу, В.Ф.Моргуна, В.О.Ядова, в яких розкривається зміст понять „зрілість” та „особистісна зрілість”, а також О.Г.Асмолова, Л.С.Виготського, Г.Крайг, І.С.Кона, О.М.Леонтєва, Д.Б.Ельконіна та інших, які пов'язані з визначенням факторів розвитку особистості, актуалізують проблему поглибленого пізнання емоційної зрілості. Адже, як вказують В.К.Вілюнас, О.М.Леонтєв, П.Фресс та інші, дослідження емоційної зрілості відноситься до малорозроблених напрямів психології. На теперішній час ще недостатньо визначено психологічний зміст емоційної зрілості та основні ознаки, що характеризують цей феномен.

У віковій та педагогічній психології переважне значення в цьому плані також набуває проблема

діагностики емоційної зрілості. Саме цей період, за даними Л.І.Божович, Р.М.Грановської, І.С.Кона, А.Е.Ольшаннікової, Л.В.Потапчук, О.В.Толстих та інших, може вважатись оптимальним щодо її становлення.

Виходячи з вищенаведеного в даній роботі ми поставили мету вивчити основні закономірності становлення емоційної зрілості особистості.

У роботі вперше визначені етапи становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці (11-13 років, 14-15 років, 16-17 років та 18-23 роки), кожний з яких має характерні особливості динаміки цього процесу; типологічну модель емоційної зрілості особистості, що містить сім типів (експресивний, саморегуляційний, емпатійний, експресивно-емпатійний, саморегуляційно-емпатійний, експресивно-саморегуляційний та гармонійний); закономірності у становленні емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці, а саме: нерівномірність становлення; інтеграція та наступне набуття автономії окремих її компонентів; зв'язок з певними особистісними властивостями, а саме, з екстраверсією та товариськістю. Уточнено поняття емоційної зрілості як інтегративної якості особистості, що характеризує ступінь розвиненості емоційної сфери на рівні адекватності емоційного реагування в певних соціокультурних умовах; головні компоненти емоційної зрілості, якими виступають такі властивості, як емоційна експресивність, емоційна саморегуляція та емпатія. Удосконалена методика діагностики емоційної зрілості, застосування якої дозволяє оцінити прояв її основних властивостей стосовно віку випробуваних.

Зміст роботи складається з двох розділів. У першому розділі розкрито сутність поняття емоційної зрілості,

проаналізовано загальні підходи, спрямовані на уточнення її змісту, та основні тенденції в її дослідженні, виділено фактори, що зумовлюють становлення емоційної зрілості, визначено головні компоненти структури емоційної зрілості особистості.

У другому розділі наведено теоретичне та методичне обґрунтування проведеного дослідження, представлено дані про вікових та статевих відмінностей у прояві ознак емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці, визначено основні етапи та закономірності її становлення, описано типологічну модель емоційної зрілості особистості та характеристику основних її типів.

Сподіваємось, що представлені результати дослідження можуть бути корисні як фахівцям з проблем розвитку емоційної сфери, так і практичним психологам у системі освіти.

Person's emotional maturity formation. The problem of emotional maturity has been examined both by psychologists of our country and foreign scholars (A.Reber, A.V.Sukharev, O.Ya.Chebykin, C.Lambert, W.C.Menninger and others) and by psychotherapists (D.Abrahams, K.E.FitzMaurice and others).

O.Ya.Chebykin, A.Maurer, J.Murray and others whose works contain general conceptions concerning its investigation and development are represented have made a significant contribution to the solution of the problem of person's emotional maturity. The results of research realized by G.Breslava, O.V.Zaporozhets, Ya.Z.Neverovych, O.I.Kul'chytska, E.L.Nosenko, A.E.Ol'shannikova, E.D.Khoms'ka, O.L.Yakovleva and others aimed at

identifying specific regularity of emotional sphere formation, by K.O.Abul'khanova-Slavs'ka, L.I.Antsyferova, L.I.Bozhovych, B.S.Bratus', A.G.Maslou, V.F.Morgun, V.O.Yadov aimed at decoding the essence of the notions “maturity” and “emotional maturity”, and by O.G.Asmolov, L.S.Vygots'kyi, G.Kreig, I.S.Kon, O.M.Leont'ev, D.B.El'konin and others, whose research work deals with the revelation of the factors aimed at developing personality actualize the problem of profound study of emotional maturity. However, V.K.Viliunas, O.M. Leont'ev, P.Fress and others refer the research of emotional maturity to insufficiently elaborated branches of psychology. Nowadays psychological contents of emotional maturity and principal peculiarities characterising this phenomenon are not well defined. The problem of emotional maturity diagnostics is gaining particular importance in age and pedagogical psychology. It is the period – according to the data of L.I.Bozhovych, R.M.Hranovs'ka, I.S.Kon, A.E.Ol'shannikova, L.V.Potapchuk, O.V.Tolstykh and others – can be considered to be optimal for its formation.

In view of the aforesaid, we set ourselves to explore the main regularities of person's emotional maturity formation as an object.

For the first time, stages of emotional maturity formation at teen- and juvenile age (at the age of 11 – 13, 14 – 15, 16 – 17 and 18 – 23) each of which possessing typical peculiarities of the process dynamics have been specified; a typological model of person's emotional maturity subdivided into seven types (expressive, self-regulating, empathic, expressive- empathic, self-regulating and empathic, expressive and self-regulating, and harmonic) has been elaborated; regularities of emotional maturity formation at the teen- and

juvenile age: irregularity of formation, integration and further acquisition of autonomy of its separate components, connection with definite personal features (that is with extroversion and commutability), in particular, have been defined. The notion “emotional maturity” has been deciphered as an integral quality of a person characterising a degree of emotional sphere development at the level of adequate emotional reaction in certain social and cultural conditions; the main components of emotional maturity such as emotional expressiveness, emotional self regulation and empathy have been specified. Methods of emotional maturity diagnostics the use of which enables to appraise the revelation of its main features regarding the age of the subjects of the experiment have been perfected.

The contents of the work consist of two chapters. In the first chapter the essence of the notion “emotional maturity” is specified; general approaches concerning its essence specification and main tendencies of its investigation are analyzed; factors providing formation of emotional maturity are highlighted; the principal structural components of person’s emotional maturity are defined. In the second chapter theoretical and methodological grounds of the conducted research are presented; data regarding age and sex differences in revelation of emotional maturity indicators at the teen- and juvenile age are given; the main stages and regularities of its formation are specified; a typological model of person’s emotional maturity and characteristics of its main types are described.

Hopefully, the represented results of the research will be of use both for specialists dealing with the problems of emotional sphere development and practical psychologists in the system of education.

РОЗДІЛ 1. ЕМОЦІЙНА ЗРІЛІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Загальні підходи до визначення сутності емоційної зрілості особистості.

На цей час в галузі вивчення емоційних явищ накопичений багатий дослідницький матеріал. Зокрема це роботи, присвячені розвитку емоцій [89, 105, 126, 152, 259, 276, 277 та ін.], індивідуальних особливостей емоційного реагування [119, 147, 167, 173, 201, 205, 258 та ін.], мозкової організації емоцій [28, 43, 75, 209 та ін.], патології емоцій [99, 123, 132, 226 та ін.].

Слід відзначити, що при розгляді емоційних явищ спеціалісти вказують на складності, що пов'язані з віднесенням їх до певного класу психічних утворень (В.К.Вілюнас [50], В.Вундт [53], О.І.Кульчицька [125], О.М.Леонт'єв [135], Є.Д.Хомська [226] та ін.), з термінологічними розбіжностями у поняттях, якими користуються автори при їх описі (В.К.Вілюнас [50], З.В.Денисова [75], J.A.Russell [277]), з визначенням їх ознак та підходів до класифікації (В.К.Вілюнас [49], Є.П.Льїн [94], О.М.Леонт'єв [134]). Зокрема автори визначають емоційні процеси (В.Вундт [53], К.Ізард [92] та ін.), емоційні реакції (Я.Рейковський [197], В.М.Смирнов, А.І.Трохачев [214] та ін.), емоційні стани (П.К.Анохін [16], П.М.Якобсон [251] та ін.), емоційні властивості особистості (Є.П.Льїн [94]), емоційні відношення (Л.Я.Гозман [65], В.Н.Мясищев [166]), емоційно - особистісні якості (Є.Д.Хомська, Н.Я.Батова [227] та ін.). Саме до останнього класу, на наш погляд, можна віднести явище емоційної зрілості.

Узагальнення доступної нам літератури свідчить, що в багатьох роботах [218, 243, 262, 269, 272] вживається термін "емоційна зрілість", однак не описується смислове значення цього поняття, що істотно ускладнює процес його пізнання.

В свою чергу, при розгляді таких психологічних феноменів як емоційний інтелект (R.K.Cooper, A.Sawaf [257], H.Gardner [263], D.Goleman [264], D.Ryback [279], P.Salovey, J.D.Mayer [280], H.Weisinger [284]), емоційна гнучкість (Л.Є.Завалкевич [85], Л.М.Мітіна, О.С.Асмаковець [157]), емоційна компетентність (В.Н.Куніцина Н.В.Казарінова, В.М.Погольша, [127], О.В.Лібін [136], D.H.Heath [268], C.Lambert [270], K.Moloney [274]), емоційна грамотність (О.Л.Яковлева, [252], D.Goleman [265]) вчені визначають ряд ознак, властивих емоційній зрілості.

Спроба конкретизувати поняття „емоційна зрілість” здійснюється лише в окремих роботах [141, 151, 196, 225, 275 та ін.].

Загалом можна визначити три підходи щодо розуміння поняття емоційної зрілості. Представники першого підходу (А.Ребер [196], П.Фресс [225] та ін.) розуміють емоційну зрілість як одну з характеристик, яка властива дорослій, тобто біологічно зрілій людині, й визначають її як відповідність емоційної реактивності людини нормам для дорослого в даному суспільстві. Так, П.Фресс вживає цей термін для позначення тенденцій до зменшення з віком загальної частоти емоційних реакцій. Автор пояснює таку тенденцію розвитком у дорослих людей здатності передбачати емоціогенні ситуації й гальмувати емоційні прояви. Тобто, емоційна зрілість, за П.Фрессом, це сукупність характеристик емоційного

реагування, властивих дорослій людині, що полягають в розвитку самоконтролю, здатності передбачати наслідки тієї чи іншої події, а також у засвоєнні реакцій, адекватних різним ситуаціям, з якими зустрічається людина. Подібні уявлення містяться в роботах А.Ребера [196], С.Lambert [270], які вживають цей термін для позначення вміння контролювати свої емоції й керувати їхніми зовнішніми проявами.

На нашу думку, такий погляд на емоційну зрілість є не повним. З іншого боку слід погодитись, що вказані емоційні прояви можуть виступати ознаками емоційної зрілості особистості.

На думку другої групи авторів (А.Н.Лук [141], А.Г.Маслоу [149], О.Л.Яковлева [252], К.Е.FitzMaurice [262], W.C.Menninger [272] та ін.) емоційна зрілість припускає емоційні реакції індивіда, що відповідають не тільки очікуванням суспільства, але і потребам, цінностям і інтересам суб'єкта. Представники цього напрямку вважають, що емоційна зрілість характеризує особистість внутрішньо несуперечливу, здатну розпізнавати й виражати власні емоції адекватно переживанню, що виникає.

Можна погодитись з означеними фахівцями, що здатність до розпізнавання емоцій як власних так і інших людей та адекватність емоційного реагування є важливою характеристикою в змісті емоційної зрілості.

Представники третього напрямку (Д.Н.Ісаєв [95], Н.Ю.Максимова й співавт. [145], А.Маурер [151], Є.А.Чудіна [240], J.Murray [275] та ін.) підходять до розуміння емоційної зрілості особистості як характеристики різних емоційних проявів, властивих певному віковому періоду людини, що забезпечують

успішне здійснення діяльності. В роботах цих авторів стверджується, що такі особливості як нездатність керувати емоціями, невміння знайти їм адекватне пояснення і реалістичне вираження поряд з підвищеною емоційною збудливістю, імпульсивністю, розгальмуванням, перевагою ігрової мотивації в діяльності та високою сугестивністю можуть виступати ознаками емоційної незрілості. В свою чергу загальним показником зрілості – незрілості представниками цього напрямку визнається відповідність емоційної поведінки уявленням про норму для певного віку.

Проведене дослідження дозволяє констатувати, що у всіх представлений напрямках визначення поняття «емоційна зрілість» спільним виступає здатність до адекватного емоційного реагування з урахуванням певного вікового періоду життя особистості, тобто її розвитку в конкретних соціальних умовах.

Щодо розбіжностей, то тут їх можна означити лише на рівні тенденцій, коли в зміст поняття емоційної зрілості включаються різні властивості емоційного порядку (експресивність, емоційна чутливість та ін.)

Безумовно, визначення емоційної зрілості не може йти поза контекстом зрілості особистості в цілому. Однак останнє поняття має більш широкий зміст та включає крім емоційних багато інших характеристик людини, які мають опосередковане відношення до емоційної зрілості. В той же час, явище зрілості особистості повинне виступити системоутворюючою підставою для визначення поняття емоційної зрілості.

За даними ряду авторів (Г.С.Абрамова [5], Б.С.Братусь [35], А.Геззел [61], Е.П.Крупнік, О.М.Лебедева [117], В.Ф.Моргун [159], Л.Орбан-Лембрик

[177], Р.Ф.Пасічняк [179] та ін.) зрілість розуміється як один з періодів онтогенезу, що характеризується тенденцією до досягнення найвищого розвитку всіх здібностей людини. Інші фахівці (А.Ребер [196, С. 287], С.Ю.Головін [211, С. 178], Х.Ремшмідт [198], О.С.Штепа [243]) у визначенні зрілості зосереджують увагу на відповідності біологічних (фізіологічних) та психологічних характеристик людини віковим нормам, прийнятим у конкретному суспільстві. В ряді робіт (Л.І.Анциферова [18], О.Г.Асмолов [20], Є.І.Головаха, О.А.Кронік [66], В.Ф.Моргун, Н.Ю.Ткачева [160] та ін.) розглядаються закономірності становлення зрілості на рівні багатосторонності, багатомірності та ієрархічності цього процесу. Вченими (К.О.Абульханова-Славська [6], Л.І.Божович [30], А.Н.Лук [141], А.Г.Маслоу [149], К.Обуховський [170], Л.В.Потапчук [189], В.О.Ядов [203] та ін.) описуються певні психологічні критерії зрілості особистості, такі як функціональна автономність, реалістичність, уміння розводити ідеальні та реальні цілі, високий рівень рефлексії, самоконтролю й гнучкості поведінки, розвинуте почуття відповідальності, стійкі та несуперечливі ціннісні орієнтації, потреба в пошуку сенсу життя, у турботі про інших людей, терпимість до власних та чужих недоліків, здатність до активної участі в житті суспільства й ефективного використання своїх знань і потенціалу, до психологічної близькості з іншою людиною, до конструктивного вирішення різних життєвих проблем та ін.

Узагальнення досліджень [19, 35, 67, 131, 156, 202 та ін.] дозволяє припустити, що становлення емоційної зрілості, також як і інших видів психологічної зрілості особистості (зрілості сенсорних, мнемічних та

інтелектуальних функцій людини), базується на фізіологічному розвитку, та впливає на моральну, світоглядну, професійну зрілість особистості.

Узагальнення досліджень (Н.М.Апетик [19], Б.С.Братусь [35], А.А.Горбатков [67], М.І.Дьяченко, Л.А.Кандибович [80, С.90], В.В.Лебединський [131], Т.П.Мироненко [156], О.В.Садокова [202] та ін.) дозволяє припустити, що становлення емоційної зрілості, також як і інших видів психологічної зрілості особистості (зрілості сенсорних, мнемічних та інтелектуальних функцій людини), базується на фізіологічному розвитку, та впливає на моральну, світоглядну, професійну зрілість особистості.

Говорячи про зрілість як загальну так і емоційну, вчені (О.В.Коблянська [103], В.Н.Куніцина, Н.В.Казарінова, В.М.Погольша, [127], О.В.Лібін [136], С.С.Макаренко [143], В.П.Черевко [236], К.Мoloney [274] та ін.) використовують таке поняття як „компетентність”, розуміючи її як складну інтегративну властивість особистості, яка характеризується системою знань про соціальну дійсність та про себе, а також використанням їх у житті. На наш погляд, це поняття в найбільшій мірі дозволяє розглянути змістові ознаки емоційної зрілості на рівні адекватності емоційного реагування особистості на певні соціальні умови.

В цьому сенсі цікавими є праці (Е.Л.Носенко, Н.В.Коврига [168], Н.Gardner [263], D.Ryback [279], P.Salovey, J.D.Mayer [280]), що з'явилися останнім часом та присвячені емоційному інтелекту. Серед них найбільш узагальнюючим є дослідження, виконане Е.Л.Носенко, Н.В.Ковригою [168], які емоційний інтелект розуміють „...як форму виявлення позитивного ставлення людини до

світу (оцінювання його як такого, в якому людина може здійснювати успішну життєдіяльність); до інших (як гідних доброзичливого ставлення); до себе (як спроможного самостійно визначати цілі власної життєдіяльності й активно діяти у напрямі їх здійснення та гідного самоповаги)” [168, с. 109].

Як ми бачимо, зазначений підхід розкриває можливість розглядати специфіку емоційного інтелекту як певної характерологічної властивості інтелектуально-емоційного порядку з функціонально позитивною спрямованістю особистості.

Важливим для нашого дослідження є зазначене авторами ствердження про те, що емоційну поведінку, адекватну ситуації, забезпечує сформованість системи соціальних навичок та наявність у суб’єкта відповідних настанов щодо можливих особисто для нього альтернатив поведінки у конкретних ситуаціях життєдіяльності [168, с. 113].

Спираючись на ці та інші дослідження [32, 126, 127, 201, 204, 239, 277 та ін.] ми в своїй роботі виходили з того, що емоції людини мають як природну, тобто психофізіологічну, так і соціальну основу в своєму розвитку. Природна основа базується на тих психофізіологічних властивостях, які відображають адекватність динаміки та онтогенетичного розвитку їх відповідно до віку, а соціальна основа відображає засвоєний досвід емоційного відношення розвиваючої особистості до оточуючого світу.

Останнє дає підставу розглядати емоційну зрілість як інтегративну якість особистості, що характеризує ступінь розвиненості емоційної сфери на рівні

адекватності емоційного реагування в певних соціокультурних умовах.

Таким чином, зазначене тлумачення характеризує емоційну зрілість як: 1) інтегративне явище суто емоційного порядку; 2) певний рівень емоційного розвитку людини; 3) якість особистості, що характеризує адекватність емоційного реагування.

Виходячи з цих положень ми намагаємося здійснити пошук специфічних властивостей та ознак їхнього прояву.

1.2. Узагальнення основних тенденцій в дослідженні особливостей емоційної зрілості

Узагальнення доступних нам відомостей показало, що основні тенденції у дослідженні емоційної зрілості можна розглядати у декількох напрямках.

До першого напрямку можна віднести роботи, що пов'язані з визначенням специфічних особливостей емоційної зрілості особистості [196, 218, 272, 270 та ін].

До другого напрямку належать дослідження, присвячені виділенню умов становлення емоційної зрілості [155, 233, 269, 267, 256 та ін].

До третього - роботи, в яких висвітлюються питання як цілеспрямованого так і спонтанного формування емоційної зрілості [1, 13, 253, 262, 261 та ін].

Крім того, доцільним виявляється розгляд досліджень, присвячених виділенню новоутворень в емоційній сфері, що мають важливе значення для адекватності емоційного реагування у певному віковому періоді [30, 37, 41, 89, 126, 131, 254, 259 та ін.], а також робіт, в яких розглядається феномен емоційної незрілості [90, 145, 193 та ін.].

Розглянемо більш докладно представлені напрямки.

При вивченні робіт першого напрямку [218, 265, 268, 274] та інших, було встановлено, що переважно автори досліджують емоційну зрілість побічно чи фрагментарно, причому в деяких випадках ототожнюють її з іншими емоційними явищами.

Характерними у цьому аспекті можуть бути дослідження, в яких емоційну зрілість розглядають у зв'язку з емоційною грамотністю (О.Л.Яковлева [252], D.Goleman [265] та ін.), емоційною компетентністю (D.H.Heath [268], K.Moloney [274] та ін.), емоційним інтелектом (R.K.Cooper, A.Sawaf [257], H.Gardner [263], D.Ryback [279], P.Salovey, J.D.Mayer [280], H.Weisinger [284] та ін.). При цьому, в деяких випадках дослідники приписують подібні ознаки як емоційній зрілості так й іншим властивостям.

Зокрема, у деяких роботах фахівці (D.H.Heath [268], C.Lambert [270], K.Moloney [274]) ототожнюють емоційну зрілість та емоційну компетентність і розглядають їх як знання про себе, вміння бути господарем своїх емоцій, сміливість у прийнятті важких рішень, передбачення прихованих перешкод, вплив на спрямованість дій інших, уміння об'єднати зусилля різних людей й зробити з них високо продуктивну команду, вирішення міжособистісних конфліктів таким чином, щоб в учасників не залишалось почуття образи, вселення в людей поваги до себе, уміння стимулювати людей до роботи на межі своїх можливостей та ін.

Проте, якщо звернутися до визначення понять емоційної компетентності та емоційної зрілості, наведеному у попередньому підрозділі, стає зрозумілим, що наведені вище ознаки більшою мірою співвідносяться з першим з них.

D.Goleman [264] однакові ознаки відносить до емоційної зрілості та емоційного інтелекту. Автор вважає [265], що емоційна зрілість являє собою набір компетентностей, що дозволяють працювати ефективно в будь-якому навколишньому середовищі.

Однак, якщо звернутися до робіт, присвячених емоційному інтелекту (Е.Л.Носенко, Н.В.Ковриги [168], Н.Gardner [263], D.Ryback [279], P.Salovey, J.D.Mayer [280], Н.Weisinger [284]), стає зрозумілим, що тут йдеться саме про інтелектуальне використання емоцій в поведінці, тобто про емоційний інтелект.

Загальним у всіх наведених вище дослідженнях є те, що деякі автори ототожнюють емоційні, соціальні та інтелектуальні явища, привносячи певну плутанину у диференціацію цих понять. Проте в роботах Е.Л. Носенко, Н.В. Ковриги [168], Н.Gardner [263] досить ґрунтовно показано, що емоційний інтелект є одною з форм виявлення інтелекту, а саме виявленні його в емоційній сфері особистості. Емоційна зрілість, в свою чергу, відображає рівень адекватності емоційного реагування у певних умовах.

Також в межах першого напрямку маються дослідження [218, 269, 272 та ін.], в яких прямо вивчають особливості емоційної зрілості, а в дійсності говорять про інші явища.

Так, у роботах М.Horton [269], W.C.Menninger [272], J.Murray [275], розглядаються ознаки емоційної зрілості, такі як: а) широкий діапазон емоцій; б) ясне, неспотворене сприйняття дійсності та здатність конструктивно взаємодіяти з нею; в) здатність пристосовуватися до змін; г) здатність адекватно сприймати себе, інших та події; д) здатність взаємодіяти з людьми послідовно, із взаємним

задоволенням та користю; е) здатність враховувати потреби інших; ж) здатність любити; з) уміння приймати вираження любові від інших; і) здатність насолоджуватися життям; к) впевненість у собі та почуття власної гідності; л) вміння бути чесним із собою; м) етичність; н) рефлексивність; о) рішучість; п) довіра інтуїції; р) почуття гумору; с) відкритість новому; т) здатність визнати свою недосконалість; у) здатність вчитися на своїх та чужих помилках; ф) співчуття; х) здатність стримувати імпульсивність.

На наш погляд, деякі з перерахованих вище ознак ("і", "к", "м", "н", "о", "т", "у") скоріше відносяться до ознак особистісної зрілості, що узгоджується з наслідками досліджень Л.І.Анциферової [18], О.Г.Асмолова [20], Г.Крайг [114], К.Обуховського [170], які вивчали саме особистісну зрілість. Інші ознаки ("в", "д", "е"), згідно роботам О.В.Коблянської [103], В.П.Черевко [236], відносяться до соціальної компетентності особистості. Треті ("б", "п", "с"), згідно дослідженням А.Н.Лука [140], А.Г.Маслоу [149], - до рис особистості, пов'язаних із креативністю.

Також проблема емоційної зрілості розглядається в аспекті готовності дитини до школи [151]. У розумінні А.Маурер емоційна зрілість проявляється у зменшенні імпульсивності поведінки, вмінні довго виконувати не дуже привабливу роботу (тобто в розвитку довільності поведінки), потребі в спілкуванні з однолітками, умінні підкорятися розпорядженням та виконувати вказівки, вмінні спілкуватися та співпрацювати, позитивній емоційній установці щодо ровесників, дорослих, завдань. Як показує автор, емоційно зрілі діти характеризуються поверненням до навколишнього середовища з

орієнтуванням на діяльність та виходом назустріч іншим, емоційно пов'язані із середовищем, вільно входять у приємні, теплі стосунки з дорослими та однолітками, викликають таке ж відношення до себе, їм притаманні гармонійність рухів, жестів, міміки, адекватність словесних висловлювань.

На наш погляд, такий підхід поєднує поняття „емоційна” та „соціальна зрілість”. Проте, до першого варто віднести зменшення імпульсивності поведінки й розвиток її довільності, відсутність емоційної напруги, скутості, адекватність виразу свого емоційного стану, до другого - потребу в спілкуванні з однолітками, вміння підкорятися розпорядженням та виконувати вказівки, спілкуватися та співпрацювати та ін.

Вивчення робіт другого напрямку [256, 267, 269, 282 та ін.] показало, що до умов становлення емоційної зрілості автори відносять розвиток самосвідомості, саморозуміння і самоприйняття, альтруїзму, співпраці, усвідомлення сенсу життя, удосконалювання контролю емоцій, розвиток почуття власної гідності, розширення соціальних контактів. Причому самосвідомості тут призначають центральну роль. Отже, перераховані вчені вважають, що емоційна зрілість є результатом тривалої цілеспрямованої роботи особистості, спрямованої на гармонізацію, удосконалювання свого внутрішнього світу, а також підвищення рівня соціальної компетентності.

У той же час, у цьому напрямку важливими є дослідження зовнішніх умов (С.А.Аль-Хадіді [10], О.Я.Чебикін [233], В.В.Лебединський та співавт. [248], П.М.Якобсон [250], К.Окано [276], J.A.Russell [277] та ін.), що впливають на розвиток емоційної сфери.

Узагальнення цих та інших робіт, показало, що такі умови розглядаються на рівні традицій [10, 276], обрядів [248], етнокультурних факторів [250, 277], відповідних до них цілей та підходів у вихованні [32, 252], умов професійної діяльності [158, 113, 155, 233] та ін. Фахівцями відзначається, що в самому укладі життя людини, традиціях, обрядах, святах, ігровій та професійній діяльності містяться складні зовнішні психотехнічні способи впливу на її емоції. Засвоєння та реалізація цих способів дозволяє людині розвивати певну емоційну культуру.

Розглядаючи роль подібних умов, слід зазначити, що соціальне середовище неоднаково впливає на різні емоційні прояви. Авторами (В.В.Бойко [32], В.Н.Куніцина та співавт. [127], П.М.Якобсон [250], J.A.Russell [277] та ін.) показано, що найбільшою мірою цьому впливу піддаються емоції, що реалізуються в комунікації.

До третього напрямку можна віднести роботи соціально-психологічного характеру [1, 13, 127, 199, 208, 253, 261 та ін.], у яких становлення емоційної зрілості вивчається в аспекті цілеспрямованого впливу на особистість й у випадках стихійного, спонтанного її формування. Засвідчується, що соціалізація емоцій може здійснюватися як під впливом неусвідомлюваних механізмів, таких як навіювання, наслідування, психологічне зараження, ідентифікація, так і усвідомлюваних - переконання, груповий вплив, вплив авторитету та ін.

Важливим, з позицій системності та адекватності цілеспрямованого розвитку емоційної зрілості, є дослідження К.Е.FitzMaurice [259, 260], в якому автор визначає 6 рівнів (або етапів) її формування :

Перший рівень - емоційна відповідальність – позбавлення від думки про те, що за емоційний стан відповідають будь-які зовнішні сили (люди, місця, речі, доля, алкоголь), а не сама людина. Другий - емоційна чесність – готовність людини визнавати власні почуття, вона пов'язана з подоланням усвідомлених або несвідомих установок неповноцінності, що забороняють переживати ті чи інші почуття. Третій - емоційна відкритість - готовність та вміння людини адекватно виражати свої почуття, саморозкриття, навчання переживати та виражати будь-яку емоцію без придушення та імітації. Четвертий - емоційне ствердження. Основна задача рівня - навчитися очікувати й досягати задоволення своїх потреб та бажань, виражати їх вільно, тобто цінувати та поважати свої почуття. На думку автора, це досягається шляхом усвідомлення зв'язку між придушенням почуттів, напругою та хворобою. П'ятий - емоційне розуміння - усвідомлення і прийняття емоційної відповідальності та безвідповідальності, перехід від ідентифікації з зовнішніми об'єктами або внутрішніми образами, що диктують правила поведінки, до ідентифікації з реальним собою. Шостий - емоційна відчуженість – відчуженість від тягара неадекватних уявлень про себе, самооцінок, а також оцінок інших. Слід зазначити, що автор розглядає умови формування емоційної зрілості лише на рівні психологічного консультування, для чого пропонує різні техніки впливу на систему установок, самооцінку та ін., тобто, корекцію самосвідомості як внутрішньої умови формування емоційної зрілості.

Виходячи з мети нашого дослідження, важливими є дані [30, 37, 41, 76, 89, 126, 131, 174, 190, 254, 259, 281 та ін.], які вказують на новоутворення в емоційній сфері, що

виникають у певному віковому періоді, а також відомості про становлення тих властивостей особистості, що мають важливе значення для адекватності емоційного реагування в різних життєвих ситуаціях. Узагальнення досліджень цих вчених дозволило встановити певні характеристики емоційної сфери, від становлення яких залежить успішна адаптація дитини до соціуму. На першій позиції виступає експресивний досвід, що отримує дитина у стосунках з навколишнім світом. На другу позицію виходять способи адекватної емоційної регуляції дитини. На третю позицію виходить поява гностичних та естетичних почуттів, тобто вищих почуттів, які дозволяють особистості реалізувати свої гуманістичні цінності й активно включитися в суспільну та трудову діяльність.

Узагальнення цих та інших досліджень також дозволило визначити ряд напрямків, у яких відбувається розвиток емоційної сфери людини протягом усього життя.

Перший напрямок - диференціація емоцій, під якою розуміють: а) збагачення якісної палітри переживань, появу безлічі відтінків емоцій [94]; б) зміну зміста емоцій, тобто ускладнення емоціогенних об'єктів, розширення кола таких об'єктів [174, 197]; в) зміну емоційної експресії - від більш простих, але узагальнених форм, до більш складних й специфічних [92].

Другий напрямок - це розвиток емоційної емпатії, як здатності емоційно відзиватися на переживання іншого [58, 216, 254]. Розвиток емпатії можна охарактеризувати таким чином: а) від емоційного зараження настроєм іншої людини до відділення у свідомості емоцій іншого від власних переживань [254]; б) від співпереживання, заснованого на ототожненні себе з іншою людиною, до

співчуття, в основі якого лежить потреба в благополуччі іншого [58]; в) від пасивного співпереживання іншій людині до врахування в своїй поведінці станів, почуттів та бажань інших людей [37, 63, 89, 110].

Третій напрямок нерозривно пов'язаний з попереднім - розвиток здатності до адекватного сприйняття, оцінки та розуміння власних емоцій й емоцій інших людей [23, 128, 224], що має наступні особливості: а) від нездатності визначити емоцію (4-5 років) до залучення все більшої кількості додаткової інформації й узагальнення її в цілісну картину (за даними різних авторів - після 6-7 [41, 244], чи 10-11 років [259]); б) здатність до розпізнавання емоцій різних модальностей формується неодноразово [225]; в) разом із розвитком здатності до впізнання й інтерпретації емоції вдосконалюються вміння використовувати ці знання у спілкуванні [129, 130].

Четвертий напрямок - розвиток емоційної експресії – також тісно пов'язаний із попередніми. Він містить у собі: а) засвоєння загальноприйнятих в даній культурі форм вираження емоцій [32, 197]; б) створення "мови" емоцій, що збагачує спонтанні виразні рухи та робить їх більш різноманітними [29, 225]; в) розвиток уміння використовувати емоційну експресію як засіб спілкування [12, 141, 151]; г) поява здатності відривати експресивні засоби від переживань [94]; д) виникнення й розвиток уміння навмисно та цілеспрямовано виражати емоцій [130, 218, 260]. Автори затверджують, що придбання таких умінь здійснюється завдяки нагромадженню досвіду сприйняття й розуміння експресивної інформації відповідно до певних ситуацій спілкування.

П'ятий напрямок - виникнення й розвиток здатності до усвідомлення, рефлексії емоційних станів [31, 127, 252], що містить у собі: а) уміння аналізувати власні емоції, а також причини їх виникнення; б) уміння передбачати ситуації, що здатні викликати ті чи інші емоції; в) уміння передбачати наслідки тих чи інших емоційних реакцій.

Шостий напрямок - поява й розвиток емоційної саморегуляції, що включає: а) формування здатності до самоконтролю емоцій, який деякі автори розуміють як уміння стримувати занадто сильні емоції [196, 225], інші говорять про стримування емоцій, вираження яких розходиться з нормами поведінки у певній культурі [127, 197]; б) засвоєння вміння маскувати та симулювати емоції [94, 230]; в) розвиток здатності до довільного керування своїми емоціями, тобто керування вираженням, переживанням та породженням емоції відповідно доцільності [30, 209]; г) оволодіння культурними психотехнічними прийомами стабілізації й тонизування свого емоційного стану, тобто формування соціально адекватних способів одержання емоційних вражень [12, 248].

У деяких працях [91, 210, 285] емоційну зрілість розглядають як категорію, полярну до емоційної незрілості.

Узагальнення робіт, у яких використовується поняття "емоційна незрілість", показало, що вчені (Г.М.Бреслав [37], А.І.Захаров [90], Н.Ю.Максимова, К.Л.Мілютіна, В.М.Піскун [145], П.П.Горностаї, Т.М.Титаренко [193, с. 46] та ін.) розуміють її як особливий характер емоційного реагування, що відповідає представленням про норму для більш раннього вікового

періоду, тобто нездатність керувати емоціями, невміння знайти їм адекватне пояснення та реалістичне вираження. Серед ознак емоційної незрілості виділяють підвищену емоційну збудливість, імпульсивність, лабільність, розгальмування, недорозвиненість емоційного сприйняття, слабкість емпатії, високу чутливість, низьку здатність до вольового контролю емоційних імпульсів, нездатність до довільного зосередження, високу сугестивність, залежність від думки інших людей.

З нашої точки зору, використання категорії „незрілість” є недостатньо коректним, оскільки вона характеризує абсолютну неадекватність розвитку емоційної сфери, а не якість певного її розвитку. Тому, при вивченні емоційної зрілості, нам представляється доцільним розглядати її не у полярній шкалі зрілості-незрілості, а в односпрямованій – від мінімального до максимального ступеню її розвитку.

Розглянуті дослідження дозволили виділити деякі тенденції у вивченні емоційної зрілості особистості.

По-перше, окремі вчені схильні відзначати подібні ознаки в таких явищ як емоційна, особистісна, соціальна зрілість особистості внаслідок тісної їх інтегрованості та взаємовпливу. По-друге, інші автори нерідко ототожнюють поняття емоційна зрілість, емоційна компетентність й емоційний інтелект, що може пояснюватись певною інтелектуалізацією емоційної сфери з віком. По-третє, умови становлення емоційної зрілості, на думку більшості авторів, пов'язані з природними особливостями розвитку та засвоєнням особистістю соціокультурного досвіду. По-четверте, умови формування емоційної зрілості пов'язуються з різними психотехніками.

Виходячи з отриманих даних до важливих ознак емоційної зрілості слід віднести: здатність емоційно відзиватися на переживання іншого; вміння використовувати емоційну експресію як засіб спілкування, цілеспрямовано виражати емоції, довільно керувати їхнім проявом; здатність до адекватного сприйняття, оцінки та розуміння власних емоцій й емоцій інших людей, усвідомлення, рефлексії емоційних станів, самоконтролю емоцій; та ін. Всі вони можуть бути зведені до особливостей саморегуляції, емпатії та експресії.

1.3. Фактори, що обумовлюють становлення емоційної зрілості

Проблема факторів, що обумовлюють розвиток особистості, у тому числі й становлення її емоційної зрілості розглядається в численних дослідженнях вітчизняних (О.Г.Асмолов [21], Л.І.Божович [31], Л.С.Виготський [54], Т.В.Говорун [64], І.С.Кон [107], В.В.Лебединський, М.К.Бардишевська [132], О.М.Леонтьєв [133], В.Ф.Моргун, Н.Ю.Ткачева [160], А.Е.Ольшаннікова [174], Д.Б.Ельконін [246] й ін.) та іноземних авторів (Г.Крайг [114], Д.Н.Оудсхоорн [178], D.Cantwel, G.Tarjan [255], M.Rutter [278] й ін.).

За даними спеціалістів (Б.С.Братусь [35], А.А.Горбатков [67], Г.Крайг [114], А.Маурер [151], Т.П.Мироненко [156], О.В.Садокова [202] та ін.) однією з характеристик становлення загальної зрілості особистості є її емоційна зрілість, найбільш інтенсивне формування якої приходить на період підліткового та юнацького віку. Тому ми розглядали фактори становлення емоційної зрілості в аспекті становлення особистості в цілому, умовно розподіливши їх на внутрішні та зовнішні.

До внутрішніх факторів становлення особистості ми відносимо індивідуальні властивості людини, як спадково обумовлені, так і такі, що складаються під впливом умов пренатального й постнатального розвитку (З.В.Денисова [75], Д.Н.Оудсхоорн [178], М. Rutter [278] та ін.). При цьому окремі фахівці вказують на їх генетичну обумовленість (І.В.Равич-Щербо [194], М. Rutter [278] та ін.), особливості фізіологічного дозрівання організму (Д.Н.Ісаєв [95], В.В.Лебединський, М.К.Бардишевська [132] та ін.) та психічного розвитку особистості (Л.С.Виготський [54], І.С.Кон [106], В.С.Мухіна, [165] та ін.).

Характеризуючи зовнішні умови становлення особистості, автори (Н.В.Абдюкова, [1], В.В.Абраменкова [4], О.П.Белинська, О.А.Тихомандрицька [25], У.Бронфенбреннер [38], Г.Крайг [114], В.Г.Крисько, [118, С. 588], М.В.Попова [188] та ін.) висувають різні їхні моделі та класифікації. Досить обґрунтованими є екологічна модель У.Бронфенбренера [38], модель психологічного простору взаємин дитини зі світом В.В.Абраменкової [4], запропонована В.С.Мухіною [164] класифікація чотирьох груп реальностей існування людини, а також розглянута Г.Крайг [114] класифікація трьох типів факторів впливу на розвиток особистості - нормативного вікового, нормативного історичного і ненормативного.

Узагальнюючи ці та інші дослідження ми пропонуємо поділяти всі зовнішні впливи на фактори, що опосередковано обумовлюють становлення емоційної зрілості на макрорівні, та фактори, що безпосередньо впливають на цей процес на мікрорівні. До перших можна віднести культурні та економічні умови соціалізації

підлітків і юнаків, які розглядалися В.В.Абраменковою [4], Г.М.Адресовою та співавтор. [14], В.М.Доній та співавтор. [82], О.П.Белинською, О.А.Тихомандрицькою [25], М.Коулом [112], Н.Ньюкомб [169], А.Д.Перепелиця [183], Ф.Райсом [195], О.В.Толстих [221], К.Хорні [228] та іншими. До других – якість сімейної взаємодії (І.А.Дідук [77], Н.Є.Завацька [86], С.Д.Максименко, С.С.Ракитянська [144], О.П.Макушина [146], Е.Г.Ейдемільер, В.В.Юстицький [245], О.Л.Яковлева [252] та ін.), коло спілкування (Я.О.Гошовський [68], І.Ю.Кулагіна, В.Н.Колюцький [121], С.Є.Кулачківська [122], А.В.Петровський [184], Л.І.Уманський [223] та ін.), частоту соціальних контактів (Р.М.Грановська [69], І.С.Кон [106], В.С.Мухіна, [164], А.Е.Ольшаннікова [174], М.В.Попова [188] та ін.).

Розглянемо докладніше кожний з цих факторів. Фактор „індивідуальні властивості” розглядається нами як передумови розвитку на рівні психофізіологічних та індивідуально-типологічних особливостей особистості [73, 153, 163 та ін.]. Вчені, що працюють в галузі диференціальної психології та психофізіології (Д.Н.Ісаєв [96], В.І.Кочнев [113], В.М.Русалов, [201] та ін.) відзначають, що динамічні особливості індивідуальності можуть створювати позитивний чи негативний вплив на становлення емоційної зрілості. До комплексу сприятливих передумов відносять активність, ритмічність фізіологічних функцій, гарну пристосованість до нового, більш-менш високу лабільність емоційного збудження, динамічність гальмування наслідків емоціогенних подразників, невелику інтенсивність реакцій на зміни в навколишньому середовищі (Д.Н.Ісаєв [96], В.І.Кочнев [113]). Серед індивідуальних особливостей, що можуть

негативно відбитися на становленні емоційної зрілості, вчені (Д.Н.Ісаєв [96], В.В.Бойко [32], В.М.Русалов [201]) виділяють низький поріг чутливості до подразників, високу інтенсивність реакцій, труднощі адаптації до нових вражень, перевагу негативних емоцій.

Однак, на думку багатьох фахівців в галузі психології індивідуальних відмінностей (О.Г.Асмолов [20], Є.П.Ільїн [93], В.Д.Небиліцин [167], А.Е.Ольшаннікова [173], І.В.Равіч-Щербо [194], Б.М.Теплов [220], О.Я.Чебикін, Л.М.Аболін [235] та ін.), індивідуально-типологічні прояви нервових процесів не можуть бути позитивними чи негативними, а створюють індивідуально - неповторний стиль реагування. Автори затверджують, що індивідуальні властивості визначають формально-динамічні аспекти поведінки особистості й, лише включаючись в діяльність, впливають на становлення особистості, у тому числі на становлення емоційної зрілості.

Узагальнення робіт, присвячених цій проблемі [93, 95, 113, 205, 255 та ін.], дозволяє укласти, що вплив індивідуально-типологічних особливостей на становлення емоційної зрілості може здійснюватися в декількох напрямках, а саме, вони обумовлюють швидкість адаптації до нових ситуацій, чутливість до впливів навколишнього середовища, інтенсивність реакції на ці впливи та накладають свій відбиток на способи спілкування, визначаючи, зокрема, велику або меншу активність у налагодженні контактів.

До внутрішніх факторів, що істотно впливають на становлення емоційної зрілості саме в підлітковому віці, на наш погляд, слід віднести термін початку та швидкість статевого дозрівання. Автори (Г.Крайг [114], А.Є.Лічко

[137], Н.Ньюкомб [169] та ін.) вказують на несприятливий вплив на цей процес затримки чи недостатнього фізичного розвитку для хлопчиків, а також прискореного дозрівання для дівчаток.

Крім вищенаведених, до детермінації становлення емоційної зрілості в підлітковому віці включаються результати розвитку дитини, що були досягнуті на попередніх стадіях, тобто вікові психологічні новоутворення (Л.І.Анциферова [17], Л.І.Божович [30], О.В.Дашкевич [74], Б.Ф.Ломов [138] та ін.).

Перш за все мова йдеться про розвиток самосвідомості, яка може вважатись одним з вагомих факторів становлення емоційної зрілості підлітків, та про психологічні умови її формування. Спеціалісти (Р.Бернс [26], І.С.Кон [106], Д.Б.Ельконін, [247], О.П.Макушина [146], Р.Ф.Пасічняк [179] та ін.) вказують на виникнення наприкінці підліткового віку особливої форми самосвідомості - "Я-концепції".

Психологічними умовами її формування в пізнавальній сфері є виникнення тимчасової перспективи [30, 102, 266 та ін.], розвиток формального мислення [62, 186], формування рефлексії [26, 198 та ін.] й наприкінці підліткового віку - збільшення особистісного компонента в мисленні [54].

Психологічними умовами в особистісній сфері є поява ряду потреб, задоволення яких має безпосереднє значення для становлення емоційної зрілості особистості: потреба в адекватній самоідентифікації [165, 179]; потреба у взаємодії з однолітками [72, 160, 247 та ін.], потреба в підтримці з боку значимих дорослих [188, 238 та ін.].

Автори (Н.Валіон [42], Я.О.Гошовський [68], В.К.Котирло, С.О.Ладивір [110], В.В.Лебединський, О.С.Нікольська [248], В.М.Слущкий [213], О.Г.Сухоленова [219] та ін.) вказують, що депривація провідних потреб приводить до емоційної незрілості, яка проявляється у бідності репертуару емоційного спілкування, затримці формування соціальних навичок, іноді у важких порушеннях емоційного розвитку.

В свою чергу, вчасне формування адекватної "Я-концепції" призводить до появи в старших підлітків прагнення до саморозвитку, самовиховання, здатності приймати самостійні рішення, усвідомлення власної індивідуальності, знаходження психологічної автономії, формування власної системи норм та цінностей, розвитку самоконтролю як свідомої регуляції своєї поведінки, удосконалювання здатності більш тонко та диференційовано почувати переживання іншої людини [6, 26, 69, 120 та ін.].

Вагомим внутрішнім фактором становлення емоційної зрілості в юнацькому віці є такий новотвір як особистісне та професійне самовизначення, успішне формування якого приводять до загальної стабілізації особистості юнаків, їх саморозумінні, самоповазі, самоприйнятті, розвитку саморегуляції, удосконалювання контролю за своїми емоціями, становлення емоційної зрілості в цілому [256, 275 та ін.].

Психологічними умовами формування особистісного та професійного самовизначення вважаються: поява прагнення зрозуміти себе і навколишніх [114, 164], знайти зміст того, що відбувається, й зміст власного існування [188]; формування життєвого плану [121], поява автономної

моралі, моральної стійкості та незалежності від групи [202].

Розгляд зовнішніх факторів, що опосередковано обумовлюють становлення емоційної зрілості на макрорівні, дозволяє укласти, що до них спеціалісти відносять рівень стабільності економічної політики держави [14, 164, 169]; швидкість змін в системі соціальних ролей [82, 139, 198 та ін.].

В свою чергу фактор „рівень стабільності економічної політики держави” впливає на безпосередні умови становлення особистості, такі як матеріальне становище родини [169], тривалість робочого дня батьків, й відповідно - часу їхнього спілкування з дітьми [195], вибір для проживання певного міста, району, навчального закладу для дитини [106] тощо.

Щодо фактору „швидкість змін в системі соціальних ролей”, автори (О.Г.Лопухова [139], Х.Ремшмідт [198] та ін.) висловлюють думку про те, що прискорені соціальні зміни викликають розбіжності культурно-історичного досвіду й сучасних соціальних очікувань, та приводять до неоднозначності вимог, що висуваються різними інститутами соціалізації до емоційної зрілості особистості.

Мікросоціальні фактори становлення емоційної зрілості в підлітковому віці, на думку ряду вчених (І.Ю.Кулагіна [120], Е.Г.Ейдемільер, В.В.Юстицький [245], Г.Крайг [114], О.П.Макушина [146], В.Сатір [207], О.В.Толстих [221], О.Л.Яковлева [252] та ін.), перш за все, пов'язані з відношенням батьків та інших значимих дорослих до тих змін, що відбулися в особистості підлітка, стимулюванням в них самостійності та дисциплінованості, підтримкою адекватних емоційних

реакції підлітка, наданням зразку емоційно зрілої поведінки. Ці впливи, що умовно можуть бути об'єднані у фактор „якість сімейної взаємодії”, визначають ступінь розвитку вмінь адекватно інтерпретувати емоційний стан партнерів, вільно передавати власні емоції, спонукають до розширення соціальних контактів, що в свою чергу є найважливішою умовою становлення емоційної зрілості особистості.

Фактор „коло спілкування” [121, 184, 223 та ін.] в підлітковому віці визначається наявністю чи відсутністю референтної групи однолітків, а також рівнем її соціального розвитку, тобто ступенем психологічної єдності членів цієї групи, її організованістю та моральною спрямованістю.

Вивчаючи зовнішні фактори становлення емоційної зрілості в юнацькому віці, слід зазначити, що його відрізняє від підліткового зниження ролі факторів, пов'язаних із сімейним вихованням, та збільшення ролі факторів „коло спілкування” і „частоти соціальних контактів” [69, 142, 164, 174 та ін.]. Останні створюють сприятливі передумови для засвоєння та присвоєння різноманітних зразків емоційного реагування в різних життєвих обставинах.

Таким чином, розглянуті в літературі фактори, що обумовлюють становлення особистості вивчені досить широко, однак фактори становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці розглянуті фрагментарно.

На підставі доступної нам літератури фактори, що обумовлюють становлення емоційної зрілості особистості в підлітковому та юнацькому віці можна умовно розділити на внутрішні й зовнішні. До внутрішніх факторів становлення емоційної зрілості особистості в

підлітковому та юнацькому віці відносять індивідуальні властивості людини (спадково обумовлені, уроджені), індивідуально-типологічні особливості особистості, а також фактори новоутворень підліткового (формування адекватної "Я-концепції") та юнацького (особистісне та професійне самовизначення) віку.

До зовнішніх факторів становлення емоційної зрілості особистості в підлітковому та юнацькому віці учені відносять соціальні впливи, такі як: рівень соціально-оточуючої стабільності, швидкість змін в системі соціальних ролей, якість сімейної взаємодії, коло спілкування, частота соціальних контактів.

1.4. Визначення головних компонентів структури емоційної зрілості

Пристаючи до визначення головних компонентів структури емоційної зрілості, слід відзначити, що ми розуміємо її як певну інтегративну особливість, що дає відносно цілісне уявлення про сформованість емоційної сфери людини. При цьому ми розуміємо, що всі ознаки емоційного розвитку прямо чи опосередковано пов'язані між собою, взаємодіють та взаємовпливають одна на одну.

В той же час, в сучасній психології [47, 138, 185 та ін.] чітко простежується думка про те, що кожний психічний процес в своїй структурі містить як значущі властивості так і менш вагомі, що можуть характеризувати його в цілому. Пошук таких властивостей є предметом багатьох досліджень, спрямованих на пізнання як емоцій так і окремих їх характеристик.

Узагальнення найбільш суттєвих властивостей в структурі емоційної сфери дозволило виявити цілу їх низку. Зокрема найбільш поширеними в цьому сенсі виступають дослідження таких властивостей як емоційність [173, 181, 201, 204, 225 та ін.], емоційна збудливість [167, 181 та ін.], сензитивність [32, 93 та ін.], емоційна стійкість [2, 81, 84, 231 та ін.].

Так, емоційність як інтегративна характеристика особистості розглядається вченими в двох аспектах. У першому випадку її розуміють як властивість темпераменту, тобто сукупність якостей, що описують динаміку виникнення, протікання й припинення різних емоційних процесів та станів [167, 181, 225]. У другому випадку [67, 175, 204 та ін.] вона визначається декілька ширше – як інтегральне структурне утворення особистості, включаючи до її властивостей крім динамічних, якісні та змістові характеристики.

Близькими до емоційності являються поняття „емоційна збудливість”, „сензитивність”, „емоційна стійкість”. Під емоційною збудливістю розуміють афективну сприйнятливність людини, її чутливість до емоціогенних впливів [167]. У свою чергу емоційна сензитивність (чутливість) розглядається як легкість, швидкість та гнучкість емоційного реагування [85].

Розглядаючи емоційну стійкість як інтегральну властивість психіки, вчені розуміють її як здатність переборювати стан зайвого емоційного порушення при виконанні складної діяльності [81, 111]. Вона вивчається на рівні несхильності до частої зміни емоцій [11, 237 та ін.], стійкості до емоціогенних умов [214, 235 та ін.], здатності зберігати адекватне функціонування при впливі різних стресорів [187 та ін.].

Як ми вважаємо, переважна більшість цих властивостей хоча й є найбільш суттєвими характеристиками емоційної сфери особистості, в той же час, вони відображають її динамічні ознаки, що звужує їх значення в оцінці емоційної зрілості особистості.

Узагальнюючи ці та інші дослідження а також враховуючи специфіку та зміст поняття „емоційна зрілість”, ми зосередили свою увагу на пошуку тих властивостей, які б давали змогу оцінити емоційну зрілість як на рівні суто природних, динамічних та наслідуваних ознак, так і соціально придбаних в процесі життєдіяльності людини.

Наслідуючи ідеї О.Я.Чебикіна [230] та враховуючи проведене дослідження, ми визначили, що до таких властивостей можуть бути віднесені особливості емоційної експресивності, емоційної саморегуляції та емпатії. Саме ці властивості на нашу думку виступають тими інтегративними характеристиками, що можуть дозволити характеризувати сформованість емоційної зрілості людини, та являються її структурними компонентами (див. рис.1.1.).

В доказ наведеного відмітимо, що емоційна експресивність є емоційною реакцією, що має спадковий характер [12, 52, 197], в той же час в залежності від соціальних умов життєдіяльності вона може змінюватись [130, 250, 260]. Вона відображає як в зовнішній експресивній міміці, пантоміміці, експресивних діях так й інтонаційно істинний емоційний стан, що виникає в особистості в конкретних умовах.

Доведено (А.І.Захаров [90], А.Маурер [151], Н.С.Курек [128]), що відхилення в розвитку експресивності, тобто неадекватне експресивне

реагування є важливою ознакою в оцінці емоційної зрілості. В той же час, задатки, які має людина можуть сприяти суттєвому розвитку емоційної експресії, вищим досягненням якої є акторська діяльність [113, 250 та ін.].

Рис.1.1. Основні структурні компоненти емоційної зрілості.

Психічна саморегуляція вважається сутнісним компонентом усіх свідомих психічних явищ, які притаманні людині [19, 34, 48, 100, 161]. На думку К.О.Абульханової-Славської [6], Л.І.Бучек [40], А.А.Краукліса [115], вона являється умовою адекватного психічного відображення людиною власного суб'єктивного світу та його взаємозв'язку з об'єктивною реальністю. В самому широкому плані цей процес розуміється як функція мозку, що полягає у керуванні діями, станами та нахилами індивіда й спрямована на досягнення тактичних та стратегічних цілей поведінки (А.А.Краукліс [115], О.А.Конопкін [108], В.С.Юркевич [249]). Емоційну саморегуляцію автори розглядають як

керування своїми емоціями згідно ситуації та доцільності, вміння справлятися зі своїми емоціями соціально прийнятими способами (Я.Рейковський [197], О.Я.Чебикін [232], R.A.Thompson [283] та ін.).

В дослідженнях [108, 115] показано, що з народження людина наділена фізіологічними та психологічними механізмами пристосування до мінливих умов життя та діяльності. З віком психологічні механізми вдосконалюються, формуються нові, пов'язані зі становленням свідомої, довільної саморегуляції поведінки [27, 100]. Але з природженими особливостями залишається пов'язаним індивідуальний стиль саморегуляції, тобто типові для людини індивідуальні способи регулювання, які стійко проявляються в різних діяльнісних ситуаціях та видах психічної активності [108, 161].

Емпатія визначається авторами як здатність розуміти світ переживань іншої людини (А.М.Щетініна, [244]), емоційно відзиватись на її переживання (Т.П.Гаврилова [58], В.К.Котирло, С.О.Ладивір, [110]), а також використовувати ці здібності у спілкуванні (Г.М.Бреслав [36], В.О.Лабунська, [130] О.Я.Чебикін [233] та ін.). Розвиток здатності до емпатії відбувається завдяки дії таких механізмів як емоційне зараження, наслідування та ідентифікація (Т.В.Василішина [45], В.І.Кротенко [116]), які з віком все більш переплітаються з когнітивними утвореннями (Т.П.Гаврилова [56], Л.П.Стрелкова [216]). Незважаючи на те, що ряд вчених (В.В.Бойко [32], В.І.Кротенко [116] та ін.) простежують взаємозв'язок здатності до емпатії та деяких уроджених якостей (статі, типу темпераменту, емоційної збудливості, сензитивності), інші автори (Т.П.Гаврилова [57],

О.І.Кульчицька [126] та ін.) вказують на залежність її від попереднього емоційного досвіду суб'єкта та цілої низки соціальних факторів, що зумовлюють цей емоційний досвід. Зокрема, за даними О.В.Алпатової [8], Т.В.Василішиної [44], Є.Д.Кайріс [98], О.Г.Солодухової [215], О.Я.Чебикіна [234] високий рівень емпатії формується в педагогічній діяльності.

В літературі зустрічаються відомості, за якими можна простежити як кожний з цих компонентів може впливати на прояв інших. Так, в процесі розпізнавання експресії партнера по спілкуванню, крім всього іншого, в якості еталонів використовується власний експресивний досвід [128, 130]. В свою чергу саморегуляція здійснюється при постійному співставленні сприйнятої інформації із актуальним емоційним станом та внутрішнім планом діяльності. Тільки при постійному надходженні матеріалу для цього співставлення можлива адекватність саморегуляції [115]. Найбільша залежність емоційної експресивності від саморегуляції простежується при довільному виразі емоцій, та стримуванні небажаних в емоційних проявів. Також слід зазначити, що істотним у розвитку емпатійних здібностей є той експресивний досвід, що здобуває людина у спілкуванні з навколишніми [233, 244]. У свою чергу розвиток зазначених здібностей приводить до створення специфічної „мови” емоцій, яку використовують у спілкуванні [29, 141 та ін.].

Проте, результати деяких експериментальних досліджень вказують на те, що ці компоненти можуть бути незалежними один від одного. Так, негативний взаємозв'язок між здатністю сприймати та виражати деякі емоційні стани встановив у своєму дослідженні

M.R.Cunningham [258]. В деяких патопсихологічних дослідженнях [23, 60, 227] встановлено, що у випадках „емоційної холодності”, „дисоціації інтелекту та афекту” точне сприйняття емоційного стану іншої людини не супроводжується експресивною реакцією. А в випадку „емоційної сліпоті” порушується адекватне сприйняття емоціогенних стимулів, але залишається здатність до переживання та вираження емоцій.

Наведені дані дозволяють припустити відносну незалежність компонентів емоційної зрілості та опосередкованість їх прояву психічним станом та актуальним емоційним переживанням особистості.

Спираючись на дані [127, 132, 136, 201, 239, 252, 263, 264, 271, 277 та ін.] про те, що емоції, які виникають в особистості до соціальних об'єктів проявляються інакше, ніж до себе, ми схильні розглядати становлення емоційної зрілості окремо на особистісному та міжособистісному рівнях.

Особистісний рівень прояву емоційної зрілості розглядається нами як результат внутрішньої діяльності особистості [109, с. 42], спрямованої на оволодіння самим собою, перетворення внутрішнього світу. Міжособистісний рівень розглядається як результат зовнішньої діяльності, яка спрямована на перетворення зовнішнього світу та проявляється у спілкуванні [164]. Далі ці рівні прояву компонентів емоційної зрілості ми будемо називати інтроспрямованість (тобто, спрямованість на внутрішній стан свідомості) та екстраспрямованість (тобто, спрямованість на зовнішнє соціальне оточення). Але на відміну від досвіду використання латинських префіксів «intro- (усередину)» та «extra- (назовні, поза-)», де автори (Д.А.Грей [70],

К.М.Гуревич [71], П.А.Жоров, Л.Б.Єрмолаєва-Томіна [83], В.М.Русалов [200] та ін.) застосовують їх для позначення протилежних полюсів однієї властивості, в нашому випадку означені префікси характеризують різні рівні прояву кожного з компонентів емоційної зрілості, які взаємодоповнюють один одного.

Використовуючи означену термінологію інтроекспресивність ми розглядаємо як мимовільні прояви емоцій в міміці, рухах, інтонації, які крім іншого виконують функцію розрядки, полегшення, регуляції процесу збудження, викликаного емоційним переживанням. Тому, незважаючи на те, що експресія, перш за все, пов'язана із комунікативною функцією емоцій, ми вважаємо можливим інтерпретувати мимовільне вираження емоційних станів як дію, що спрямована на організацію внутрішньої активності.

Тобто, ознаками особистісного рівня прояву емоційної експресивності являються різноманітність та красномовність виразу почуттів на обличчі, у рухах, жестах, інтонації, відсутність скутості, та навпаки, здатність адекватно виражати свої емоції без придушення.

В свою чергу, цілеспрямоване вираження тих або інших емоцій, застосування спеціальних прийомів для більш точного вираження реального чи бажаного емоційного стану, використовується лише у спілкуванні. Тому вміння залучати експресивні засоби вираження емоцій у спілкуванні, навмисно та цілеспрямовано виражати емоційний стан, відривати експресію від переживань, маскувати, замінювати вираження одного почуття іншим ми відносимо до ознак екстраекспресивності.

Особистісний рівень емоційної саморегуляції проявляється в здатності до регулювання власними реакціями, станами та процесам згідно ситуації та доцільності. Він досягається за рахунок вдосконалення прийомів стримування небажаних реакцій, та стимулювання бажаної активності.

Тобто, ознаками інтросаморегуляції можуть вважатись здатність стримувати занадто сильні, небажані емоційні прояви, довільно та опосередковано керувати вираженням, переживанням та породженням емоцій, володіння прийомами стабілізації й тонизування свого емоційного стану відповідно ситуації та доцільності.

Екстрасаморегуляцію ми визначаємо як здібність впливати на поведінку інших людей, володіння засобами прямого та опосередкованого впливу на співрозмовника, а саме вміння створювати специфічні емоціогенні ситуації, що сприяють підвищенню ефективності спільної діяльності, володіння різноманітними засобами, які допомагають зосереджувати увагу, викликати інтерес оточуючих до певних об'єктів та подій, стримувати їхні небажані емоційні реакції, якщо вони перешкоджають діяльності та ін.

Інтроемпатія розуміється нами як вміння розбиратися в емоційному стані оточуючих, здатність співчувати та співпереживати їм, розуміти чинники їхньої поведінки. Ознаками цього рівня є висока чутливість до переживань іншої людини, точна ідентифікація її емоцій, якостей особистості та відношень по вербальним та невербальним характеристикам поведінки, розуміння настрою партнерів по спілкуванню, а також прогнозування їхніх емоційних реакцій, що можуть виникнути у тому чи іншому випадку. Екстраемпатія

характеризується здатністю адекватно використовувати емпатійні здібності як засіб регуляції відносин у спілкуванні.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, структуру емоційної зрілості, як інтегративної якості особистості, що характеризує ступінь розвиненості емоційної сфери на рівні адекватності емоційного реагування в певних соціокультурних умовах, можна представити на рівні емоційної експресивності, емоційної саморегуляції та емпатії. Кожний з цих компонентів має специфічні ознаки на особистісному та міжособистісному рівні прояву.

На основі виконаного дослідження показано, що проблема емоційної зрілості в сучасній психології розглядається неоднозначно. Загалом можна виділити три несуперечливих підходи щодо розуміння поняття емоційної зрілості: як відповідність емоційних проявів дорослої, тобто біологічно зрілої людини нормам у даному суспільстві; як відповідність емоційних проявів дорослої людини не тільки очікуванням суспільства, але і потребам, цінностям й інтересам суб'єкта; як відповідність емоційної поведінки уявленням про норму для певного віку.

З точки зору мети та задач нашого дослідження емоційну зрілість можна трактувати як інтегративну якість особистості, що характеризує ступінь розвиненості емоційної сфери на рівні адекватності емоційного реагування в певних соціокультурних умовах. До важливих ознак емоційної зрілості можна віднести: здатність емоційно відзиватися на переживання іншого; вміння використовувати емоційну експресію як засіб

спілкування, цілеспрямовано виражати емоції, довільно керувати їхнім проявом; здатність до адекватного сприйняття, оцінки та розуміння власних емоцій й емоцій інших людей, усвідомлення, рефлексії емоційних станів, самоконтролю емоцій тощо.

Фактори, які обумовлюють становлення емоційної зрілості особистості в підлітковому та юнацькому віці можна умовно розділити на внутрішні й зовнішні. До внутрішніх факторів становлення емоційної зрілості особистості в підлітковому та юнацькому віці можна віднести індивідуальні властивості людини, індивідуально-типологічні особливості особистості, формування адекватної "Я-концепції" в підлітків та особистісне й професійне самовизначення юнаків. До зовнішніх факторів - рівень соціально-оточуючої стабільності, швидкість змін в системі соціальних ролей, якість сімейної взаємодії, коло спілкування, частоту соціальних контактів.

До основних компонентів емоційної зрілості можуть бути віднесені особливості емоційної експресивності, емоційної саморегуляції та емпатії, які мають специфічні ознаки на особистісному та міжособистісному рівнях прояву.

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ТА ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

2.1. Етапи проведення емпіричного дослідження.

Як було показано у попередньому розділі, емоційна зрілість є, перш за все, феноменом емоційного порядку, який характеризується емоційною експресивністю, емоційною саморегуляцією та емпатією. Визначивши особливості прояву цих властивостей, а також їх взаємозв'язки з іншими якостями особистості, ми зможемо розкрити як індивідуальні так і вікові закономірності становлення емоційної зрілості у підлітковому та юнацькому віці.

Виходячи з вищевикладеного ми поставили такі завдання дослідження:

1. Підібрати та адаптувати методики, що відповідають меті нашого дослідження та дозволяють діагностувати досліджувані властивості.

2. Провести емпіричне дослідження прояву цих властивостей у представників підліткового та юнацького віку.

3. Визначити відмінності у становленні емоційної зрілості з урахуванням віку та статі випробуваних.

4. Дослідити найбільш суттєві взаємозв'язки основних властивостей емоційної зрілості з іншими якостями особистості.

5. Встановити закономірності в становленні емоційної зрілості з урахуванням віку та статі особистості, що розвивається

6. Охарактеризувати найбільш суттєві типи емоційної зрілості.

Організація і проведення емпіричного дослідження становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці включало три етапи: підготовчий, етап проведення обстеження та етап обробки й інтерпретації отриманих даних.

На першому (підготовчому) етапі відбувалося планування змістовної сторони дослідження, визначення репрезентативної вибірки, пошук, адаптація та апробація відповідного методичного апарата.

Мета та задачі нашого дослідження обумовили склад вибірки, яка мала бути репрезентативною щодо віку та статі. Вибірку склали 400 випробуваних підліткового та юнацького віку, серед яких 225 підлітків, та 175 юнаків.

Відбір методів для проведення емпіричного дослідженні здійснювався з урахуванням, по-перше, їхньої компактності та доступності проведення, по-друге, діагностичної спроможності щодо отримання як кількісних показників, так і якісних характеристик, по-третє, об'єктивності, тобто незалежності результатів від впливу дослідника. Враховуючи ці принципи, нами було обрано психодіагностичний комплекс, який нараховував 4 методики: «Діагностика емоційної зрілості особистості» О.Я. Чебикіна, «Особистісний опитувальник» Г.Айзенка, „Розміщення себе на шкалі” Т.В.Дембо, “Фрайбургський особистісний опитувальник” (FPI) форма «В», застосування яких дало змогу діагностувати особливості емоційної зрілості особистості та її компонентів: емоційної експресивності (показник Ек), емоційної саморегуляції (показник С) та емпатії (показник Ем), а також розглянути їх у системі особистісних особливостей підлітків та юнаків, таких як екстравертованість (показник Е), нейротизм (показник Н), особистісна самооцінка

(показник CO), невротичність (показник F1), спонтанна агресія (показник F2), депресивність (показник F3), дратівливість (показник F4), товарицькість (показник F5), врівноваженість (показник F6), реактивна агресія (показник F7), сором'язливість (показник F8), відвертість (показник F9), екстраверсія–інтроверсія (показник F10), емоційна лабільність (показник F11), маскулізм-фемінізм (показник F12).

Другий етап дослідження - це реалізація запланованих дій і проведення емпіричних процедур. Діагностична частина дослідження проводилась в школах міста Одеси та Одеської області, а також в Південноукраїнському державному педагогічному університеті імені К.Д.Ушинського.

На третьому етапі проводився математичний та теоретичний аналіз й систематизація отриманих в емпіричному дослідженні даних, дано психологічне пояснення виявленим фактам і закономірностям. В процесі обробки отриманих даних нами були застосовані наступні статистичні методи: розрахунок середнього вибіркового значення (\bar{x}), моди (M_0) та медіани (M_e) розподілу, стандартного відхилення (σ), яке уточнювалось при обчислюванні коефіцієнта варіативності (CV) [124]; застосування t-критерію Стьюдента (t) для визначення достовірності відмінностей між вибірками, що порівнювались, а також коефіцієнту добутку моментів Пірсона (r) для кореляційного аналізу [15]; визначення коефіцієнту дивергенції кореляцій (КДК) при порівнянні кореляційних матриць в групах представників різної статі [242]; проведення факторного аналізу з застосуванням методу головних компонент з Varimax-обертанням [172]. Для кореляційного та факторного аналізу була

застосована комп'ютерна програма SPSS 9.0 for Windows, інші показники обчислювались за допомогою програми Microsoft Excel.

2.1.1. Адаптація методики «Діагностика емоційної зрілості особистості».

Попередній аналіз показав, що на цей час в доступній нам як вітчизняній так і зарубіжній літературі не вдалося знайти спеціальних методів, які дозволили б дослідити емоційну зрілість. Більшість авторів [141, 151, 275, 270 та ін.], як правило, на теоретичному рівні по гіпотетично обраним показникам характеризують її особливості. В той же час, методологічна основа, на якій побудовані ці методики, не відповідає тлумаченню показників емоційної зрілості в контексті обраної теоретико-методологічної моделі, представлені нами вище.

Тому для вивчення емоційної зрілості, безперечно, найбільш адекватною виступає методика „Діагностика емоційної зрілості особистості” О.Я. Чебикіна [230]. Опитувальник містить 42 питання, розподілених на три основні шкали (див. додаток). Кожна з них, в свою чергу, поділяється на дві підшкали. Він дозволяє оцінити емоційну зрілість за такими показниками: експресивність (Ек) - відображеність емоцій на обличчі, їх трансформацію в діях (ІЕк), здатність передавати свій настрій оточуючим (ЕЕк); саморегуляція (С) - вміння управляти своїми емоціями, стримувати небажані на даний момент та викликати бажані, регулюючи таким чином як свою поведінку (ІС), так і поведінку інших людей (ЕС); емпатія (Ем) - здатність розуміти емоційний стан оточуючих (ІЕм), та адекватно використовувати ці

уміння у взаємодії з людьми (ЕЕм). Крім того, в опитувальник включено додаткову шкалу, що спрямована на з'ясування щирості відповідей. Кожний пункт методики має рівну діагностичну цінність щодо визначення показника емоційної зрілості особистості, тому вимірювання відповіді проводиться за дихотомічною шкалою, згідно ключу опитувальника. Інтегративний параметр емоційної зрілості визначається як сума балів трьох основних шкал. Тобто максимальна оцінка кожної підшкали – 6 балів, шкали – 12 балів, інтегрального параметра (ЕЗ) – 36 балів. За даними автора, методика має високу валідність та надійність.

Адаптація методики проводилась нами з метою створення двохмовного опитувальника, що здатний досить точно оцінити емоційну зрілість представників підліткового та юнацького віку. Виходячи з особливостей вибірки випробуваних задачі адаптації полягали: 1) в перекладі опитувальника українською мовою, перевірці зрозумілості, надійності та валідності цієї версії опитувальника; 2) в уточненні границь високого, середнього та низького рівнів відносно віку випробуваних.

Перший етап роботи по адаптації опитувальника полягав у перекладі змісту його пунктів українською мовою. Для збереження семантики оригінального варіанту методики, ми прагнули незначно змінювати лексику та мовні звороти. Для перевірки простоти та ясності кожного питання опитувальник був запропонований студентам, що навчаються за спеціальністю „Психологія”. В результаті деякі питання були замінені іншими версіями, однак кількість пунктів залишилась незмінною. Крім того назва шкал та підшкал

опитувальника була декілька підкоректована, тобто узгоджена з визначеною нами моделлю емоційної зрілості особистості (див. додаток).

Наступним етапом роботи над методикою стала перевірка надійності та валідності української версії опитувальника. На цьому етапі було обстежено 186 випробуваних – учнів 5-11 класів та студентів, які добре володіють російською та українською мовами.

Перевірка емпіричної валідності нового варіанта опитувальника проводилась за методом паралельних форм [7, 212]. Сутність його полягає у виконанні випробуваними обох варіантів опитувальника. При цьому ми очікували, що результати тестувань в більшості випробуваних не зміняться. Слід зазначити, що використання цього метода в даному випадку незначно порушують зовнішню валідність тестування - методика не відноситься до групи тестів досягнень, не передбачає правильних та неправильних відповідей, проміжок часу між двома тестуваннями складав 14 днів, а порядок пред'явлення двох форм опитувальника в різних вікових групах чергувався. Все це, на наш погляд, дозволяє елімінувати вплив попереднього тестування на наступне. За результатами перевірки були сформовані дві матриці індивідуальних даних та розрахований коефіцієнт кореляції добутку моментів Пірсона (див. табл.2.1).

Як можна побачити з таблиці, дані, отримані при тестуванні за допомогою українського варіанту опитувальника, по всіх показниках досить вагомо корелюють з оцінками, отриманими при застосуванні оригінального опитувальника ($p < 0,001$). Такі відомості продемонстрували високу емпіричну валідність нової версії опитувальника.

Таблиця 2.1.

Відомості про емпіричну валідність українського варіанту методики діагностики емоційної зрілості особистості (186 випробуваних)

№	Умовне позначення	Назва показника	Значення коефіцієнта кореляції (r)
1.	Ек	Емоційна експресивність	0,918
2.	ІЕк	Інтроекспресивність	0,846
3.	ЕЕк	Екстраекспресивність	0,914
4.	С	Емоційна саморегуляція	0,782
5.	ІС	Інтросаморегуляція	0,806
6.	ЕС	Екстасаморегуляція	0,816
7.	Ем	Емпатія	0,894
8.	ІЕм	Інтроемпатія	0,882
9.	ЕЕм	Екстраемпатія	0,877
10.	ЕЗ	Інтегративний параметр емоційної зрілості	0,877

Внутрішня узгодженість, чи однорідність, тесту перевірялась за допомогою обчислення α -коефіцієнту Кронбаха [7] на тій же вибірці випробуваних (186 осіб). Відомості про внутрішню узгодженість виявились неоднозначними (див. табл. 2.2.).

Так, розрахункові значення коефіцієнта α для показників „ЕЗ”, „Ем” та „ЕЕм” знаходяться на досить високому рівні (0,712 - 0,775). В свою чергу, такі підшкали, як „ІЕк”, „ІС”, „ЕС” та „ІЕм” продемонстрували помірні значення цього коефіцієнту (0,415 – 0,450). Отримані результати дозволяють говорити про помірну внутрішню узгодженість цих під шкал. Інші показники методики можуть вважатись внутрішньо надійними та узгодженими.

Таблиця 2.2.

Психометричні показники внутрішньої узгодженості методики „Діагностика емоційної зрілості особистості” (186 випробуваних)

№	Показник	Кількість пунктів	Дисперсія показника (D)	Значення коефіцієнту Кронбаха
1.	ЕЗ	36	18,5	0,758
2.	Ек	12	4,14	0,613
3.	ІЕк	6	1,43	0,450
4.	ЕЕк	6	1,85	0,564
5.	С	12	4,04	0,581
6.	ІС	6	1,46	0,431
7.	ЕС	6	1,57	0,436
8.	Ем	12	4,21	0,775
9.	ІЕм	6	1,48	0,415
10.	ЕЕм	6	1,96	0,712

Уточнення ретестової надійності нового варіанту опитувальника проводилось на вибірці 69 випробуваних – учнів 5-10 класів. Інтервал між тестуваннями дорівнював 6 місяців. За результатами тестувань був проведений кореляційний аналіз зі застосуванням коефіцієнту добутку моментів Пірсона (див. табл. 2.3.).

Отримані результати знаходяться в межах 0,75-0,92 ($p < 0,001$) та вказують на достатню відповідність результатів двох тестувань. Слід відмітити, що при повторному тестуванні результати найменш відповідали за показниками „ЕС” ($r=0,79$) та „ЕЕм” ($r=0,75$), що вказує на помірну стійкість цього показника.

Дискримінативність пунктів нового варіанту опитувальника обчислювалась за алгоритмом чотирьохклітинної кореляції [212, 241] на вибірці 118 випробуваних.

Таблиця 2.3.

Відомості про ретестову надійність українського варіанту методики діагностики емоційної зрілості особистості (69 випробуваних)

№	Умовне позначення	Назва показника	Значення коефіцієнту кореляції (r)
1.	Ек	Емоційна експресивність	0,92
2.	ІЕк	Інтроекспресивність	0,83
3.	ЕЕк	Екстраекспресивність	0,88
4.	С	Емоційна саморегуляція	0,86
5.	ІС	Інтрсаморегуляція	0,85
6.	ЕС	Екстасаморегуляція	0,79
7.	Ем	Емпатія	0,87
8.	ІЕм	Інтроемпатія	0,86
9.	ЕЕм	Екстраемпатія	0,75
10.	ЕЗ	Інтегративний параметр емоційної зрілості	0,9

Для цього з основної вибірки були відібрані по 27 % випробуваних (по 32 особи), що мають найвищі та найнижчі значення інтегративного параметру „ЕЗ”. За результатами розрахунку коефіцієнта чотирьох клітинної кореляції для кожного пункту опитувальника було виявлено, що рівень значності різних пунктів неоднаковий (див. табл.2.4).

Так, для пунктів „6+”, „7+”, „28+”, „30+”, „39+”, що діагностують прояви показника „ЕК”, пунктів „4+”, „12+”, „21+”, „23+”, „25-”, „40+” (показник „С”) та пунктів „8+”, „11+”, „35+”, „38+” (показник „Ем”) значення коефіцієнту знаходиться в межах 0,281 - 0,326 при $p < 0,05$. Для інших пунктів опитувальника визначені

досить вірогідні показники дискримінативності, значення яких знаходиться в діапазоні 0,338 – 0,574 при $p < 0,01$.

Таблиця 2.4.

Відомості про дискримінативну надійність українського варіанту методики діагностики емоційної зрілості особистості (64 випробуваних)

Ек				С				Ем			
ІЕк		ЕЕк		ІС		ЕС		ІЕм		ЕЕм	
1+	0,358	2+	0,382	3+	0,574	4+	0,313	8+	0,284	13+	0,452
6+	0,281	18+	0,531	12+	0,316	5+	0,472	10+	0,536	14+	0,433
7+	0,298	20+	0,416	17-	0,350	29+	0,460	11+	0,294	26+	0,513
30+	0,326	28+	0,281	21+	0,291	36+	0,406	16+	0,378	27+	0,472
39+	0,299	32+	0,445	23+	0,313	37-	0,389	22+	0,376	35+	0,313
41+	0,538	42+	0,526	25-	0,316	40+	0,295	34+	0,378	38+	0,293

Такі дані дозволяють констатувати, що загалом пункти опитувальника мають достатньо вірогідну дискримінативну здатність відрізнити різні рівні виразності емоційної зрілості особистості.

Отже, як свідчать результати статистичної перевірки, україномовний варіант опитувальника „Діагностика емоційної зрілості” О.Я.Чебикіна відповідає вимогам щодо валідності та надійності.

Останнім етапом роботи над методикою стало визначення границь рівнів виразності досліджуваних показників в різних вікових групах. На цьому етапі було обстежено 400 випробуваних у віці 11-23 років. Отримані дані дали змогу визначити середні вибіркові величини та стандартні відхилення для 4 вікових груп та окреслити границі середнього рівня в них. Далі статистичні границі середнього рівня округлялися до цілих значень, що дозволило визначити умовні границі високого, середнього

та низького рівня виразності показників, зручні для інтерпретації індивідуальних оцінок (див. табл.2.5.).

Таблиця 2.5.

Умовні границі рівнів виразності показників
емоційної зрілості

Вік	Показник	Границі рівнів виразності показників емоційної зрілості в балах									
		Ек	ІЕк	ЕЕк	С	ІС	ЕС	Ем	ІЕм	ЕЕм	ЕЗ
11 -13 років	В	9-12	6	5-6	9-12	5-6	6	10-12	6	6	25-32
	С	5-8	3-5	2-4	5-8	2-4	3-5	5-9	2-5	2-5	16-24
	Н	0-4	0-2	0-1	0-4	0-1	0-2	0-4	0-1	0-1	0-15
14-15 років	В	9-12	5-6	5-6	10-12	5-6	6	10-12	6	6	26-32
	С	4-8	2-4	2-4	5-9	2-4	3-5	4-9	2-5	2-5	15-25
	Н	0-3	0-1	0-1	0-4	0-1	0-2	0-3	0-1	0-1	0-14
16-17 років	В	9-12	6	5-6	10-12	5-6	6	11-12	6	6	26-32
	С	5-8	3-5	2-4	5-9	2-4	3-5	6-10	3-5	3-5	17-25
	Н	0-4	0-2	0-1	0-4	0-1	0-2	0-5	0-2	0-2	0-16
18-23 років	В	11-12	6	6	11-12	6	6	11-12	6	6	29-32
	С	6-10	3-5	3-5	6-10	2-5	3-5	7-10	3-5	3-5	20-28
	Н	0-5	0-2	0-2	0-5	0-1	0-2	0-6	0-2	0-2	0-19

2.2. Аналіз індивідуальних показників, що відображують особливості емоційної зрілості у обстеженої вибірки.

В результаті емпіричного дослідження були отримані первинні дані про виразність емоційної зрілості у 8 вікових групах. Звертаючись до індивідуальних даних показників емоційної зрілості дітей одинадцяти років, ми виявили, що показник „Ек” у виборці має достатньо низьку варіативність ($\sigma = 1,14$; $CV=17,5$). Дані коливаються в межах 4-9 балів, однак більшість з них згруповані в межах середнього рівня виразності (див. табл. 2.6).

Таблиця 2.6.

Виразність показників емоційної зрілості
особистості у підлітків 11 років

Рівень виразності	Кількість випробуваних у %									
	Ек	ІЕк	ЕЕк	С	ІС	ЕС	Ем	ІЕм	ЕЕм	ЕЗ
Високий	3,6	0	0,0	14,3	7,1	10,7	10,7	7,1	0	14,3
Середній	92,8	100	92,9	78,6	82,2	82,2	85,7	92,9	92,9	85,7
Низький	3,6	0	7,1	7,1	10,7	7,1	3,6	0	7,1	0

Як видно з таблиці, лише у 3,6% випробуваних спостерігається низький рівень та у 3,6% - високий. Крім того, найчастіше зустрічаються оцінки у 6-7 балів (64% випробуваних).

Середнє вибіркове значення цього показника теж знаходиться у означеному діапазоні ($x=6,5$) та співпадає із медіаною ($Me=6,5$). Найбільш поширена оцінка по „Ек” дорівнює 6 балів. Такий характер розподілу свідчить про помірну емоційну експресивність більшості випробуваних 11 років.

Ознаки зовнішнього проявлення емоцій у міміці, рухах, інтонації („ІЕк”) також знаходяться в межах умовного середнього рівня ($x=3,79$) і мають низьку варіативність ($\sigma =0,79$; $CV=20,8$). Значення цієї підшкали коливаються в діапазоні 3-5 балів, тобто всі випробувані мають середній рівень її виразності. Індивідуальні значення, що характеризують вміння передавати свій емоційний настрій оточуючим (ознаки „ЕЕк”) мають значніший розкид ($\sigma =0,94$; $CV=34,5$), вони знаходяться в межах низького –середнього рівнів (0-4 бали). При цьому, лише 7,1 % випробуваних показали недостатній рівень виразності ознак „ЕЕк”, решта випробуваних (92,9%) мають задовільний рівень. Середнє значення ($x=2,71$) теж знаходиться в границях середнього рівня. Крім того,

визначено, що в межах загального показника, що характеризує емоційну експресивність, виразність якого знаходиться на достатньому рівні, дві окремі його характеристики сформовані неоднаково. У більшості випробуваних (64,3%) оцінки за „Ек” перебільшують значення за „ЕЕк”. У деяких одинадцятирічних дітей (25%) дані за цими підшкалами співпадають, лише у 10,7% випробуваних оцінки за „ЕЕк” більше ніж за „Ек”. Тобто, в одинадцятирічних дітей ступінь мимовільного проявлення емоцій у міміці, рухах, інтонації вищій, ніж вміння передавати свій емоційний стан оточуючим.

Переходячи до розгляду індивідуальних даних показника “С” в групі одинадцятирічних дітей, відмітимо, що вони розподілені в інтервалі від 4 до 10 балів, але більшість з них (78,6%) можуть характеризуватись як середні. Також визначено, що найбільш поширена оцінка - 8 балів ($M_o=8$) співпадає з верхньою границею середнього рівня, а середнє вибіркоче значення ($x=7,07$) також знаходиться в цьому інтервалі. Наведені дані свідчать про помірний рівень сформованості саморегуляції в цьому віці.

Дані за підшкалою, яка визначає вміння регулювати власними емоціями (ознаки „ІС”), вказують на те, що серед одинадцятирічних дітей зустрічаються такі, що мають досить високий рівень виразності цих ознак (7,1% випробуваних мають оцінки 5 балів), а також діти, що не вміють регулювати своїми емоціями (10,3% випробуваних мають оцінки, що дорівнюють 1 балу). Але більшість оцінок відносять ся до середнього рівня (82,2%). Такі відомості, а також показники центральної тенденції ($M_o=3$; $M_e=3$; $x=2,93$) свідчать про достатній рівень сформованості вміння регулювати власними емоціями.

Ознаки „ЕС” теж характеризуються великим розкидом оцінок (від 2 до 6 балів). Однак, на відміну від „ІС”, тут декілька більше значень (10,7%) відповідають високому рівню виразності (див. табл. 2.6). Крім того, інші показники центральної тенденції теж мають більш високі значення ($M_o=5$; $M_e=4$). Проте, основна частина випробуваних також продемонструвала середню виразність “ЕС”. Тобто, загалом в одинадцятирічних підлітків визначено достатнє вміння впливати на поведінку інших людей.

Порівняння індивідуальних значень за ознаками „ІС” та „ЕС” дозволило встановити, що у 71,4% випробуваних оцінки за „ЕС” перевищують „ІС”. Лише у 28,6% випробуваних зустрічається однакова виразність цих ознак або перевищення рівня „ІС”. Це засвідчує про те, що в дітей 11 років сформованість вміння регулювати власними емоціями нижча, ніж схильність впливати на поведінку інших людей.

Індивідуальні дані, отримані за показником „Ем”, розподілені в діапазоні від 3 до 11 балів й характеризуються середньою варіативністю ($\sigma =1,60$; $CV=22,1$). Більшість значень (85,7 %) окреслюється межами 5-9 балів. До високого рівня відносяться 10,7% оцінок, до низького – лише 3,6%. Як свідчать ці дані, виразність емпатії в групі достатня.

Щодо аналізу окремих складових показника „Ем” в цьому віці, вміння адекватно сприймати емоційний стан оточуючих (ознаки „ІЕм”) представлено даними, які належать до діапазону від 2 до 6 балів. Найбільш поширеною є оцінка в 4 бали ($M_o=4$). Середнє значення „ІЕм” ($\bar{x}=3,86$) в виборці відповідає середньому рівню виразності цієї ознаки, до якого відносяться 92,9%

відповідей. До високого рівня „ІЕм” відносяться 7,1% оцінок, низькі оцінки відсутні. На підставі таких відомостей можна зробити припущення про те, що діти 11 років досить добре розбираються в емоційному стані інших людей, мотивах їхньої поведінки.

Дані, що характеризують вміння впливати на поведінку оточуючих завдяки розумінню емоційно-мотиваційних чинників їх поведінки („ЕЕм”), мають декілька нижчий рівень сформованості. Значення розподілені в діапазоні від 1 до 5 балів. Найбільш поширеною, як і в випадку „ІЕм” є оцінка 4 бали, але 7,1% випробуваних продемонстрували низькі показники, а високий рівень тут відсутній.

Порівняння даних про виразність ознак „ІЕм” та „ЕЕм” дозволило визначити, що в дітей цього віку найчастіше оцінки за „ІЕм” вище ніж за „ЕЕм” (57%), у 25% випробуваних виразність цих показників однакова, й лише у 17% спостерігається перевищення „ЕЕм”. Тобто, у одинадцятирічних дітей здібності розбиратись в емоційному стані оточуючих, розуміти емоційно-мотиваційні чинники їх поведінки сформовано краще, ніж вміння користуватись цими здібностями у спілкуванні.

Майже всі індивідуальні значення інтегративного параметра „ЕЗ”, що характеризує загальну адекватність емоційного реагування, знаходяться в межах середнього рівня виразності 16-24 балів (лише 14,3 % випробуваних мають оцінку вище середнього рівня). Максимальна оцінка у виборці складає 29 балів, мінімальна 16. Також встановлено, що дані за „ЕЗ” наближаються до нормального розподілу, центр вибірки відзначений у точці, яка приблизно дорівнює 21 бал ($x=20,8$; $M_0=21$; $M_e=21$).

Слід звернути увагу на те, що не всі компоненти емоційної зрілості в 11 років сформовані рівномірно. Дольовий внесок показника „Ек” в загальну оцінку емоційної зрілості становить 31%, показника „С” – 34%, а показника „Ем” – 35%. Такі дані дають змогу припустити, що в дітей 11 років розвиток емпатії випереджає становлення емоційної експресивності та емоційної саморегуляції.

Аналіз індивідуальних показників, отриманих у дітей дванадцяти років показав, що ця вибірка характеризується більшою варіативністю даних, ніж попередня. Тому міри центральної тенденції менш вірогідно відображають реальний розподіл. Так, за показником „Ек” отримані як низькі так і високі результати (див. табл. 2.7).

Таблиця 2.7.

Виразність показників емоційної зрілості
особистості в підлітків 12 років

Рівень виразності	Кількість випробуваних у %										
	Ек	Іек	Еек	С	ІС	ЕС	Ем	Іем	ЕЕм	ЕЗ	
Високий	17,4	8,7	13,0	13,0	4,3	8,7	13,0	4,3	4,4	17,4	
Середній	69,6	78,3	82,6	65,2	78,3	78,3	60,9	87,0	82,6	65,2	
Низький	13,0	13,0	4,4	21,8	17,4	13,0	26,1	8,7	13,0	17,4	

Такий розкид індивідуальних даних обумовлює високу мінливість виразності показника „Ек” в цьому віці ($\sigma = 2,02$; $CV=29,2$). Однак на підставі даних первинної статистики ($x=6,91$; $Mo=6$; $Me=7$) можна зробити припущення про середню виразність емоційної експресивності у підлітків 12 років.

Також встановлено, що ознаки мимовільного прояву емоцій у міміці, рухах, інтонації („ІЕк”) в групі

знаходяться в межах умовного середнього рівня ($x=3,70$). Значення цієї підшкали коливаються в межах 2-6 балів, більшість випробуваних (78,3%) мають середній рівень виразності, решта – або низький (13%), або високий (8,7%). Індивідуальні дані, що характеризують вміння передавати свій емоційний настрій оточуючим (ознаки „ЕЕк”) мають розкид значень від мінімальної оцінки 0 балів до максимально можливої – 6 балів. Найчастіше зустрічається оцінка 3 бали (43% випробуваних), яка відповідає середньому рівню їхньої виразності. Середнє значення „ЕЕк” ($x=3,30$) у виборці теж знаходиться в межах середньої норми, що була нами умовно виділена. В результаті порівняння індивідуальних значень за „Ек” та „ЕЕк” встановлено, що в дванадцятирічному віці в межах загального показника „Ек”, виразність якого знаходиться на достатньому рівні, становлення двох окремих його характеристик урівноважується. Це пояснюється, насамперед, завдяки зростанню здібностей доволно виражати емоційний стан, використовувати експресію у спілкуванні.

Показник „С” представлений даними, що коливаються від 2 до 10 балів. До середнього рівня належать 65,2 % відповідей. Середнє вибіркове ($x =6,52$) декілька менше за значеннями, ніж мода та медіана в групі ($M_0=7$; $M_e=7$), що обумовлено наявністю певного відсотка осіб з низьким рівнем виразності показника (див. табл. 2.7). Останнє може бути пояснено тим, що саме вік 12 років, за даними спеціалістів [190], [173] та інших, характеризується початком підліткової вікової кризи, під час якої підвищується імпульсивність поведінки, знижуються здібності контролювати власні почуття.

Аналіз даних по підшкалі „ІС” свідчить, що більшість дітей 12 років задовільно вміють регулювати власними емоціями (78,3%). Але й досить велика частина випробуваних продемонструвала низькі значення цієї ознаки (17,4%). Лише 4,3% відповідей відносяться до високого рівня. Найбільш поширена оцінка по підшкалі – 3 бали ($M_o=3$) На відміну від „ІС”, оцінки, що характеризують рівень сформованості вміння впливати на поведінку інших людей („ЕС”), є декілька вищими ($x=3,78$; $M_o=4$; $M_e=4$). Порівняння індивідуальних значень за ознаками „ІС” та „ЕС” дозволило встановити, що у 65% випробуваних оцінки за „ЕС” перевищують „ІС”. У 22% випробуваних зустрічається однакова виразність цих показників. Перевищення рівня „ІС” визначається у 13%. Тобто, як і в групі дітей 11 років у дванадцятирічних підлітків вміння керувати власними емоціями сформовано значно менше, ніж вміння регулювати поведінку інших людей.

Найбільш нерівномірно розподілені оцінки показника „Ем” ($\sigma =2,57$; $CV=38,6$). Вони коливаються від 1 до 11 балів, а найчастіше зустрічаються оцінки – 4 і 9 балів (по 22 % спостережень). Дані, що попадають у проміжок між ними (5-8 балів) належать лише 39 % випробуваних. Тому середня оцінка ($x=6,65$) лише приблизно характеризує рівень виразності „Ем”. Як і загальний показник „Ем”, дві його складові частини мають високі показники варіативності, для „ЕЕм” ($\sigma =1,5$; $CV=47,2$) вони значно вищі, ніж для „ІЕм” ($\sigma =1,31$; $CV=37,7$).

Звертаючись до індивідуальних значень ознак „ІЕм”, які характеризують вміння адекватно сприймати емоційний стан оточуючих, відмітимо, що до низького та

високого рівнів тут відноситься невеликий відсоток відповідей (див. табл. 2.7), більшість з них належить середньому рівню виразності „ІЕМ” (87%). Середнє значення показника ($x=3,48$) також відповідає середньому рівню. Виразність „ЕЕМ” декілька нижча ($x=3,17$). Індивідуальні значення, що характеризують цю ознаку розподілені в діапазоні від 0 до 6 балів, низькі оцінки спостерігаються у 13% випробуваних, а високі – у 4,4%. Порівняння даних про виразність показників „ІЕМ” та „ЕЕМ” дозволило визначити, що в дітей цього віку значне розходження між становленням вміння розбиратися в емоційному стані оточуючих та вміння впливати на їх поведінку не спостерігається.

Характеристики виразності інтегративного параметра „ЕЗ” в групі дванадцятирічних підлітків відображують ті особливості розподілу даних, які притаманні її компонентам, а саме: індивідуальні дані мають велику розбіжність (від 8 балів, що відповідає низькому рівню „ЕЗ”, до 29 балів – високий рівень „ЕЗ”). Але найбільша частота випробувань (65,2%) визначена в інтервалі від 16 до 24 балів. Цей інтервал відповідає середньому рівню виразності „ЕЗ”, що був нами умовно визначений. Середнє значення ($x=20,1$) також відповідає зазначеному інтервалу. До низького та високого рівнів відносяться по 17,4%.

Наведені відомості дозволяють констатувати, що у віці 12 років, який характеризується початком підліткової кризи, відбувається або зростання емоційної зрілості за рахунок становлення здібностей до регуляції власними емоціями та вмінь доволі виразно виражати свій стан у спілкуванні, або зниження адекватності емоційного реагування.

Крім того, відмітимо, що в цьому віці становлення емоційної експресивності декілька випереджає розвиток інших. Так, дольовий внесок показника „Ек” в інтегративний параметр емоційної зрілості становить 35%, показника „С” – 32%, а показника „Ем” – 33%. Такі дані не суперечать припущенню про те, що в дітей 12 років адекватність емоційного реагування забезпечується насамперед завдяки становленню емоційної експресії.

Розглядаючи первинні дані, що характеризують особливості емоційної зрілості у тринадцятирічних підлітків, ми виявили, що за показником „Ек” вони мають деяку не згуртованість ($\sigma = 1,92$; $CV=29,1$) та коливаються від 2 до 10 балів. Однак 91 % випробувань описується межами 4-9 балів. Найчастіше зустрічається оцінка у 7 балів ($M_o=7$), яка співпадає з вибірковою медіаною ($M_e=7$). Відповідно умовно визначеним нами рівням індивідуальні дані 15,6% випробуваних свідчать про низку виразність цього показника (див. табл. 2.8).

Таблиця 2.8.

Виразність показників емоційної зрілості особистості в підлітків 13 років

Рівень виразності	Кількість випробуваних у %									
	Ек	Іек	Еек	С	ІС	ЕС	Ем	ІЕм	ЕЕм	ЕЗ
Високий	20,0	6,7	8,9	4,4	4,4	2,2	6,7	4,4	4,4	8,9
Середній	64,4	77,8	86,7	80,0	73,3	84,4	82,2	91,1	91,1	77,8
Низький	15,6	15,6	4,4	15,6	22,2	13,3	11,1	4,4	4,4	13,3

Як можна побачити з таблиці, середні оцінки спостерігаються у 64,4% випробуваних, високі – у 20%. Всі ці дані дозволяють укласти, що підліткам 13 років в цілому притаманний достатній рівень становлення емоційної експресивності.

На рівні складових частин цієї шкали встановлено, що ознаки зовнішнього прояву емоцій у міміці, рухах, інтонації („ІЕк”) знаходяться в межах умовного середнього рівня ($\bar{x}=3,60$). Значення цієї підшкали коливаються від 2 до 6 балів з помірною варіативністю ($\sigma=1,14$; $CV=31,6$). Більшість випробуваних (77,8 %) мають середній рівень виразності даного показника, решта має або низькі (15,6 %), або високі оцінки „ІЕк” (6,7 %). Тобто, виразність мимовільного прояву емоцій у 13 років не змінюється.

Індивідуальні дані, що характеризують вміння передавати свій емоційний настрій оточуючим („ЕЕк”) мають значніший розкид значень, які охоплюють діапазон всіх припустимих оцінок (0-6 балів). Найбільш характерні для цієї групи результати – 3 та 4 бали (по 29 % випробувань). Більшість випробуваних (86,7%) демонструють середній рівень виразності „ЕЕк”, лише 4,4% відповідей належать до низького рівня та 8,9% - до високого. Середнє значення цього показника ($\bar{x}=3$) вказує на те, що в 13 років рівень довільного виразу емоцій декілька знижується.

Порівняння індивідуальних значень за показниками „ІЕк” та „ЕЕк” дозволило встановити, що у 54% випробуваних оцінки за „ІЕк” перевищують „ЕЕк”. У 22% випробуваних зустрічається однакова виразність цих показників. Перевищення рівня „ЕЕк” визначається у 24%. Таким чином визначено, що в межах загального показника, що характеризує емоційну експресивність, ступінь мимовільного проявлення емоцій у міміці, рухах, інтонації виражена більш інтенсивно, ніж здатність довільно використовувати емоційну експресію у спілкуванні.

Подальший аналіз показав, що дані за показником „С” розташовані в діапазоні від 3 до 10 балів. Варіативність цього показника ($\sigma = 1,76$; $CV=28,1$) декілька менша, ніж в інших показників у вибірці. Так, більшість значень (80 %) знаходиться в межах 5-8 балів й відповідають середньому рівню виразності. Але 15,6% випробувань розташовані нижче окреслених границь, й лише 4,4% відповідають високому рівню. Зазначимо, що середня вибіркова величина „С” ($x=6,27$) декілька нижча за цей показник у вибірці дітей 12 років. Тобто, зниження рівня емоційної саморегуляції, що було зафіксовано у попередній віковій групі, триває й у віці 13 років.

Аналіз ознак, що складають шкалу „С”, дозволяє відзначити, що вони мають різну вагу. Так середні дані за підшкалою „ІС” ($x=2,49$) нижчі ніж у вибірці дванадцятирічних дітей, і хоча більшість показників (73,3 %) знаходяться в межах 2-4 балів, до низького рівня належать 22,2% відповідей, й лише 4,4% - до високого. В свою чергу, дані по „ЕС” мають розподіл з максимальною точкою в 6 балів, мінімальною – 2 бали. Вони мають значно меншу варіативність ($\sigma = 1,02$; $CV=27$) ніж у „ІС” й розташовані переважно в межах 2-4 балів (84,4% випробувань). Індивідуальні оцінки лише 13,3% випробуваних належать до низького рівня. Середнє значення ($x=3,78$) та інші показники центру розподілу ($Me=4$; $Mo=4$) відповідають верхній границі середнього рівня й не відрізняються від аналогічних показників у групі 12 років.

Порівняння індивідуальних значень за показниками „ІС” та „ЕС” дозволило встановити, що у 77,8% випробуваних оцінки за „ЕС” перевищують „ІС”. У 13,3% випробуваних зустрічається однакова виразність цих

показників, а перевищення рівня „ІС” – лише у 8,9% випадків. Тобто, як і в попередніх групах, в виборці тринадцятирічних підлітків виразність вміння регулювати власні емоції нижча, ніж вміння керувати поведінкою інших людей.

Звертаючись до індивідуальних даних показника „Ем”, можна побачити, що вони розподілені в діапазоні від 2 до 10 балів й характеризуються середньою варіативністю ($\sigma = 1,87$; $CV=28,7$). Більшість значень (84,4 %) окреслюється межами 5-9 балів, що відповідає середньому рівню. Такі відомості, а також дані первинної статистики свідчать про достатню сформованість емпатії у тринадцятирічних підлітків.

Щодо аналізу окремих складових показника „Ем” в групі, ознаки „ІЕм” представлені даними, які належать до діапазону від 1 до 6 балів й розподілені з середньою варіативністю ($\sigma = 1,2$; $CV=36,5$). Найбільш поширеною є оцінка в 3 бали ($M_0=3$), а більшість значень (91,1%) знаходяться в межах 2-5 балів. Низькі та високі оцінки мають по 4,4% випробуваних. Слід звернути увагу, що середнє значення цього показника ($x=3,29$), порівняно з групою дванадцятирічних дітей, виявляється декілька нижчим.

Показник „ЕЕм” незначно відрізняється від „ІЕм”. Дані, що характеризують цю ознаку розподілені в діапазоні від 0 до 6 балів, а середнє вибіркове дорівнює 3,2 бала. Як і в випадку з „ІЕм”, більшість даних (91,1%) тут згруповані в межах 2-5 балів, решта оцінок (по 4,4%) високі або низькі.

Порівняння індивідуальних даних за ознаками „ІЕм” та „ЕЕм” дозволило визначити, що у 42,2% випадів спостерігається перевищення оцінок за „ІЕм”. Однакову

виразність обох ознак мають 26,7% випробуваних. Перевищення оцінок ЕЕМ зустрічається у 31,1% випадків. Такі дані дозволяють укласти, що в 13 років вміння впливати на поведінку інших людей наближається до рівня сформованості вміння розбиратися в емоційному стані оточуючих.

Певно широкими є рамки, в яких розташовані дані по інтегративному параметру емоційної зрілості („ЕЗ”) підлітків 13 років. Вони окреслюються мінімальними оцінками у 8 балів та максимальними – 27 балів. Але варіативність даних у виборці досить помірна ($\sigma = 4,09$; $CV=21,1$). Більшість значень (77,8%) знаходяться в інтервалі 16-24 балів. Особливістю розподілу даних за цим показником являється його бімодальність, з модами в точках 18 та 22 бали. Однак середнє значення ($x=19,38$) свідчить про певне зниження рівня емоційної зрілості у підлітків цього віку. Розгляд відсоткової представленості в інтегративному показнику окремих його компонентів дозволив припустити, що становлення емоційної зрілості в 13 років відбувається більш збалансовано. Становлення компонентів емоційної експресивності та емпатії в цьому віці виявляється не набагато вищим, ніж становлення емоційної саморегуляції.

Переходячи до вивчення індивідуальних даних, отриманих при обстеженні чотирнадцятирічних підлітків, слід нагадати, що в групах 14-15 років умовні границі рівнів декілька інші, ніж у попередніх (див. табл. 2.5.).

Аналіз індивідуальних даних показника “Ек” згідно з визначеними нами рівнями показав, що більшість відповідей можуть бути оцінені як середні (див. табл. 2.9.).

Таблиця 2.9.

Виразність показників емоційної зрілості
особистості в підлітків 14 років

Рівень виразності	Кількість випробуваних у %									
	Ек	Іек	Еек	С	ІС	ЕС	Ем	ІЕм	Еем	ЕЗ
Високий	10,3	11,5	7,7	12,8	12,8	10,3	12,8	5,1	7,7	11,5
Середній	76,9	84,7	71,8	78,2	83,3	73,1	79,5	93,6	79,5	73,1
Низький	12,8	3,8	20,5	9,0	3,8	16,7	7,7	1,3	12,8	15,4

Як видно з таблиці, низькі та високі оцінки спостерігаються мають приблизно рівну відсоткову представленість. Середнє вибіркове значення ($x=6,05$) порівняно з попередніми групами, тут знижується. Розглядаючи виразність цього показника у динаміці, можна припустити, що з віком відбувається зниження рівня емоційної експресивності.

В свою чергу, за підшкалою „ІЕк” зустрічаються як низькі так і максимально можливі оцінки (від 1 до 6 балів). Більшість випробуваних (84,7%) отримали оцінки, що знаходяться у діапазоні 2-4 бали – умовний середній рівень виразності „ІЕк”. Низькі оцінки спостерігаються лише у 3,8%, а високі – у 11,5% випробуваних. Середня оцінка ($x=3,31$) достатньо точно відображає значення центру розподілу, який має дві розташовані рядом моди ($Mo_1=3$; $Mo_2=4$). Дані, що визначають центр розподілу ($x=2,73$; $Me=3$; $Mo=4$) за показником „ЕЕк” вказують на те, що він відрізняється від нормального. Це пов'язано з тим, що до низького рівня відноситься досить вагомий відсоток оцінок (20,5%). Середня виразність зустрічаються у 71,8% випадках, а висока - у 7,7%. Такий розподіл даних значно відрізняється від розподілу за „ІЕк”.

Порівняння індивідуальних даних про виразність показників „Ек” та „ЕЕк” дозволило визначити, що в дітей цього віку найчастіше оцінки за „Ек” вищі ніж за „ЕЕк” (55,1%), у 24,4% випробуваних виразність цих показників однакова, й лише у 20,5% спостерігається перевищення „ЕЕк”. Тобто, у більшості чотирнадцятирічних підлітків ступінь мимовільного прояву емоцій у міміці, рухах, інтонації значно вищій, ніж здібності використовувати експресивні засоби у спілкуванні.

Подальший аналіз показав, що дані за показником „С” розподілені декілька щільніше ніж за „Ек” ($\sigma=1,99$; $CV=28,2$). Вони розташовані у діапазоні від 3 до 11 балів, більшість оцінок (78,2%) знаходяться в межах 5-9 балів, що відповідає середньому рівню. До низького рівня відносяться лише 9% відповідей. Решта випробуваних (12,8%) отримали високі оцінки по шкалі. Зазначимо, що середня оцінка показника „С” ($x=7,06$) значно перевищує середній показник у групах дітей 12 і 13 років. Це дає змогу припустити, що з 14 років починається зростання рівня емоційної саморегуляції, зниження якого відбувалося в попередні роки.

Також встановлено, що ознаки „ІС”, представлені даними, які належать до діапазону 1-6 балів. Найбільш поширеною є оцінка в 3 бали ($M_0=3$), а більшість значень (83,3%) знаходяться в межах 2-4 балів. Решта даних відповідають або низькому (3,8%), або високому рівню (12,8%). В свою чергу, індивідуальні оцінки по „ЕС” лише в 73,1% випробуваних належать до середнього рівня, а відсоток випробуваних з низькими оцінками (16,7%) значно вищій ніж за „ІС”. Слід відзначити, що середнє значення „ІС” ($x=3,24$), також як і у випадку зі загальним

показником „С”, вагомо перевищує аналогічні оцінки у попередніх групах. Проте, середня вибіркова оцінка „ЕС” ($x=3,82$) лише декілька перевищує середні значення цієї ознаки групах дітей 12 і 13 років. Додамо, що у 51,3% випробуваних оцінки „ЕС” перевищують „ІС”. У 25,6% випробуваних зустрічається однакова виразність цих ознак, а перевищення рівня „ІС” – у 23,1% випадків.

Отримані дані дозволяють уточнити, що зростання рівня емоційної саморегуляції у 14 років відбувається за рахунок інтенсивного становлення в цей період здібностей керувати власними емоціями. Однак, як і в попередніх групах, в виборці чотирнадцятирічних підлітків ці здібності сформовані гірше, ніж вміння впливати на поведінку інших людей.

Середнє значення показника „Ем” ($x=6,58$) в групі чотирнадцятирічних підлітків знаходиться між двох мод, розташованих поруч ($Mo_1=6$; $Mo_2=7$). Наявність бімодального розподілу обумовлює досить велику варіативність індивідуальних оцінок у вибірці ($\sigma=2,24$; $CV=34,1$). Однак більшість випробуваних (79,5%) мають середній рівень виразності „Ем” (4-9 балів), решта має або низькі (7,7%), або високі оцінки (12,8%).

Аналіз даних за ознаками, що складають шкалу „Ем” дозволяє відзначити, що середнє значення за підшкалою „ІЕм” ($x=3,44$) знаходиться в межах середнього рівня, й, порівняно з попередньою групою, декілька зростає. Більшість показників (93,6%) знаходяться в межах середнього рівня, решта - до низького (1,3 %) або високого (5,1%). Дані, що характеризують виразність „ЕЕм” мають розподіл з максимальною точкою в 6 балів, мінімальною – 0 балів. Найбільшій частотній ваги набуває оцінка 2 бали ($Mo=2$), яка відповідає нижній границі

середнього рівня. Оцінки 79,5% випробуваних належать до середнього рівня, проте підлітків з низьким рівнем виразності „ЕЕм” (12,8%) більше, ніж тих, у кого він високий (7,7%).

Порівняння індивідуальних даних за ознаками „ІЕм” та „ЕЕм” дозволило визначити, що у 44,9% випадків спостерігається перевищення оцінок по „ІЕм”, 26,9% випробуваних мають однакову виразність цих ознак. Перевищення оцінок „ЕЕм” зустрічається у 28,2% випадків. Такі дані свідчать про те, що в дітей цього віку вміння використовувати емпатійні здібності у спілкуванні незначно відрізняється від рівня сформованості вміння розбиратися в емоційному стані оточуючих.

На підставі отриманих даних, можна зробити припущення про те, що в становленні емпатійного компоненту емоційної зрілості у 14 років істотних змін не відбувається. Можна відмітити лише тенденцію до зростання рівня розуміння емоційного стану оточуючих. Як вказує В.А. Лабунська [129], суттєві зміни в прояві ознак емпатії на міжособистісному рівні відбуваються лише у юнацькому віці.

Щодо виразності інтегративного параметра „ЕЗ”, більшість даних за ним розташовані в діапазоні 15-25 балів (73,1% оцінок). Високі оцінки отримані у 11,5%, а низькі – у 15,4% випадків. Середнє вибіркове значення ($x=19,69$) незначно відрізняється від аналогічної оцінки у попередні групи.

Представленість в інтегративному параметрі емоційної зрілості окремих її компонентів в групі 14-річних підлітків неоднакова. Внесок показника „Ек” в загальну оцінку становить 31%, показника „С” – 36%, а показника „Ем” – 33%. Такі дані дозволяють

констатувати, що у 14 років адекватність емоційного реагування забезпечується, насамперед, за рахунок становлення емоційної саморегуляції, а значність експресивного компонента в цьому процесі знижується.

Це може бути пояснено тим, що у старшому підлітковому віці розпочинається період стабілізації у фізіологічному дозріванні організму, про що йдеться у [137], [178]. У психічній сфері, як вказують автори [6], [26], [174], в цей період відбуваються зміни, пов'язані з формуванням рефлексії, зростанням прагнення до саморозвитку, формуванням власної системи норм та цінностей, розвитком самоконтролю як свідомої регуляції своєї поведінки.

Аналіз індивідуальних значень та даних первинної статистики у вибірці п'ятнадцятирічних підлітків показав, що за показником „Ек”, що вони мають помірну варіативність ($\sigma=1,7$; $CV=25,6$). Зокрема оцінки коливаються від 2 до 10 балів. Однак більшість випробуваних мають середню виразність цього показника (див. табл. 2.10).

Таблиця 2.10.

Виразність показників емоційної зрілості особистості в підлітків 15 років

Рівень виразності	Кількість випробуваних у %									
	Ек	Іек	Еек	С	ІС	ЕС	Ем	ІЕм	Еем	ЕЗ
Високий	13,7	15,7	17,6	11,8	9,8	21,6	15,7	11,8	13,7	17,6
Середній	84,3	84,3	74,5	80,4	82,4	68,6	76,5	84,3	66,7	76,5
Низький	2	0	7,8	7,8	7,8	9,8	7,8	3,9	19,6	5,9

Як видно з таблиці, низькі оцінки зустрічаються тут лише у 2% випробуваних. Середнє значення цього показника ($x=6,67$) декілька перевищує середню оцінку, виявлену у чотирнадцятирічних дітей. Такі дані

дозволяють укласти, що у 15 років рівень емоційної експресивності зростає.

Детальне вивчення виразності складових частин показника „Ек” демонструє, що ознаки зовнішнього прояву емоцій у міміці, рухах, інтонації („ІЕк”) у 15 років майже не змінюються. Так, середнє значення ($x=3,24$) знаходиться в межах умовного середнього рівня. Більшість випробуваних (84,3%) також мають оцінки 2-4 бали, а високому рівню відповідають 15,7% відповідей. Середня величина по „ЕЕк” ($x=3,43$), в свою чергу, характеризує суттєве зростання вміння використовувати емоційну експресію у спілкуванні. Інші характеристики центру розподілу ($Me=4$; $Mo=4$), що відповідають верхній границі середнього рівня також підтверджують висунуте припущення. Слід звернути увагу на те, що у 15 років вперше здібності використовувати експресивні засоби у спілкуванні досягають рівня мимовільного прояву емоцій у міміці, рухах, інтонації.

Наведені дані дозволяють заключити, що у 15 років відбувається інтенсивне становлення експресивного компоненту емоційної зрілості, насамперед, за рахунок розвитку вдосконалення вмінь довільно виражати бажані емоції. На наш погляд, це стає можливим завдяки прогресивному становленню емоційної саморегуляції, яке було зафіксовано нами у попередній віковій групі. Тобто, у 15 років підлітки вже досить майстерно володіють власними емоціями та можуть виражати їх згідно меті та доцільності.

Дані про виразність показника „С” у групі 15 років розташовані в діапазоні від 3 до 12 балів. Більшість значень (80,4%) знаходиться в межах середнього рівня. Середня вибіркова величина дорівнює 7,18 бала. Невелика

кількість індивідуальних значень (7,8%) відноситься до низького рівня, до високого – 11,8% оцінок. Як можна побачити, порівнюючи ці дані з відповідними оцінками в попередніх групах, достатній рівень емоційної саморегуляції, визначений у чотирнадцятирічних випробуваних, притаманний і групі підлітків 15 років.

Розгляд окремих ознак показника „С” дозволяє відзначити, що вони мають різну вагу. Так середнє значення за „ІС” дорівнює 2,88 бала, а більшість індивідуальних значень (80,4%) знаходяться в діапазоні середніх значень (2-4 балів). До високого рівня виразності цього показника можна віднести лише 9,8% індивідуальних оцінок, а до низького - 7,8%. На відміну від „ІС”, середня виразність ознак міжособистісного рівня прояву емоційної саморегуляції („ЕС”) значно вища ($x=4,29$). Тут високому рівню відповідають 21,6% оцінок, а середньому – 68,6%. Лише 9,8% випробуваних мають низький рівень виразності цієї ознаки.

Порівняння індивідуальних значень „ІС” та „ЕС” показало, що в більшості випробуваних (74,5%) дані за ознакою „ЕС” перевищують оцінки за „ІС”. Зазначене співвідношення виразності здатності керувати власними емоціями та вміння регулювати поведінку інших людей свідчить про значне перевищення останнього.

Індивідуальні дані, що отримані за показником „Ем”, розподілені в діапазоні від 2 до 12 балів й характеризуються високою варіативністю ($\sigma =2,44$; $CV=33,9$). Більшість значень (76,5%) окреслюється межами середнього рівня, до високого відносяться 15,7% даних. Низькому рівню відповідають лише 7,8% значень. Середня вибіркова величина ($x=7,22$) вагомо перебільшує відповідний показник у групі чотирнадцятирічних дітей.

Тобто, можна зафіксувати, що у 15 років спостерігається тенденція до істотного зростання емпатії. Якщо розглядати, слідом за Д.Б. Ельконіним [247], цей вік як рубіж підліткового та юнацького віку, можна припустити, що визначена тенденція пов'язана з підвищенням товарищескості, загальної спрямованості активності на спілкування, а також набуттям якісно нового виду спілкування – міжособистісного, в процесі якого і відбувається набуття емпатійного досвіду особистості підлітків.

Як видно з таблиці 2.10, ознаки особистісного та міжособистісного рівнів виразності компоненту емпатії розподілені по-різному. Якщо оцінки за „ІЕм” згруповані щільно, а більшість значень (84,3%) знаходяться в межах середнього рівня, то розкид даних за „ЕЕм” значно більший – середній рівень виразності представлений лише 66,7 % даних, решта – високі (13,7%) та низькі (19,6%). Визначена розбіжності розподілу індивідуальних оцінок знайшла своє підтвердження й при оцінці варіативності показників, яка у випадку “ЕЕм” є значно вищою. Ці факти можна інтерпретувати, як початкову, нестабільну фазу становлення міжособистісного рівня прояву емпатії. Можна припустити, що надалі дані за цим показником врівноважаться й знаходитимуться переважно в діапазоні середнього рівня. Крім того, на підставі порівняння індивідуальних даних про виразність ознак „ІЕм” та „ЕЕм” в групі п'ятнадцятирічних підлітків, можна припустити, що в межах загального показника „Ем” обидві її складові частини виражені рівномірно.

Підсумовуючи результати, отримані в групі 15-річних підлітків, звернемо увагу на те, що дані, які характеризують інтегративний параметр „ЕЗ”, порівняно з

попередніми групами, також значно зростають ($x=21,1$). Розгляд співвідношення основних компонентів емоційної зрілості вказує на те, що таке зростання обумовлено, насамперед становленням емпатії та емоційної саморегуляції. Так, представленість в інтегративному параметрі емоційної зрілості показника „Ек” становить 32%, а показників „С” та „Ем” – по 34%. Проте, означені відмінності не досить вагомі, що не дозволяє виділити той чи інший компонент як провідний.

Розглянуті факти дозволяють характеризувати вік 15 років, як сензитивний для вдосконалення вмінь доволіно виражати бажані емоції, істотного зростання емпатії та подальшого становлення емоційної саморегуляції.

За результатами дослідження емоційної зрілості шістнадцятирічних юнаків, ми виявили, що в цілому показник „Ек” в виборці має такі самі особливості, як і в попередній групі. Дані коливаються від 3 до 11 балів й мають помірну варіативність ($\sigma=1,79$; $CV=27,5$). Найчастіше зустрічається оцінка у 7 балів ($Mo=7$), яка співпадає з вибірковою медіаною ($Me=7$), але середнє значення цього показника ($x=6,51$) менше, ніж центр розподілу. Це пов’язано з тим, що до низького рівня виразності показника відноситься більше індивідуальних значень, ніж до високого (див. табл. 2.11).

Таблиця 2.11.

Виразність показників емоційної зрілості
особистості в юнаків 16 років

Рівень виразності	Кількість випробуваних у %									
	Ек	ІЕк	ЕЕк	С	ІС	ЕС	Ем	ІЕм	ЕЕм	ЕЗ
Високий	9,8	2,4	12,2	2,4	4,9	7,3	9,8	14,7	4,9	4,9
Середній	73,1	78	78	75,6	85,1	73,2	82,9	78	82,9	82,9
Низький	17,1	19,6	9,8	22,0	9,8	19,5	7,3	7,3	12,2	12,2

Як свідчать дані, наведені в таблиці, підліткам 16 років загалом притаманна середня виразність емоційної експресивності. На рівні складових частин показника „Ек” встановлено, що ознаки зовнішнього прояву емоцій у міміці, рухах, інтонації („ІЕк”) знаходяться в межах умовного середнього рівня ($x=3,44$). Індивідуальні значення цієї підшкали коливаються від 2 до 6 балів. В свою чергу, більшість індивідуальних показників, що характеризують вміння передавати свій емоційний настрій оточуючим („ЕЕк”) знаходяться в діапазоні 2-4 бали (78 % випробуваних). Середнє значення ($x=3,07$) відповідає нижній границі середнього рівня та наближається до медіани розподілу ($Me=3$). Все це дозволяє визначити, що вміння передавати свій емоційний настрій оточуючим у юнаків шістнадцяти років декілька нижче ніж в попередній групі, що відбивається й на зниженні загального рівня емоційної експресивності.

Показник „С” в групі юнаків 16 років представлений даними, які знаходяться у проміжку від 3 до 10 балів. Індивідуальні значення розподілені достатньо згуртовано ($\sigma=1,79$; $CV=27,3$). До низького рівня відносяться 22% оцінок у виборці. Високий рівень мають лише 2,4% випробуваних, решта шістнадцятирічних підлітків (75,6%) мають середній рівень виразності показника. Середнє вибіркове значення ($x=6,56$) вказує на те, що рівень саморегуляції у юнаків 16 років, порівняно з попереднім віком знижується.

Детальний розгляд виразності ознак особистісного та міжособистісного рівня прояву емоційної саморегуляції показав, що дані по підшкалі „ІС” мають низьку варіативність ($\sigma=1$; $CV=35,3$). Більшість оцінок сконцентровані в інтервалі 2-4 балів з чітко вираженим

центром, який відповідає 3 балам ($M_o=3$; $M_e=3$). Низький рівень цього показника визначений у 9,8% випробуваних, а високий - у 4,9% випробуваних. Середнє значення співпадає з іншими показниками центральної тенденції у виборці ($x=2,83$), воно майже не відрізняється від аналогічного показника в групі 15-річних підлітків. Сформованість вміння впливати на поведінку інших людей („ЕС”) характеризується даними, більшість з яких (73,2%) також відповідають середньому рівню. Проте, певна частина юнаків групи (19,5%) продемонстрували низькі оцінки. Ці дані, а також середнє вибіркове значення ($x=3,73$) дають підставу припустити, що послаблення емоційної саморегуляції в 16 років, перш за все, обумовлено зниженням схильності впливати на поведінку інших людей. Однак, порівняння індивідуальних значень за ознаками „ІС” та „ЕС” дозволило встановити, що у 56,1% випробуваних оцінки за „ЕС” перевищують „ІС”. У 29,31% випробуваних зустрічається однакова виразність цих ознак, перевищення рівня „ІС” визначено у 14,6%. Тобто, у представників 16-річного віку здібність до регулювання власних емоцій залишається нижчою, ніж схильність впливати на поведінку інших людей.

Індивідуальні дані, отримані за показником „Ем”, розподілені в діапазоні від 4 до 11 балів й мають досить низьку варіативність ($\sigma =1,87$; $CV=23,6$). Більшість з них згруповані в інтервалі 6-10 балів (82,9% значень). Слід відзначити, що лише 7,3 % випробуваних мають оцінки нижчі ніж 6 балів. Середнє вибіркове значення ($x=7,9$) порівняно з попередньою групою суттєво зростає. Ознака „ІЕм” представлена даними, які розподілені аналогічно загальному показнику „Ем”. Більшість оцінок

відповідають або середньому (78% оцінок належать до діапазону 3-5 балів), або високому рівню (14,7% оцінок дорівнюють 6 балам) виразності цієї ознаки. Мода ($M_0=4$) та середнє значення ($\bar{x}=4,15$) є вищими, ніж у попередній групі. В свою чергу, дані за „ЕЕм” також підвищуються. Середня вибіркова оцінка тут дорівнює 3,83 бала, а найбільшій частотній ваги набувають оцінки 3-5 балів (82,9%), які відповідають середньому рівню. Порівняння індивідуальних даних про виразність ознак „ІЕм” та „ЕЕм” в групі юнаків 16 років дозволяє припустити, що в межах загального показника „Ем” обидві її складові частини сформовані досить рівномірно.

Більшість індивідуальних значень показника, що характеризує загальну адекватність емоційного реагування (інтегративний параметр „ЕЗ”), знаходяться в інтервалі від 17 до 25 балів (82,9 %). Низькій рівень виразності „ЕЗ” мають лише 4,9% випробуваних., а до високого - 17,1% індивідуальних оцінок у виборці. Середнє значення показника „ЕЗ” ($\bar{x}=21$) вказує на те, що в період з 15 до 16 років загальна адекватність емоційного реагування не змінюється. Тобто, у юнаків 16 років спостерігається в цілому середня сформованість емоційної зрілості.

Однак, як було показано вище, в становленні ознак та компонентів емоційної зрілості відбулися певні зміни, що виражаються в зниженні рівнів емоційної саморегуляції та експресивності та зростанні рівня емпатії.

Розглянувши докладніше, як співвідносяться ці компоненти в 16 років, ми виявили, що внесок показника „Ек” в загальну оцінку становить 31%, показника „С” – 31%, а показника „Ем” – 38%. Тобто, рівень емпатії у

шістнадцятирічних юнаків значно перевищує виразність емоційної експресивності та емоційної саморегуляції. Ці дані підтверджують наше припущення про те, що на початку юнацького віку адекватність емоційного реагування забезпечується, насамперед, емпатійними здібностями.

Як вказують дані, отримані при обстеженні юнаків 17 років, в них всі показники емоційної зрілості, порівняно з попередньою групою, підвищуються. Розгляд відсоткової представленості кожного з досліджуваних показників в групі дозволяє відмітити, що значна частина юнаків продемонструвала середній рівень виразності досліджуваних показників (див. табл. 2.12).

Таблиця 2.12.

Виразність показників емоційної зрілості
особистості в юнаків 17 років

Рівень виразності	Кількість випробуваних у %									
	Ек	ІЕк	ЕЕк	С	ІС	ЕС	Ем	ІЕм	ЕЕм	ЕЗ
Високий	22,9	8,3	16,7	8,3	12,5	16,6	8,3	12,5	6,3	18,8
Середній	64,6	72,9	77,1	83,4	79,2	79,2	81,3	75,0	83,3	70,8
Низький	12,5	18,8	6,3	8,3	8,3	4,2	10,4	12,5	10,4	10,4

Як видно з таблиці, найбільший розкид оцінок визначений у показника „Ек”. Діапазон, що окреслює виразність показника в виборці – 3-11 балів. До низьких та високих значень тут відноситься досить вагома частина вибірки, а середні оцінки, порівняно з іншими показниками, зустрічаються рідше (64,6%).

Ознаки, з яких складається ця шкала, мають приблизно однакову вагу. Більшість випробуваних мають середні оцінки (78%). Середні значення та медіани за цими підшкалами теж не відрізняються ($x=3,52$; $Me=3$ за

„ІЕк”; $x=3,17$; $Me=3$ за „ЕЕк”). Різниця між ними лише в тому, що за підшкалою „ІЕк” найбільшу частотну вагу має оцінка 3 бали ($Mo=3$), а підшкала „ЕЕк” має дві моди, що розташовані поруч ($Mo1=2$; $Mo2=3$). В свою чергу висока виразність ознак міжособистісного рівня прояву емоційної експресивності (16,7%) зустрічає частіше, ніж висока виразність особистісного рівня (8,3%).

Ці дані дозволяють зафіксувати, що в 17 років відзначено зростання здібностей виражати власні емоції, при цьому ознаки особистісного та міжособистісного рівня прояву цих здібностей більш урівноважені ніж у попередніх роках.

Дані, що характеризують рівень емоційної саморегуляції сімнадцятирічних юнаків мають досить низьку варіативність ($\sigma =1,82$; $CV=25,5$). Більшість оцінок відносяться до середнього рівня виразності (83,4%), високі та низькі оцінки мають по 8,3 % випробуваних. Середнє значення показника ($x=7,13$) значно перевищує цю оцінку в групі шістнадцятирічних випробуваних.

Дані по „ІС” вказують на те, що більшість представників цього віку задовільно вміють регулювати власними емоціями (79,2%). Інші випробувані продемонстрували низькі (8,3%) або високі (12,5%) показники. Найбільш поширена оцінка по підшкалі – 3 бали ($Mo=3$; $Me=3$). Середнє значення „ІС” також збігається з іншими показниками центральної тенденції у виборці ($x=3$). Рівень сформованості вміння впливати на поведінку інших людей („ЕС”) є вищим за „ІС” ($x=4,25$; $Mo=4$; $Me=4$). До низького рівня виразності показника відносяться лише 4,2% відповідей в групі, середній рівень мають 79,2% випробуваних, а високий – 16,6% представників цього віку. Порівняння індивідуальних

значень за ознаками „ІС” та „ЕС” також вказує на істотну різницю у їх виразності: у 72,9% випробуваних оцінки за „ЕС” перевищують „ІС”. У 20,8% випробуваних зустрічається однакова виразність цих ознак. Перевищення рівня „ІС” визначається у 6,3% випадків. Тобто, незважаючи на зростання емоційної саморегуляції загалом, вміння керувати власними емоціями у сімнадцятирічних юнаків залишається сформованим значно гірше, ніж вміння регулювати поведінку інших людей.

Індивідуальні дані, які отримані за показником „Ем”, розподілені в діапазоні від 4 до 12 балів й характеризуються невисокою варіативністю ($\sigma = 1,82$; $CV=23,6$). Середнє значення в виборці ($x=7,71$) декілька нижче, ніж у попередній групі. Більшість значень (81,3%) окреслюється межами середнього рівня. До низького рівня відносяться 10,4% оцінок, до високого – 8,3%.

Щодо аналізу окремих складових показника „Ем” в цьому віці, вміння адекватно сприймати емоційний стан оточуючих („ІЕм”) представлено даними, які належать до діапазону від 1 до 6 балів і мають помірну варіативність ($\sigma = 1,24$; $CV=32,4$). Найбільш поширеною є оцінка в 4 бали ($M_0=4$). Середнє значення цього показника ($x=3,83$) в виборці сімнадцятирічних юнаків відповідає середньому рівню, до якого відносяться 75% відповідей. До низького та високого рівня „ІЕм” відносяться по 12,5% оцінок. Ознаки „ЕЕм” представлені даними, що розподілені в діапазоні від 2 до 6 балів. Середнє вибіркоче належить діапазону середнього рівня ($x=3,88$). Порівняння даних про виразність ознак „ІЕм” та „ЕЕм” дозволило визначити, що загалом вони не відрізняються.

Переходячи до аналізу індивідуальних значень інтегративного параметра „ЕЗ”, відмітимо, що переважно вони теж знаходяться в межах середнього рівня виразності. Лише 18,8 % випробуваних мають оцінку вище середнього рівня та 10,4 –нижче. Максимальна оцінка у виборці складає 29 балів, мінімальна 13. Також встановлено, що середнє значення показника емоційної зрілості ($x=21,52$) декілька підвищується.

Слід звернути увагу на те, що не всі компоненти емоційної зрілості в 17 років сформовані рівномірно. Дольовий внесок показника „Ек” в загальну оцінку емоційної зрілості становить 31%, показника „С” – 33%, а показника „Ем” – 36%. Тобто, як і в попередній групі, у юнаків 17 років здібності розбиратись в емоційному стані оточуючих, розуміти емоційно-мотиваційні чинники їх поведінки сформовано краще, ніж вміння керувати власними емоціями та адекватно виражати їх у спілкуванні.

У виборці представників 18-23 років спостерігається найбільш висока виразність всіх показників емоційної зрілості, якщо порівнювати їх з іншими віковими групами. Так дані за показником „Ек” розподілені в діапазоні 4-12 балів, а середнє значення ($x=7,91$) більш ніж на 1 бал перевищує аналогічну оцінку у групі 17 років. Більшість оцінок може бути віднесена до середнього рівня виразності (див. табл. 2.13)

На рівні складових частин показника „Ек” встановлено, що середнє значення „ІЕк” ($x=3,62$) майже не відрізняється від цієї оцінки у сімнадцятирічних юнаків. Індивідуальні значення коливаються в межах 1-6 балів й розподілені з середньою варіативністю ($\sigma=1,26$; $CV=34,8$). Найчастіше зустрічається результат, який

дорівнює 4 бали ($M_o=4$; $M_e=4$). Низькому рівню виразності „ІЕк” відповідають 19,8% значень, середньому – 74,4%, а високому – 5,8%.

Таблиця 2.13.

Виразність показників емоційної зрілості
особистості в юнаків 18-23 років

Рівень виразності	Кількість випробуваних у %									
	Ек	ІЕк	ЕЕк	С	ІС	ЕС	Ем	ІЕм	ЕЕм	ЕЗ
Високий	8,1	5,8	16,3	9,3	2,3	25,6	12,8	20,9	19,8	15,1
Середній	80,2	74,4	80,2	79,1	90,7	66,3	77,9	67,4	73,3	76,7
Низький	11,6	19,8	3,5	11,6	7,0	8,1	9,3	11,6	7,0	8,1

Індивідуальні показники, що характеризують вміння передавати свій емоційний настрій оточуючим („ЕЕк”) також розподілені в діапазоні від 1 до 6 балів, але з значно меншою варіативністю ($\sigma=1,1$; $CV=25,7$). Лише 3,5% оцінок у виборці відповідають низькому рівню. Решта значень може бути віднесена до середнього (80,2%) або високого рівня (16,3%). Середнє значення ($x=4,29$) суттєво перевищує таку саму оцінку у попередній групі. Порівняння індивідуальних оцінок за ознаками „ІЕк” та „ЕЕк” дозволило визначити, що в межах загального показника, що характеризує емоційну експресивність, особистісний та міжособистісний рівні його прояву виражені не однаково. У більшості випробуваних (51,2%) оцінки за „ЕЕк” перебільшують значення за „ІЕк”, у деяких (29,1%) дані за цими шкалами співпадають, а у 19,7% випробуваних оцінки за „ІЕк” більше ніж за „ЕЕк”.

Ці дані вказують на те, що в пізньому юнацькому віці адекватність емоційної експресії набуває розвитку, насамперед, завдяки становленню здатності доволно

виражати емоції з урахуванням ситуації спілкування та власних потреб.

Показник емоційної саморегуляції („С”) представлений даними, що коливаються від 3 до 12 балів. До середнього рівня його виразності належать 79,1% відповідей, 9,3% оцінок характеризуються як високі, а 11,6% - як низькі. Середнє вибіркове значення ($\bar{x} = 7,83$) перевищує аналогічну оцінку в групі 17 років. Дані по підшкالی „ІС” вказують на те що серед дітей цього віку найчастіше зустрічаються такі, що задовільно вміють регулювати власні емоції (90,7%). Середнє значення „ІС” дорівнює 3,3 бала. На відміну від „ІС”, дані про сформованість вміння впливати на поведінку інших людей („ЕС”) більш різноманітні. До середнього рівня тут належать лише 66,3% оцінок, а високий рівень представлений в 25,6% випробуваних. Середня оцінка по під шкалі дорівнює 4,51 бала. Порівняння індивідуальних значень за показниками „ІС” та „ЕС” дозволило встановити, що у 72% випробуваних оцінки за „ЕС” перевищують „ІС”. Однакова виразність обох ознак та перевищення рівня „ІС” визначається у рівної кількості випробуваних (по 14% випадків). Отже, у юнаків 18-23 років, як і в інших вікових групах, вміння керувати власними емоціями сформовано значно гірше, ніж вміння впливати на поведінку інших людей.

Індивідуальні дані, отримані за показником „Ем”, розподілені в діапазоні від 2 до 12 балів й мають низьку варіативність ($\sigma = 1,73$; $CV = 19,9$). Слід відзначити, що лише 9,3% випробуваних мають оцінки, які відповідають умовному низькому рівню виразності цього показника. Середній рівень представлений даними 77,9% випробуваних, а 12,8% мають високі оцінки. Середнє

вибіркове значення ($\bar{x}=8,69$) більш, ніж на 1 бал перевищує таку саму оцінку в групі 17 років, що дає підставу зробити припущення про суттєве зростання емпатійних здібностей у пізньому підлітковому віці.

Ознаки особистісного та міжособистісного рівнів прояву показника „Ем” розподілені аналогічно. Так, ознаки „ІЕм” представлені даними, вагома частина яких відповідають високому (20,9 %) або середньому (67,4%) рівню виразності. Найбільш поширеною є оцінка в 5 балів ($M_0=5$), яка відповідає верхній границі умовного середнього рівня. Дані за „ЕЕм” також переважно знаходяться в межах високого (19,8%) та середнього (73,3%) рівня виразності. Низькі оцінки мають лише 7% випробуваних. Порівняння індивідуальних даних про виразність ознак „ІЕм” та „ЕЕм” в групі 18-23 років дозволяє припустити, що в межах загального показника, що характеризує емпатію, обидві її складові частини сформовані досить рівномірно.

Характеристики виразності інтегративного параметра „ЕЗ” в групі представників пізнього юнацького віку відображують ті особливості розподілу даних, які притаманні її компонентам, а саме: індивідуальні дані мають низьку варіативність ($\sigma =3,62$; $CV=14,8$), значення коливаються від 13 до 31 балів. Низькі оцінки зустрічаються не часто (8,1% оцінок). До середнього рівня виразності цього показника відносяться 76,7% отриманих значень, високому рівню відповідає 15,1% оцінок. Середнє вибіркове значення ($\bar{x}=24,42$) набагато перевищує цю оцінку у групі сімнадцятирічних юнаків.

Узагальнюючи дані про виразність показників емоційної зрілості в юнаків 18-23 років, зосередимо увагу на тому, що в її становленні компонентів відбулися певні

зміни, які виражаються в зростанні рівнів емоційної експресивності, саморегуляції та емпатії. Враховуючи це, певний інтерес привертає питання про роль цих компонентів в загальній адекватності емоційного реагування. Адже не всі компоненти емоційної зрілості сформовані рівномірно. Дольовий внесок показника „Ек” в загальну оцінку емоційної зрілості становить 31%, показника „С” – 33%, а показника „Ем” – 36%. Тобто, рівень емпатії в цьому віці значно перевищує виразність емоційної експресивності та емоційної саморегуляції.

Узагальнюючи відомості, отримані у процесі аналізу індивідуальних даних, представимо характеристику розвитку основних властивостей емоційної зрілості у представників кожної вікової групи.

Так, для одинадцятирічних підлітків властивими є помірний рівень емоційної експресивності та емоційної саморегуляції та достатній – емпатії, розвиток якої випереджає становлення інших компонентів. У дванадцятирічних дітей відмічається тенденція до зниження рівня емоційної саморегуляції та емпатії та підвищення – емоційної експресивності. Підлітки 13 років характеризуються помірною виразністю всіх трьох властивостей. Щодо чотирнадцятирічних підлітків, в них відбувається підвищення рівня емоційної саморегуляції та зниження – емоційної експресивності. Рівень емпатії в них майже не змінюється. Однак вже у 15 років спостерігається тенденція до зростання емпатії, розвиток якої досягає рівня емоційної саморегуляції. Виразність емоційної експресивності у цей вік також декілька зростає. У шістнадцять років також триває зростання емпатійних здібностей, й одночасно – зниження емоційної саморегуляції. Сімнадцятирічні юнаки характеризуються

досить високою емпатією та середньою виразністю емоційної експресивності та емоційної саморегуляції. Юнаки 18-23 років, відрізняються значним зростанням усіх властивостей емоційної зрілості.

Однак, відомості про зміни у становленні основних властивостей емоційної зрілості представників кожної вікової групи мають гіпотетичний характер. Для підтвердження вірогідності відзначених тенденцій у розвитку цих властивостей слід провести додаткове дослідження.

Майже у всіх вікових групах показники, що характеризують особливості емоційної зрілості особистості, загалом відповідають середній нормі виразності. Ці дані вказують на те, що у більшості здорових підлітків та юнаків будь-якого віку принципових відмінностей в становленні емоційної зрілості не спостерігається. Разом з тим, в кожній віковій групі присутні випробувані, дані яких наближаються до низького або високого рівня виразності. На наш погляд така варіативність може бути пояснена індивідуальними особливостями становлення емоційної зрілості, пов'язаними як з природною, психофізіологічною обумовленістю (переважання розвитку одного з компонентів емоційної зрілості та компенсації недостатнього розвитку інших), або з соціальною обумовленістю (характер соціального оточення, частота соціальних контактів). Ми вважаємо, що це питання потребує додаткового вивчення та спеціального пояснення.

Простежується певна незбалансованість в становленні компонентів емоційної зрілості у деяких вікових групах. Вона виражається в перевищенні прояву

емпатії 11, 16, 17, 18-23 років, емоційної саморегуляції – в 14 років. Найбільш рівномірна сформованість усіх трьох компонентів емоційної зрілості відзначена у 12, 13 та 15 років.

2.3. Особливості відмінностей в становленні емоційної зрілості з урахуванням віку

Аналіз індивідуальних даних виразності показників, що характеризують основні компоненти емоційної зрілості особистості, дозволяє припустити наявність істотних розходжень серед представників різних вікових груп. Для того, щоб підтвердити такі розходження нам необхідно провести більш поглиблену перевірку їхньої вірогідності.

Розглядаючи особливості змін у виразності компонентів емоційної зрілості можна відзначити, що в цілому по показнику „Ек” більшість представників різного віку мають значення, що відповідають середньому рівню його виразності. Однак порівняння середніх групових даних виявило певні розбіжності між різними віковими групами (див табл.2.14).

Як видно з таблиці, різниця між середніми значеннями в групах 11 і 12 років складає 0,41 бала, в групах 12 і 13 років – 0,31 бала, в групах 13 і 14 років – 0,55 бала, в групах 14 і 15 років - 0,62 бала, в групах 15 і 16 років – 0,15 бала, в групах 16 і 17 років – 0,18 бала, в групах 17 років і 18-23 – 1,22 бала. Статистично достовірними підтверджені лише розходження між групами 17 і 18-23 років, де $t = 3,4$, $p < 0,01$. На рівні двох ознак, що характеризують загальний показник „Ек” також виявлені деякі вікові зміни.

Таблиця 2.14.

Відмінності у виразності показників емоційної зрілості особистості в представників різного віку

Показник	Статистичний показник	Вік													
		11 років	12 років	12 років	13 років	13 років	14 років	14 років	15 років	15 років	16 років	16 років	17 років	17 років	18-23 років
Експресивність	X	6,5 0	6,9 1	6,9 1	6,6 0	6,0 5	6,6 5	6,0 5	6,6 7	6,6 7	6,5 1	6,6 1	6,6 9	7,9 1	
	t	0,87		0,61		1,45		1,79		0,42		0,43		3,40**	
Інтроекспресивність	X	3,7 9	3,7 0	3,7 0	3,6 0	3,6 0	3,3 1	3,2 4	3,2 4	3,4 4	3,4 4	3,5 2	3,5 2	3,6 2	
	t	0,32		0,33		1,38		0,35		0,86		0,32		0,41	
Екстраекспресивність	X	2,7 1	3,3 0	3,3 0	3,0 0	2,7 3	2,7 3	3,4 3	3,4 7	3,0 7	3,1 7	3,1 7	4,2 7	4,2 9	
	t	1,89		0,93		1,04		3,05**		1,42		0,37		5,36**	
Саморегуляція	X	7,0 7	6,5 2	6,5 2	6,2 7	7,0 6	7,0 6	7,1 8	7,1 8	6,5 6	7,1 3	6,5 6	7,1 3	7,8 3	
	t	1,05		0,51		2,30*		0,31		1,56		1,47		2,03*	
Інтро-саморегуляція	X	2,9 3	2,7 4	2,7 4	2,4 9	3,2 4	3,2 4	2,8 8	2,8 3	2,8 8	3,0 0	3,0 0	3,3 3	3,3 3	
	t	0,54		0,76		3,47**		1,76		0,24		0,77		1,56	
Екстра-саморегуляція	X	4,1 4	3,7 8	3,7 8	3,7 8	3,8 2	3,8 2	4,2 9	4,2 9	3,7 3	3,7 3	4,2 5	4,2 5	4,5 2	
	t	1,15		0,02		0,20		1,96		2,10*		2,02*		1,26	
Емпатія	X	7,2 5	6,6 5	6,6 5	6,5 1	6,5 8	6,5 8	7,2 2	7,2 0	7,9 2	7,9 0	7,7 1	7,7 1	8,6 9	
	t	0,97		0,23		0,17		1,5		1,53		0,49		3,01**	
Інтроемпатія	X	3,8 6	3,4 8	3,4 8	3,2 9	3,4 4	3,4 4	3,8 0	3,8 0	4,1 5	4,1 5	3,8 3	3,8 3	4,2 3	
	t	1,09		0,58		0,66		1,60		1,34		1,24		1,73	
Екстраемпатія	X	3,2 5	3,1 7	3,2 7	3,2 0	3,1 4	3,4 4	3,4 1	3,8 1	3,8 3	3,8 3	4,4 8	4,4 8	5 5	
	t	0,21		0,07		0,22		0,89		1,34		0,18		2,86**	
Емоційна зрілість	X	20, 8	20, 1	19, 1	19, 4	19, 4	19, 7	21, 7	21, 1	21, 1	21, 21	21, 5	21, 5	24, 4	
	t	0,61		0,59		0,38		1,61		0,09		0,66		4,21**	

Примітка. * – відмінності значимі при $p < 0,05$;** – відмінності значимі при $p < 0,01$.

По показнику „Ек” між групами 11 і 12 років виявлена різниця між середніми значеннями в 0,09 бала, між групами 12 і 13 років – 0,1 бала, 13 і 14 років – 0,29 бала, 14 і 15 років - 0,07 бала, 15 і 16 років – 0,2 бали, 16 і 17 років – 0,08 бала, 17 років і 18-23 – 0,1 бала.

Статистично достовірні розходження у виразності цього параметра між досліджуваними нами віковими групами не виявлені. На відміну від „Ек” ознаки міжособистісного рівня прояву емоційної експресивності („ЕЕк”) відрізняються більшою віковою мінливістю. Тут різниця середніх значень між групами 11 і 12 років складає 0,59 бала, між групами 12 і 13 років – 0,3 бали, 13 і 14 років – 0,27 бала, 14 і 15 років - 0,7 бала, 15 і 16 років – 0,36 бала, 16 і 17 років – 0,09 бала, 17 років і 18-23 – 1,12 бала. Статистично достовірними є розходження між групами 14 і 15 років, де $t = 3,05$, $p < 0,01$, та між групами 17 і 18-23 років, де $t = 5,36$, $p < 0,001$.

Тобто можна стверджувати, що протягом періоду з 11 до 14 років ступінь мимовільного прояву експресії а також цілеспрямований прояв міміки, інтонації, жестів у спілкуванні не зазнає істотних змін. Далі відбувається значне зростання активності експресії у взаємодії з іншими людьми. У віці 18-23 років прояв експресивності істотно зростає. Усі ці зміни в загальній емоційній експресивності обумовлені придбанням з віком навичок цілеспрямованого використання міміки, інтонації, жестів у спілкуванні. Ступінь мимовільного прояву експресії з віком не змінюється.

Як і у випадку з „Ек” по показнику „С” у різних вікових групах отримані індивідуальні оцінки, більшість з яких можна віднести до середнього рівня його виразності. Різниця між середніми значеннями у вибірках 11 і 12

років склала 0,55 бала, 12 і 13 років – 0,26 бала, 13 і 14 років – 0,8 бала, 14 і 15 років – 0,11 бала, 15 і 16 років – 0,62 бала, 16 і 17 років – 0,56 бала, 17 років і 18-23 – 0,7 бала.

Як видно з таблиці 2.14, статистично достовірними являються лише розходження між групами 13 і 14 років, де $t = 2,3$, $p < 0,05$, та між групами 17 і 18-23 років, де $t = 2,03$, $p < 0,05$. На рівні двох ознак, що характеризують загальний показник „С”, виявлені деякі вікові зміни. По показнику „ІС” між групами 11 і 12 років простежується різниця між середніми значеннями в 0,19 бала, між групами 12 і 13 років – 0,25 бала, 13 і 14 років – 0,75 бала, 14 і 15 років – 0,36 бала, 15 і 16 років – 0,05 бала, 16 і 17 років – 0,17 бала, 17 років і 18-23 – 0,33 бала. Статистично достовірні розходження у виразності цього параметра виявлені лише між групами 13 і 14 років, де $t = 3,47$, $p < 0,01$. Більш мінливими у віковому аспекті є ознаки „ЕС” – тут різниця середніх значень між групами 11 і 12 років складає 0,36 бала, між групами 12 і 13 років розходжень немає, між групами 13 і 14 років – лише 0,04 бала, 14 і 15 років – 0,47 бала, 15 і 16 років – 0,56 бала, 16 і 17 років – 0,52 бала, 17 років і 18-23 – 0,27 бала, 18-23 і 24-45 років – 1,22 бала. Статистично достовірними є розходження між групами 15 і 16 років, де $t = 2,1$, $p < 0,05$, а також 16 і 17 років, де $t = 2,02$, $p < 0,05$.

Такі дані свідчать про те, що з 11 до 13 років як уміння керувати власними емоціями, так і вміння впливати на поведінку інших людей не зазнають істотних змін. У чотирнадцятилітньому віці відбувається значне підвищення рівня регуляції власними емоціями, що відображається на зміні загального показника „С”. Надалі відбуваються істотні коливання в динаміці схильності

впливати на інших людей, що однак не відображається на стані показника, що характеризує загальну емоційну саморегуляцію. У пізньому юнацькому віці ступінь саморегуляції істотно зростає.

Незважаючи на те, що в більшості вікових груп існує тенденція до деякого перевищення загального рівня „Ем” над іншими компонентами емоційної зрілості, показник „Ем” має особливості динаміки, подібні з „Ек”. Порівняння середніх значень, наведених у таблиці 2.14, виявило різницю між групами 11 і 12 років у 0,6 бала, 12 і 13 років – 0,14 бала, 13 і 14 років – 0,07 бала, 14 і 15 років – 0,64 бала, 15 і 16 років – 0,69 бала, 16 і 17 років – 0,19 бала, 17 років і 18-23 – 0,98 бала. Характерно, що значення цього показника поступово зростає, але лише між 17 і 18-23 роками спостерігається статистично достовірне підвищення рівня його виразності ($t = 3,01$, $p < 0,01$).

На рівні ознак „ЕМ” істотних вікових змін немає. На відміну від даної підшкали, „ЕЕМ” має таку саму вікову динаміку, як загальний показник, що характеризує емпатію. Тут різниця середніх значень між групами 11 і 12 років складає 0,08 бала, між групами 12 і 13 років – 0,03 бала, 13 і 14 років – 0,06 бала, 14 і 15 років – 0,27 бала, 15 і 16 років – 0,42 бала, 16 і 17 років – 0,05 бала, 17 років і 18-23 – 0,58 бала. Статистично достовірними є розходження між групами 17 і 18-23 років, де $t = 2,86$, $p < 0,01$.

Означені дані дозволяють констатувати, що на протязі періоду з 11 до 17 років як вміння адекватно сприймати емоційний стан співрозмовника, вміння розбиратись у мотиваційних та емоційних чинниках його поведінки, так і вміння використовувати ці знання для

взаємодії з людьми істотно не змінюється. Далі, у пізньому юнацькому віці, відбувається значне зростання вміння використовувати емпатію у взаємодії з іншими людьми, що відображається на підвищенні загального показника, що характеризує емпатію.

Виразності інтегративного параметра „ЕЗ”, що характеризує емоційну зрілість, повторює загальні закономірності динаміки більшості її компонентів. Так, на рівні середніх значень відзначається розходження між групами 11 і 12 років, що складає 0,73 бала, між групами 12 і 13 років воно дорівнює 0,71 бала, 13 і 14 років – 0,31 бала, 14 і 15 років - 1,37 бала, 15 і 16 років – 0,08 бала, 16 і 17 років – 0,55 бала, 17 років і 18-23 – 2,9 бали. Статистично достовірними є лише розходження між групами 17 і 18-23 років, де $t = 4,21$, $p < 0,001$.

Таким чином, в становленні емоційної зрілості особистості зафіксовано істотний скачок, що приходить на період пізнього юнацького віку і полягає в значному зростанні загальної адекватності емоційного реагування. Крім того, в 14 років відбувається підвищення рівня емоційної саморегуляції, а саме, здібностей керувати власними емоціями, а в 15 років спостерігається зростання вмінь довільно виражати емоції у спілкуванні.

Найбільш стабільним з погляду становлення емоційної зрілості може вважатися період 11-13 років, протягом якого відсутня яка-небудь динаміка всіх досліджуваних характеристик. Також схожі значення отримані в періоди 14-15 і 16-17 років.

2.3.1. Взаємозв'язки показників емоційної зрілості з особистісними властивостями обстежених з урахуванням віку

Аналіз кореляційних зв'язків показників емоційної зрілості в групі дітей 11 років показав, що інтегративний параметр „ЕЗ” досить тісно ($p < 0,01$) пов'язаний з показниками, що визначають емоційну експресивність (Ек), емоційну саморегуляцію (С) та емпатію (Ем), а також з підшкалами, що характеризують ознаки інтроекспресивності (Іек), екстрасаморегуляції (ЕС), інтро- та екстраемпатії (ІЕм та ЕЕм) (див. табл. 2.15).

Таблиця 2.15.

Взаємозв'язки показників емоційної зрілості в групі підлітків 11 років

Показник	ІЕк	ЕЕк	ІС	ЕС	ІЕм	ЕЕм	ЕЗ
Ек	0,579(**)	0,729(**)	-	-	-	-	0,604(**)
С	-	-	0,702(**)	0,718(**)	-	-	0,784(**)
Ем	-	-	-	-	0,787(**)	0,694(**)	0,750(**)
ІЕк	1	-	-	-	-	-	0,626(**)
ЕЕк		1	-	-	-	-	-
ІС			1	-	-	-	0,448(*)
ЕС				1	-	-	0,664(**)
ІЕм					1	-	0,649(**)
ЕЕм						1	0,613(**)

Примітки: 1. В таблиці узказані тільки значимі кореляції;

2. (*) - рівень значності $p \leq 0,05$;

(**)- рівень значності $p \leq 0,01$.

Як видно з таблиці, значимі кореляції спостерігаються також між показником „Ек” й ознаками „ІЕк” та „ЕЕк” ($p < 0,01$), показником „С” й ознаками „ІС” та „ЕС” ($p < 0,01$), показником „Ем” й ознаками „ІЕм” та „ЕЕм” ($p < 0,01$).

Як можна побачити з цих даних, в групі дітей одинадцяти років досить тісно пов'язана ієрархічна структура емоційної зрілості особистості. Однак зв'язки між окремими компонентами та ознаками не оформлені. За результатами факторного аналізу ми отримали структуру, яка значно відрізняється від моделі, визначеної нами на теоретичному рівні. (див. рис.2.1.).

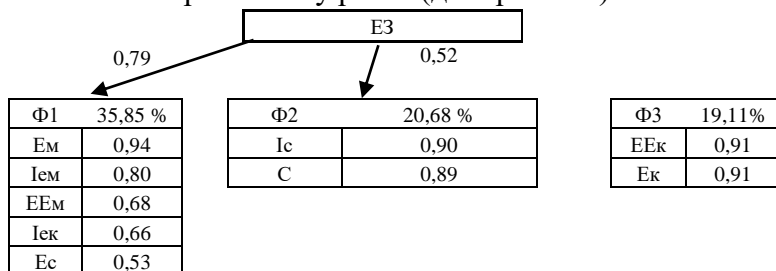

Рис.2.1. Структура емоційної зрілості в групі дітей 11 років. (5 обертань)

Факторний аналіз даних, отриманих в групі дітей 11 років, показав наступний характер факторного розподілу: дев'ять показників, що характеризують емоційну зрілість особистості, були згруповані в три фактори, що є близькими за змістом із визначеними нами теоретично компонентами емоційної зрілості; однак значний зв'язок із інтегративним параметром „ЕЗ” мається лише у факторів Ф1 ($r=0,79$) та Ф2 ($r=0,52$).

До першого фактору увійшли: показник „Ем” та ознаки, що відображують виразність як особистісного так і міжособистісного рівнів його прояву; ознаки особистісного мимовільного вираження емоцій „ІЕк”; ознаки міжособистісного прояву емоційної саморегуляції „ЕС”. На наш погляд фактор відображає пріоритетну роль

емпатії у становленні емоційної зрілості особистості в одинадцятирічному віці та її вплив на становлення експресивності й уміння регулювати емоції оточуючих. Другий фактор навантажений такими показниками як „ІС” та „С”, він передає зміст ознак саморегуляції емоцій. До складу третього фактора увійшли показники „ЕЕк” та „Ек”, що відображують зовнішній прояв емоцій в міміці, жестах, позах, рухах людини, який має, в даному випадку, довільний характер. Як ми бачимо, в дітей цього віку експресивність слабо пов’язана із емоційною зрілістю особистості загалом.

Розгляд взаємозв’язків показників емоційної зрілості з особистісними властивостями одинадцятирічних дітей дозволив знайти такі значущі кореляції: між ознаками „ІЕк” та показником „F2” ($r=0,397$, $p<0,05$); між ознаками „ІС” та показниками „F8” ($r=-0,483$, $p<0,05$) та „Е” ($r=0,435$, $p<0,05$); між ознаками „ЕС” та показником „F12”, яка має від’ємне значення ($r=-0,485$, $p<0,05$). Такі дані свідчать про те, що досить високий в цьому віці рівень мимовільного виразу емоцій в дітей пов’язаний із підвищеною в них спонтанною агресивністю, імпульсивністю поведінки. Здатність до регулювання власними емоціями в дітей 11 років, яка не набуває високих оцінок в більшості обстежених, знаходиться у прямій залежності від рівня їх екстравертованості та гальмується високою сором’язливістю, тривожністю, невпевненістю та пов’язаними з ними труднощами у соціальних контактах. Досить висока в одинадцятирічних дітей здатність впливати на емоційний стан оточуючих пов’язана із невисоким рівнем маскулінності.

Для спрощення опису отриманих кореляційних відносин нами була визначена факторна структура, що

відображає взаємозв'язки показників емоційної зрілості з особистісними властивостями обстежених. В групі 11 років вона склалася із 5 факторів, що мають неоднакову вагу в загальній дисперсії показників, що вивчаються.

Так, перший фактор має найвагоміший відсотковий показник від загальної дисперсії (20,02%) та являється двохполюсним. До складу його увійшли показники, що характеризують негативні емоційні прояви, такі як депресивність („F3”), емоційна лабільність („F11”), нейротизм („Н”), спонтанна агресивність („F2”), сором'язливість („F8”), дратівливість („F4”), невротичність („F1”): На другому полюсі знаходиться лише один показник «Л» із факторним навантаженням (-0,68), який відображає рівень соціальної бажаності відповідей опитувальника „ЕРІ” та проінтерпретований в даному випадку як відвертість у спілкуванні. Фактор був названий нами „фактором негативних емоційних проявів”.

Другий фактор (16,55%) має один полюс. До його складу увійшли: інтегративний параметр емоційної зрілості („ЕЗ”), показник емпатії („Ем”) та прояви її ознак на особистісному („ІЕм”) й міжособистісному („ЕЕм”) рівнях, ознаки мимовільного прояву емоцій („ІЕк”) та здатності впливати на емоційний стан оточуючих („ЕС”), а також показник („F6”), що відображає ступінь врівноваженості: Цей фактор був названий фактором „емпатії”. Його зміст підтверджує припущення про її провідну роль у становленні емоційної зрілості в дітей досліджуваного віку, а також вказує на значення врівноваженості у цьому процесі.

Третій фактор (12,92%) також являється однополюсним. Він об'єднав у собі взаємопов'язані показники, що характеризують прояв маскулітних рис у

поведінці („F12”), екстраверсію („E” та „F10”) та реактивну агресивність („F7”).

Четвертий виявлений нами фактор (9,32 %) має два полюси. На першому з них сконцентровані: показник, що відображає вираженість емоційної саморегуляції („C”) із факторним навантаженням (0,76) та ознаки особистісного рівня її прояву („IC”) із факторним навантаженням (0,62). На другому знаходиться показник, який свідчить про рівень товарищескості („F5”) із факторним навантаженням (-0,62). Зміст фактора дозволяє нам дати йому назву „емоційної саморегуляції” та звернути увагу на від’ємний взаємозв’язок цього компонента емоційної зрілості із соціальною активністю.

П’ятий фактор (8,90 %) також двохполюсний. Перший полюс об’єднує такі показники як „EEк” із факторним навантаженням (0,86) та „Ек” - (0,77). Другий містить показник „СО” із факторним навантаженням (-0,61). Цей фактор може бути названий фактором „емоційної експресивності”. Його зміст вказує на зв’язок цього компонента емоційної зрілості, а зокрема міжособистісного рівня його прояву із невмінням адекватно оцінювати себе.

Розгляд факторної структури, виявленої в групі дітей 11 років дозволяє укласти, що емоційна зрілість не є провідною у становленні емоційної сфери особистості, однак займає у цьому процесі досить вагоме місце. В означеному віці вона не є цілком оформленою структурою, її компоненти більш-менш роз’єднані. Провідним в становленні емоційної зрілості є розвиток емпатії дітей.

Аналіз кореляційних зв’язків показників емоційної зрілості в групі дітей 12 років показав, що інтегративний

параметр „ЕЗ”, що характеризує емоційну зрілість, також як і в попередній групі має значний зв'язок із показниками емоційної експресивності, емоційної саморегуляції та емпатії, а також з підшкалами „ЕЕк”, „ІС”, „ЕС”, „ЕМ”, „ЕЕМ” на рівні $p < 0,01$, та „ІЕк” на рівні $p < 0,05$ (див. табл.2.16).

Таблиця 2.16.

Взаємозв'язки показників емоційної зрілості в групі підлітків 12 років

Показник	ІЕк	ЕЕк	ІС	ЕС	ІЕМ	ЕЕМ	ЕЗ
Ек	0,832(**)	0,803(**)	-	0,426(*)	-	-	0,760(**)
С	-	0,443(*)	0,878(**)	0,812(**)	-	-	0,715(**)
ЕМ	-	-	-	-	0,903(**)	0,926(**)	0,773(**)
ІЕк	1	-	-	-	-	-	0,467(*)
Еек		1	-	0,429(*)	-	-	0,712(**)
ІС			1	0,434(*)	-	-	0,590(**)
ЕС				1	-	-	0,626(**)
ІЕМ					1	0,674(**)	0,676(**)
ЕЕМ						1	0,735(**)

Крім того, визначено, що вірогідними є кореляції показника „Ек” з ознаками „ІЕк” ($r=0,832$; $p < 0,01$), „ЕЕк” ($r=0,803$; $p < 0,01$) та „ЕС” ($r=0,426$; $p < 0,05$), показника „С” з ознаками „ІС” ($r=0,878$; $p < 0,01$), „ЕС” ($r=0,812$; $p < 0,01$) та „ЕЕк” ($r=0,443$; $p < 0,05$), а показника „ЕМ” з ознаками „ІЕМ” ($r=0,903$; $p < 0,01$) та „ЕЕМ” ($r=0,926$; $p < 0,01$).

За результатами факторного аналізу проведеного окремо для показників емоційної зрілості особистості було виявлено, що в групі підлітків 12 років спостерігається більш тісна її структура (див. рис.2.2.).

Як можна побачити на рисунку, показники, що характеризують емоційну зрілість особистості, згруповані в три фактори. До першого фактора увійшли: показник „Ем” та ознаки, що відображують виразність як особистісного так і міжособистісного рівнів його прояву. Як і в попередній групі фактор, що може бути названий „емпатія”, відображає пріоритетну роль цього компонента у становленні емоційної зрілості особистості в підлітків 12 років.

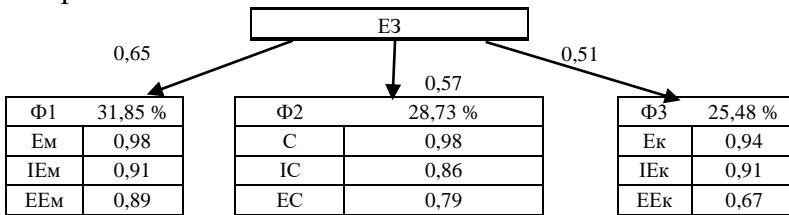

Рис.2.2. Структура емоційної зрілості в групі дітей 12 років. (4 обертання)

Другий фактор навантажений такими показниками як „С”, „ІС” та „ЕС”, він передає зміст ознак емоційної саморегуляції. До третього фактора увійшли показники „Ек”, „ІЕк” та „ЕЕк”, які співвідносяться із компонентом „емоційна експресивність”. Інтегративний параметр „ЕЗ” значно корелює із кожним з цих факторів, а саме, із фактором „емпатія” ($r=0,65$), із фактором „емоційна саморегуляція” ($r=0,57$), із фактором „емоційна експресивність” ($r=0,51$).

Розгляд взаємозв'язків показників емоційної зрілості з особистісними властивостями дванадцятирічних підлітків дозволив знайти низку значущих кореляційних стосунків (див табл. 2.17).

Як видно з таблиці, достовірними є взаємозв'язки показника „Ек” із показниками „F4” ($r=0,541$, $p<0,01$), „F6” ($r=0,420$, $p<0,05$) та „F12” ($r=0,492$, $p<0,05$); показника „С” із показниками „F6” ($r=0,459$, $p<0,05$) та „F7” ($r=0,467$, $p<0,05$); показника „Ем” із показником „F5” ($r=0,541$, $p<0,01$). Також з „F5” корелюють інтегративний параметр „ЕЗ” ($r=0,510$, $p<0,05$) та ознаки „ЕЕм” ($r=0,506$, $p<0,05$).

Таблиця 2.17.

Взаємозв'язки показників емоційної зрілості з особистісними особливостями в групі підлітків 12 років

Показник	Ек	С	Ем	ІЕк	ІС	ЕЕм	ЕЗ
F2	-	-	-	0,556(**)	-	-	-
F4	0,541(**)	-	-	0,688(**)	-	-	-
F5	-	-	0,487(*)	-	-	0,506(*)	0,510(*)
F6	0,420(*)	0,459(*)	-	-	0,432(*)	-	-
F7	-	0,467(*)	-	-	0,458(*)	-	-
F10	-	-	-	0,496(*)	-	-	-
F12	0,492(*)	-	-	0,551(**)	-	-	-

Ознаки ІЕк” значно пов'язані із показниками „F2” ($r=0,556$, $p<0,01$), „F4” ($r=0,688$, $p<0,01$), „F10” ($r=0,496$, $p<0,05$), „F12” ($r=0,551$, $p<0,01$), а ознаки „ІС” – із

показниками „F6” ($r=-0,432$, $p<0,05$) та „F7” ($r=0,458$, $p<0,05$).

Такі дані свідчать про те, що становлення емоційної зрілості, емпатії, а також вміння використовувати емпатійні здібності у спілкуванні знаходиться у взаємозв'язку із рівнем товариськості. Крім того, слід відзначити вагомість врівноваженості у становленні емоційної експресивності та саморегуляції, зокрема особистісного її рівня. В свою чергу, емоційна експресивність, а саме, мимовільний її прояв тісно пов'язані із дратівливістю, та виразністю маскулічних рис характеру.

Факторна структура, що відображає взаємозв'язки показників емоційної зрілості з особистісними властивостями обстежених в групі 12 років, складається із 5 факторів.

Перший фактор (19,83 %) має один полюс. До складу його увійшли показники, що характеризують такі особистісні прояви, як екстравертованість, дратівливість, спонтанна агресивність, маскулінізм та пов'язані з ними емоційну експресивність, зокрема, особистісний рівень її прояву. Цей фактор був названий нами фактором „імпульсивної комунікативної активності”. Його зміст свідчить, що у підлітків 12 років адекватність орієнтації в емоційному спілкуванні забезпечується завдяки експресії емоцій, насамперед мимовільного її прояву, та пов'язаними з ними екстравертованістю, дратівливістю, значною вираженістю маскулічних рис характеру та зниженням імпульсивності поведінки.

Другий фактор (19,17 %) також однополюсний. До його складу увійшли: інтегративний параметр емоційної зрілості („ЕЗ”), показники емпатії („Ем”) та прояву її

ознак на особистісному („ІЕм”) й міжособистісному („ЕЕм”) рівнях, а також показник („F5”), що відображає рівень товариськості. Фактор, названий нами фактором „емпатії” його зміст вказує на тісний взаємозв'язок між становленням емпатії та емоційної зрілості загалом з активністю у соціальних контактах.

Третій фактор (13,38%) об'єднав у собі взаємопов'язані показники, що характеризують прояв емоційної саморегуляції („С”) та її ознак на особистісному („ІС”) й міжособистісному („ЕС”) рівнях, ознак прояву емоційної експресивності, що має довільний характер („ЕЕк”), а також самооцінки („СО”). Зміст фактора дозволяє нам дати йому назву „емоційної саморегуляції” та звернути увагу на взаємозв'язок цього компонента емоційної зрілості особистості з рівнем адекватності оцінки власних здібностей.

Четвертий фактор (11,12 %) має два полюси. На першому з них знаходяться показник „F7” із факторним навантаженням (0,63) та „F6” – (0,56). На другому – показник „F8” із факторним навантаженням (-0,78).

П'ятий фактор (11,03 %) об'єднує такі показники як „F11” із факторним навантаженням (0,86), „F3” – (0,83) та „F1” - (0,73). Він може бути названий фактором „емоційної нестабільності”, тому що передає зв'язок таких особливостей як емоційна лабільність, депресивність та невротичність.

Аналіз факторної структури, виявленої в групі підлітків 12 років дозволяє укласти, що емоційна зрілість починає відігравати більш вагому роль у становленні емоційної сфери особистості. В свою чергу значення негативних емоційних переживань зменшується.

В групі тринадцятирічних підлітків інтегративний параметр емоційної зрілості, також як і в попередніх групах, тісно пов'язаний із показниками емоційної експресивності, емоційної саморегуляції та емпатії, а також з підшкалами, що характеризують ознаки особистісного та міжособистісного рівнів прояву цих властивостей (див. табл. 2.18).

Таблиця 2.18.
Взаємозв'язки показників емоційної зрілості в групі підлітків 13 років

Показник	Ем	ІЕк	ЕЕк	ІС	ЕС	ІЕм	ЕЕм	ЕЗ
Ек	0,571(**)	0,715(**)	0,814(**)	-	0,324(*)	0,317(*)	0,528(**)	0,831(**)
С	-	-	-	0,832(**)	0,767(**)	-	-	0,594(**)
Ем	1	0,356(*)	0,508(**)	-	-	0,735(**)	0,769(**)	0,775(**)
ІЕк		1	-	-	-	-	-	0,586(**)
ЕЕк			1	-	0,408(**)	0,21	0,529(**)	0,684(**)
ІС				1	-	-	-	0,413(**)
ЕС					1	-	-	0,549(**)
ІЕм						1	-	0,552(**)
ЕЕм							1	0,610(**)

За даними таблиці, показник „Ек”, в свою чергу, значно корелює з ознаками „ІЕк” ($r=0,715$; $p<0,01$), „ЕЕк” ($r=0,814$; $p<0,01$), із показником „Ем” ($r=0,571$; $p<0,01$) та ознаками „ІЕм” ($r=0,317$; $p<0,05$) та „ЕЕм” ($r=0,528$; $p<0,01$), а також з „ЕС” ($r=0,324$; $p<0,05$). Показник „С” має зв'язки з ознаками „ІС” ($r=0,832$; $p<0,01$) та „ЕС” ($r=0,767$; $p<0,01$). Показник „Ем” виявляє кореляції із

ознаками „ЕМ” ($r=0,735$; $p<0,01$), „ЕЕм” ($r=0,769$; $p<0,01$), „Ек” ($r=0,356$; $p<0,05$) та „ЕЕк” ($r=0,508$; $p<0,01$).

Як свідчать ці дані, в групі підлітків 13 років спостерігається більш тісний зв'язок між компонентами емоційної зрілості та рівнями їх прояву. Характер цього зв'язку вказує на особливу роль, що відіграє в становленні емоційної зрілості тринадцятирічних підлітків компонент емоційної експресивності, особливо такі його ознаки, що характеризують вміння точно передавати свій емоційний стан в спілкуванні. Факторний аналіз, проведений окремо для показників емоційної зрілості особистості, дозволяє підтвердити це твердження (див. рис.2.3.).

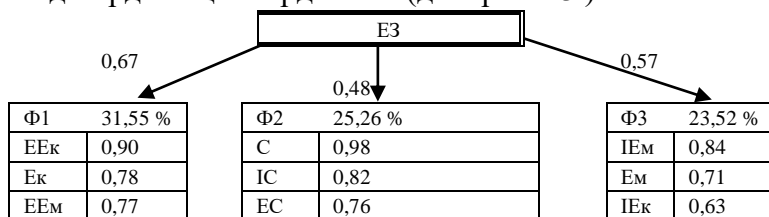

Рис.2.3. Структура емоційної зрілості в групі підлітків 13 років. (6 обертань)

В результаті факторного аналізу показники емоційної зрілості були згруповані у три фактори. До першого фактора увійшли: показник „Ек” та ознаки „ЕЕк” та „ЕЕм”, що відображують виразність міжособистісного рівня прояву емоційної експресивності та емпатії. Фактор умовно був названий „емоційна експресивність”. Зміст цього фактору вказує на те, що адекватність емоційного реагування в тринадцятирічних підлітків забезпечується завдяки вмінням розуміти та використовувати експресію у спілкуванні. Другий фактор навантажений такими показниками як „С”, „ІС” та „ЕС”, він передає зміст ознак

емоційної саморегуляції. До третього фактора увійшли показники „ІЕм”, „Ем” та „ІЕк”, які співвідносяться із компонентом „емпатія”. Інтегративний параметр „ЕЗ” значно корелює із кожним з цих факторів, а саме, із фактором „емоційна експресивність” ($r=0,67$), із фактором „емоційна саморегуляція” ($r=0,48$), із фактором „емпатія” ($r=0,57$).

Аналіз кореляційної матриці в групі підлітків 13 років дозволив визначити деякі особливості взаємозв'язку показників емоційної зрілості з особистісними властивостями (див. табл. 2.19).

Таблиця 2.19.

Взаємозв'язки показників емоційної зрілості з особистісними особливостями в групі підлітків 13 років

Показник	Ек	С	Ем	ІЕк	ЕЕк	ІС	ЕС	ЕЕм	ЕЗ
F4	-	-	-	-	-	-	0,305 ^(*)	-	-
F6	0,295 ^(*)	-	-	0,376 ^(*)	-	-	-	-	-
F10	0,388 ^(**)	-	-	-	0,414 ^(***)	-	-	-	0,305 ^(*)
F12	-	-	-	0,359 ^(*)	-	-	-	-	-
Е	0,433 ^(**)	0,532 ^(***)	0,344 ^(*)	-	0,449 ^(***)	0,311 ^(*)	0,560 ^(**)	0,346 ^(*)	0,590 ^(**)
Н	-	-0,309 ^(*)	-	-	-	-	-	-	-

Так найбільш тісно із показниками, що характеризують емоційну зрілість пов'язані показники, що характеризують екстра-інтроверсію („Е”, „F10”). Він значно корелює з інтегративним параметром емоційної зрілості („ЕЗ”), показниками емоційної експресивності („Ек”), екстраекспресивності („ЕЕк”), емпатії („Ем”), екстраемпатії („ЕЕм”), емоційної саморегуляції („С”, „ІС” та „ЕС”).

Крім названих вище, виявлені такі кореляції: між ознаками „ІЕк” та показниками „F6” ($r=0,376$, $p<0,05$) та „F12” ($r=0,359$, $p<0,05$); ознаками „ЕС” та показником

„F4” ($r=0,305$, $p<0,05$); між показниками „С” та „Н” ($r=-0,309$, $p<0,05$).

Такі дані свідчать про те, що в становленні емоційної зрілості в 13 років особливу роль починають відігравати екстравертованість особистості, її спрямованість на соціальне оточення, активність у спілкуванні.

Факторний аналіз в групі підлітків 13 років виявив 4 фактори, що мають значну вагу. Перший фактор (20,26 %) має один полюс. До складу його увійшли шість показників, що характеризують емпатійні здібності („ЕМ”) та вміння використовувати їх у спілкуванні („ЕМ”), заразливість емоційної експресії для оточуючих („ЕК”), загалом рівень становлення емпатії („ЕМ”), емоційної експресивності („ЕК”) та емоційної зрілості („ЕЗ”). Цей фактор був названий нами фактором „емоційної зрілості”. Його зміст свідчить про те, що в підлітків 13 років становлення емоційної зрілості особистості відбувається завдяки інтеграції експресивних й емпатійних здібностей, а також розвитку вмінь використовувати їх у спілкуванні. Другий фактор (18,02 %) також однополюсний. Він складається із показників „С” із факторним навантаженням (0,88), ознак „ІС” – (0,80) та „ЕС” – (0,75), а також показника „Е” – (0,69). Цей фактор, названий нами фактором „емоційної саморегуляції”, вказує на те, що становлення цього компонента емоційної зрілості у тринадцятирічних підлітків залежить від рівня їх екстравертованості. Третій фактор (13,25 %) має один полюс. Сюди увійшли показники, що визначають рівень дратівливості („F4”), депресивності („F3”), нейротизму „Н”), невротичності („F1”), емоційної лабільності („F11”), спонтанної агресії

(„F2”). Фактор був названий нами фактором „негативних емоційних проявів”. Слід відмітити, що подібний фактор був визначений у групі дітей 11 років, однак там показники, що його складали займали перше місце у факторному розподілі. Четвертий фактор (10,72 %) має два полюси. На одному з них сконцентровані показники, що характеризують рівень товариськості („F5”), екстраінтроверсії („F10”), особистісну самооцінку („СО”) та ознаки особистісного рівня емоційної експресивності „ІЕк”. На другому полюсі знаходяться показник „F8” із факторним навантаженням (-0,66), який характеризує сором’язливість, та показник „F6” – (-0,47), який визначає рівень врівноваженості. Цей фактор названий фактором „соціальної активності”, демонструє взаємозв’язок між активністю в налагодженні соціальних контактів, високою самооцінкою та яскравістю виразу емоцій у поведінці.

Аналіз кореляційних зв’язків показників емоційної зрілості в групі підлітків 14 років (див. табл. 2.20) показав, що інтегративний параметр, що характеризує емоційну зрілість („ЕЗ”) має кореляції з показниками емоційної експресивності („Ек”, „ІЕк”, „ЕЕк”), емоційної саморегуляції („С”, „ІС”, „ЕС”) та емпатії („Ем”, „ІЕм”, „ЕЕм”), які значимі з високим рівнем вірогідності ($p < 0,01$).

Таблиця 2.20
Взаємозв’язки показників емоційної зрілості в групі підлітків 14 років

Показник	С	Ем	ІЕк	ЕЕк	ІС	ЕС	ІЕм	ЕЕм	ЕЗ
Ек	0,338 ^(**)	0,419 ^(**)	0,823 ^(**)	0,895 ^(**)	-	0,339 ^(**)	0,284 ^(*)	0,376 ^(**)	0,783 ^(**)
С	1	0,300 ^(**)	-	0,391 ^(**)	0,744 ^(**)	0,849 ^(**)	-	0,285 ^(*)	0,702 ^(**)
Ем		1	-	0,487 ^(**)	-	0,331 ^(**)	0,724 ^(**)	0,863 ^(**)	0,775 ^(**)

ІЕк			1	0,487 ^(**)	0,224 ^(*)	-	-	-	0,537 ^(**)
ЕЕк				1	0,12	0,466 ^(**)	0,278 ^(*)	0,475 ^(**)	0,789 ^(**)
ІС					1	0,278 ^(*)	0,228 ^(*)	-	0,448 ^(**)
ЕС						1	0,08	0,402 ^(**)	0,655 ^(**)
ІЕМ							1	0,275 ^(*)	0,538 ^(**)
ЕЕМ								1	0,686 ^(**)

Усередині структури емоційної зрілості також спостерігається тісний взаємозв'язок між компонентами та рівнями їх прояву. Так показник „ІЕк” корелює з ознаками „ІЕк”(r=0,823) та „ЕЕк” (r=0,895), а також із показниками „С” (r=0,338), „ЕМ”(r=0,419) та ознаками „ЕС” (r=0,339) й „ЕЕМ” (r=0,376) з високим рівнем значності (p<0,01).

Показник „С” має значний взаємозв'язок з „ІС” (r=0,744, p<0,01) та „ЕС” (r=0,849, p<0,01), а також із показником „ЕМ” (r=0,300, p<0,01), та ознаками „ЕЕк” (r=0,391 p<0,01) та „ЕЕМ” (r=0,285, p<0,05). Показник „ЕМ” пов'язаний як із ознаками „ІЕМ” (r=0,724; p<0,01) та „ЕЕМ” (r=0,863; p<0,01) так і з „ЕЕк” (r=0,487; p<0,01) та „ЕС” (r=0,331; p<0,01).

Означені дані дозволяють констатувати, що в групі підлітків 14 років виявлені структурні взаємозв'язки носять не тільки підлеглий характер, але й досить тісно інтегрують між собою основні компоненти емоційної зрілості.

Слід зазначити, що взаємозв'язок між ознаками, що характеризують особистісний та міжособистісний рівні прояву компонентів емоційної зрілості має свою специфіку: ознаки, які визначають один рівень прояву різних компонентів корелюють між собою й не пов'язані із ознаками другого рівня інших компонентів. Виняток складає взаємозв'язок між ознаками „ІЕМ” та „ЕЕк”

($r=0,278$; $p<0,05$), який свідчить про те, що становлення вміння розбиратись в емоційному стані співрозмовника відбувається у взаємодії із природною експресивністю особистості.

Факторна структура показників емоційної зрілості особистості в групі підлітків 14 років найбільш точно співпадає зі змістом визначеної нами теоретичної моделі. (див. рис.2.4.).

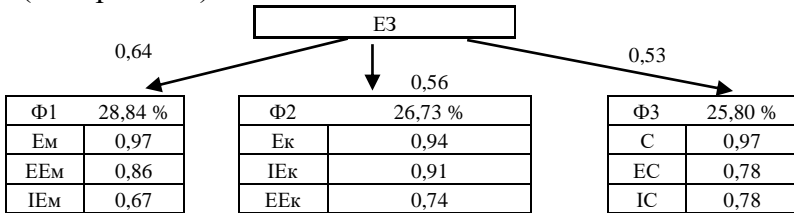

Рис.2.4. Структура емоційної зрілості в групі підлітків 14 років. (4 обергання)

Як можна побачити на малюнку, показники, що характеризують емоційну зрілість особистості, об'єднані в три фактори. До першого фактора увійшли показник „Ем” та ознаки, що відображують міжособистісний („ЕЕм”) та особистісний („ІЕм”) рівні його прояву. Фактор передає зміст компонента „емпатія”. Другий фактор навантажений такими показниками як „Ек”, „ІЕк” та „ЕЕк”, які співвідносяться із компонентом „емоційна експресивність”. До третього фактора увійшли показники „С”, „ЕС” та „ІС”, він передає зміст ознак емоційної саморегуляції. Інтегративний параметр „ЕЗ” значно корелює із кожним з цих факторів, а саме, із фактором „емпатія” ($r=0,64$), із фактором „емоційна експресивність” ($r=0,56$), із фактором „емоційна саморегуляція” ($r=0,53$).

Розгляд взаємозв'язків показників емоційної зрілості з особистісними властивостями чотирнадцятирічних підлітків дозволив знайти такі значущі кореляції: показника „Ек”, що характеризує емоційну експресивність, із показниками самооцінки („СО”: $r=0,261$), екстра- інтроверсії („Е”: $r=0,333$) та нейротизму („Н”: $r=0,280$); показника емоційної саморегуляції („С”) із показниками невротичності („F1”: $r= -0,368$), депресивності („F3”: $r= -0,345$), товарищкості („F5”: $r= 0,294$), емоційної лабільності („F11”: $r= -0,318$), самооцінки („СО”: $r= 0,302$) та екстра- інтроверсії („Е”: $r=0,306$); показника „Ем” із показником товарищкості („F5”: $r=0,252$, врівноваженості („F6”: $r= 0,244$), екстра-інтроверсії („Е”: $r= 0,370$) та нейротизму „Н” ($r= 0,320$). Привертає увагу, що ознаки, які характеризують міжособистісний рівень прояву показників емоційної зрілості демонструють такий же за змістом характер взаємозв'язків із особистісними властивостями (див. табл. 2.21).

В свою чергу, інтегративний параметр „ЕЗ”, що характеризує емоційну зрілість, також корелює з „F5” ($r=0,293$, $p<0,01$), „СО” ($r= 0,262$, $p<0,05$), „Е” ($r=0,447$, $p<0,01$) та „Н” ($r= 0,274$, $p<0,05$).

Наведені дані свідчать про те, що в підлітків 14 років емоційна зрілість тісно пов'язана із активністю у соціальних контактах, самооцінкою, екстраверсією та нейротизмом.

Таблиця 2.21.

Взаємозв'язки показників емоційної зрілості з особистісними особливостями в групі підлітків 14 років

Показник	Ек	С	Ем	ЕЕк	ЕС	ЕЕм	ЕЗ
F1	-	-0,368(**)	-	-	-0,369(**)	-	-

F3	-	-0,345(**)	-	-	-0,402(**)	-	-
F5	-	0,294(**)	0,252(*)	-	0,353(**)	0,404(**)	0,293(**)
F6	-	-	0,244(*)	-	-	0,307(**)	-
F10	-	-	-	-	0,235(*)	0,326(**)	-
F11	-	-0,318(**)	-	-	-0,369(**)	-	-
CO	0,261(*)	0,302(**)	-	0,252(*)	0,320(**)	-	0,262(*)
E	0,333(**)	0,306(**)	0,370(**)	0,364(**)	0,433(**)	0,377(**)	0,447(**)
H	0,280(*)	-	0,320(**)	0,355(**)	-	0,236(*)	0,274(*)

Проте, на становлення усіх трьох компонентів емоційної зрілості позитивний вплив створює лише рівень екстраверсії, нейротизм пов'язаний тільки з емоційною експресивністю та емпатією, самооцінка не впливає на становлення емпатії, а товарицькість не пов'язана із емоційною експресивністю. Крім того, підвищення рівня емоційної саморегуляції, яке спостерігається у цьому віці, співвідноситься із зниженням депресивності й емоційної лабільності підлітків та знаходиться у від'ємному зв'язку із рівнем невротичності.

Факторна структура, що відображає взаємозв'язки показників емоційної зрілості з особистісними властивостями обстежених в групі підлітків 14 років, складається з 5 факторів.

Перший фактор має найвагоміший відсотковий показник від загальної дисперсії (16,50 %). Як і в попередніх групах, до складу його увійшли показники, що характеризують негативні емоційні прояви, такі як депресивність („F3”), емоційна лабільність („F11”), сором'язливість („F8”), невротичність („F1”), дратівливість („F4”), спонтанна агресія („F2”). Важливим тут є, що значення показників „F3” та „F11”, які мають найвагоміше факторне навантаження, у період з 13 до 14 років знижується до границь середнього рівня виразності. , цей фактор був названий фактором „зниження

негативних емоційних проявів”. До складу другого фактора (13,97 %) увійшли: інтегративний параметр емоційної зрілості („ЕЗ”), показники емпатії („Ем”) та прояву її ознак на особистісному („ІЕм”) й міжособистісному („ЕЕм”) рівнях, а також показники, що характеризують виразність нейротизму („Н”) та екстраверсії („Е”). Фактор, названий нами фактором „емпатії”. Його зміст вказує на тісний взаємозв’язок між становленням емпатії та емоційної зрілості загалом з екстраверсією та нейротизмом. Третій фактор (13,84 %) названий фактором „соціальної активності”, він складається із показників, що характеризують рівень екстра-інтроверсії („F10”), товариськості („F5”), маскулітності („F12”), реактивної агресії („F7”), урівноваженості („F6”), та відвертості („F9”). Четвертий фактор (11,86 %) об’єднує показники, що визначають рівень експресивності („Ек”) та її прояву на особистісному („ІЕк”) й міжособистісному („ЕЕк”) рівнях, а також показник, що характеризує особистісну самооцінку („СО”). Цей фактор може бути названий фактором „емоційної експресивності”. Його зміст вказує на зв’язок цього компонента емоційної зрілості із адекватною самооцінкою. П’ятий фактор (10,01 %) об’єднує такі показники як „С” з факторним навантаженням (0,85), ознаки „ІС” – (0,89) та „ЕС” – (0,51) Цей фактор, названий нами фактором „емоційної саморегуляції”.

Наявність такої картини факторного розподілу дає змогу припустити, що емоційна зрілість не може вважатись провідною у становленні емоційної сфери особистості підлітків 14 років, однак вона являється досить цілісним та упорядкованим утворенням. Як і в

попередніх вікових групах емпатія домінує в становленні емоційної зрілості особистості.

В групі п'ятнадцятирічних підлітків інтегративний параметр „ЕЗ” також демонструє значні зв'язки (рівень вірогідності - $p < 0,01$) із показниками емоційної експресивності („Ек”), емоційної саморегуляції („С”) та емпатії („Ем”), а також з підшкалами, що характеризують ознаки їхнього прояву на особистісному та міжособистісному рівнях (див. табл. 2.22).

Таблиця 2.22.

Взаємозв'язки показників емоційної зрілості в групі підлітків 15 років

Показник	Ем	ІЕк	ЕЕк	ІС	ЕС	ІЕм	ЕЕм	ЕЗ
Ек	0,478(**)	0,719(**)	0,734(**)	-	-	0,386(**)	0,376(**)	0,722(**)
С	0,309(*)	-	-	0,773(**)	0,829(**)	-	-	0,680(**)
Ем	1	0,398(**)	0,298(*)	-	0,341(*)	0,723(**)	0,851(**)	0,837(**)
ІЕк		1	0,06	-	-	0,434(**)	-	0,523(**)
ЕЕк			1	-	0,288(*)	-	0,318(*)	0,527(**)
ІС				1	0,285(*)	-	-	0,467(**)
ЕС					1	-	0,321(*)	0,615(**)
ІЕм						1	-	0,627(**)
ЕЕм							1	0,695(**)

Показник „Ек”, в свою чергу, корелює з ознаками „ІЕк” ($r=0,719$), „ЕЕк” ($r=0,734$), із показником „Ем” ($r=0,478$) та ознаками „ІЕм” ($r=0,386$) та „ЕЕм” ($r=0,376$) на рівні не менш ніж ($p < 0,01$). Показник „С” має зв'язки з ознаками „ІС” ($r=0,773$; $p < 0,01$) та „ЕС” ($r=0,829$; $p < 0,01$), а також з „Ем” ($r=0,309$; $p < 0,05$). Показник „Ем” виявляє кореляції із ознаками „ІЕм” ($r=0,723$; $p < 0,01$), „ЕЕм” ($r=0,851$; $p < 0,01$), „ІЕк” ($r=0,398$; $p < 0,01$), „ЕЕк” ($r=0,298$; $p < 0,05$) та „ЕС” ($r=0,341$; $p < 0,05$).

В свою чергу простежується зв'язок між деякими ознаками емоційної зрілості. За цими даними, зв'язок між компонентами емоційної зрілості та рівнями їх прояву в групі підлітків 15 років менш тісний, ніж у попередній. Характер цього зв'язку вказує на особливу роль емпатії, яка об'єднує інші компоненти та їхні ознаки.

Узагальнюючи дані про взаємозв'язки окремих ознак компонентів емоційної зрілості, можна визначити, що як і в групі 14 років ознаки, які характеризують міжособистісний рівень прояву різних компонентів корелюють між собою й не пов'язані із ознаками особистісного рівня.

Факторний аналіз, проведений окремо для показників емоційної зрілості особистості виявив 3 фактори у її структурі. Інтегративний параметр „ЕЗ” значно корелює із кожним з цих факторів (див. рис. 2.5.).

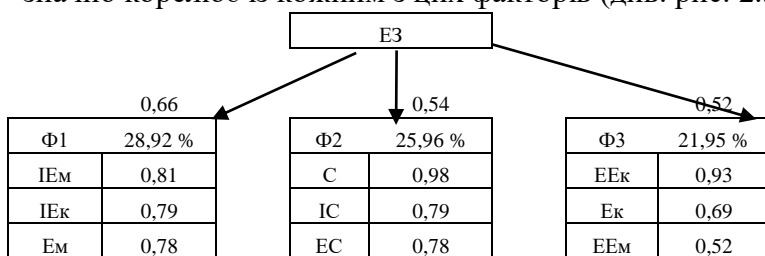

Рис. 2.5. Структура емоційної зрілості в групі підлітків 15 років. (7 обертань)

До першого фактора увійшли: показник „Ем”, ознаки „ІЕм” та „ІЕк”. На наш погляд зміст фактора, що був названий фактором „емпатія”, вказує на те, що становлення емпатії, а саме вміння розбиратись в емоційному стані співрозмовника, відбувається у взаємодії із природною експресивністю особистості.

Другий фактор містить показник „С” та ознаки, що відображують виразність особистісного та міжособистісного рівнів його прояву, він відповідає змісту компонента „емоційна саморегуляція”. До третього фактора увійшли показники „ЕЕк”, „Ек” та „ЕЕм”. Фактор „емоційна експресивність” в даному віці відображає взаємозв’язок вміння адекватно виражати емоції в міміці, жестах, позах, рухах та вмінь використовувати емпатію для підвищення ефективності спілкування.

Вивчення результатів кореляційного аналізу дозволив встановити досить широкі комплекси взаємозв’язків показників емоційної зрілості з емоційно-особистісними особливостями (див. табл. 2.23).

Таблиця 2.23.

Взаємозв’язки показників емоційної зрілості з особистісними особливостями в групі підлітків 15 років

Показник	F1	F5	F8	F10	CO	E	H
Ек	-	0,539(**)	-	0,444(**)	-	0,422(**)	-
С	-	0,376(**)	-0,297(*)	-	0,373(**)	0,363(*)	-
Ем	-	0,542(**)	-	0,429(**)	0,284(*)	-	-
ІЕк	-	-	0,300(*)	-	-	-	0,351(*)
ЕЕк	-	0,587(**)	-0,306(*)	0,433(**)	-	0,415(**)	-
ІС	-	-	-	-	-	-	-
ЕС	-	0,484(**)	-	0,303(*)	0,333(*)	0,478(**)	-
ІЕм	0,305(*)	0,301(*)	-	0,283(*)	0,316(*)	-	-
ЕЕм	-	0,533(**)	-	0,388(**)	-	-	-
ЕЗ	-	0,646(**)	-	0,495(**)	0,305(*)	0,443(**)	-

По-перше, це комплекс, що утворений навколо показника „F5” (товариськість), який значно корелює з інтегративним параметром „ЕЗ” ($r=0,646$), показниками „Ек” ($r=0,539$), „С” ($r=0,376$) та „Ем” ($r=0,542$) й ознаками „ЕЕк” ($r=0,587$), „ЕС” ($r=0,484$), „ЕЕм” ($r=0,533$) на рівні вірогідності ($p<0,01$) та з „ІЕм” ($r=0,301$; $p<0,05$). По-

друге, комплекс, що формується навколо показника „F10” (екстра- інтроверсія), який також пов’язаний з „E3” ($r=0,495$), „Ek” ($r=0,444$), „Em” ($r=0,429$), „EEK” ($r=0,433$), „EEm” ($r=0,388$) на рівні вірогідності ($p<0,01$), та з „EC” ($r=0,303$) й „IEm” ($r=0,283$) на рівні вірогідності ($p<0,05$).

По-третє, це комплекс навколо показника „CO” (самооцінка), який корелює з „E3” ($r=0,305$), „Em” ($r=0,284$), „EC” ($r=0,333$) й „IEm” ($r=0,316$) на рівні вірогідності ($p<0,05$), та з показником „C” ($r=0,373$; $p<0,01$). По-четверте, комплекс, утворений навколо показника „E” (екста- інтроверсія), що має значні зв’язки з „E3” ($r=0,443$), „Ek” ($r=0,422$), „EEK” ($r=0,415$), „EC” ($r=0,478$) на рівні вірогідності ($p<0,01$), та з „C” ($r=0,369$) на рівні вірогідності ($p<0,05$).

Виходячи з розглянутих даних, можна укласти, що становлення емоційної зрілості п’ятнадцятирічних підлітків значно пов’язане із такими особистісними особливостями як екстравертованість, товариськість, активність у спілкуванні.

За результатами факторного аналізу, проведеного в групі підлітків 15 років було визначено 5 факторів, кожний з яких має лише один полюс. На малюнку можна побачити, що перші два фактора мають значно більший відсотковий показник від загальної дисперсії.

Перший фактор (18,13 %) об’єднав показники, що характеризують такі особистісні прояви, як емоційна лабільність („F11”), депресивність („F3”), нейротизм („H”), сором’язливість („F8”), невротичність („F1”), відвертість („F9”), спонтанна агресивність („F2”). Фактор був названий нами „фактором негативних емоційних проявів”, він, як і в більшості групах підліткового віку, тут посідає значне місце в загальному розподілі

особистісних ознак. До складу другого фактора (17,04 %) увійшли показники, що визначають: маскулізм („F12”), екстравертованість, („F10” та „E”), реактивну агресію („F7”), товариськість („F5”), урівноваженість („F6”). Фактор був названий нами фактором „маскулізму”, він вказує на те, що підлітки з маскуліним типом психічної діяльності відрізняються більшою товариськістю, активністю, оптимістичністю, самовпевненістю, урівноваженістю. Третій фактор (12,64 %), що був названий фактором „емпатії”, містить: показник емпатії („Ем”) та прояви її ознак на особистісному („ІЕм”) й міжособистісному („ЕЕм”) рівнях, інтегративний параметр емоційної зрілості („ЕЗ”), а також показник („СО”), що відображає рівень адекватності самооцінки обстежуваних. Четвертий фактор представлений показниками, що характеризують становлення емоційної саморегуляції „С”, та прояв її ознак на особистісному „ІС” й міжособистісному „ЕС” рівнях. Цей фактор, названий нами фактором „емоційної саморегуляції”. П’ятий фактор (10,44 %), „емоційна експресивність”, об’єднує показники, що визначають рівень експресивності („Ек”) та її прояву на особистісному („ІЕк”) й міжособистісному („ЕЕк”) рівнях.

Характер факторного розподілу свідчить, що у підлітків 15 років емоційна зрілість досить відокремлена від інших емоційно-особистісних особливостей. Становлення її компонентів відбувається самостійно, відособлено один від одного. Емпатія залишається властивістю, що інтегрує інші компоненти та ознаки емоційної зрілості.

Вивчення результатів кореляційного дослідження в групі юнаків 16 років (див. табл. 2.24.) показало, що

інтегративний параметр „ЕЗ” має значний зв’язок із показниками емоційної експресивності („Ек”), емоційної саморегуляції („С”) та емпатії („Ем”), а також з „ІЕк”, „ЕЕк”, „ІС”, „ЕС” та „ЕЕМ” на рівні ($p < 0,01$).

Таблиця 2.24.

Взаємозв’язки показників емоційної зрілості в групі юнаків 16 років

Показник	С	ІЕк	ЕЕк	ІС	ЕС	ІЕм	ЕЕМ	ЕЗ
Ек	0,688 ^(**)	0,748 ^(***)	0,800 ^(**)	0,400 ^(**)	0,669 ^(**)	-	0,321 ^(*)	0,802 ^(***)
С	1	0,610 ^(***)	0,465 ^(**)	0,741 ^(**)	0,843 ^(**)	-	-	0,810 ^(***)
Ем		-	-	-	-	0,776 ^(***)	0,714 ^(***)	0,536 ^(***)
ІЕк		1	-	0,504 ^(**)	0,473 ^(**)	-	-	0,735 ^(***)
ЕЕк			1	-	0,560 ^(**)	-	-	0,520 ^(***)
ІС				1	-	-	-	0,572 ^(***)
ЕС					1	-	-	0,706 ^(***)
ЕЕМ							1	0,558 ^(***)

Щодо показників, які характеризують компоненти емоційної зрілості, взаємозв’язок спостерігається лише між „Ек” та „С” ($r = 0,688$; $p < 0,01$). Також вірогідними є кореляції показника „Ек” з ознаками „ІЕк” ($r = 0,748$), „ЕЕк” ($r = 0,800$), „ІС” ($r = 0,400$), „ЕС” ($r = 0,669$) на рівні ($p < 0,01$), та з „ЕЕМ” ($r = 0,321$; $p < 0,05$), показник „С” виявляє кореляції з ознаками „ІС” ($r = 0,741$), „ЕС” ($r = 0,843$), „ІЕк” ($r = 0,610$) та „ЕЕк” ($r = 0,465$) на рівні ($p < 0,01$), а показник „Ем” – лише з „ІЕм” ($r = 0,776$) та „ЕЕМ” ($r = 0,714$).

Отримані результати дають змогу припустити, що досить інтенсивне становлення компонента „емпатія” в цьому віці відбувається самостійно. В свою чергу, емоційна саморегуляція, рівень якої декілька знижується у шістнадцятирічних юнаків, досить тісно пов’язана із емоційною експресивністю. Факторний аналіз дозволяє уточнити цей зв’язок (див рис.2.6).

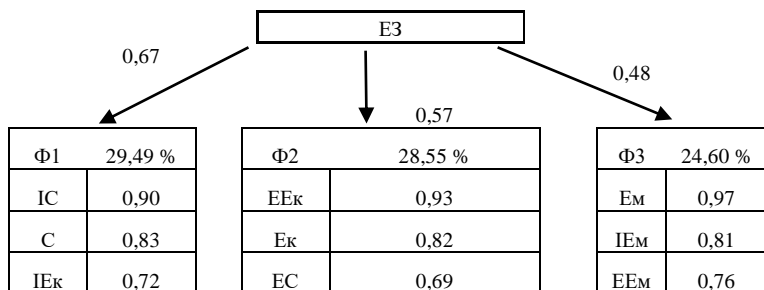

Рис.2.6. Структура емоційної зрілості в групі юнаків 16 років (5 обертань).

Аналіз факторної структури показав, що показник „С” тісно інтегрується із такими під шкалами, як „IC” та „IEк” у перший фактор. Другий фактор представлений показниками „EEк”, „Eк” та „EC”. Третій фактор містить показники „EM”, „IEМ”, „EEМ”. Це може бути проінтерпретоване як пріоритетність в цьому віці змін у організації внутрішньої емоційної активності. В свою чергу, показники, що представляють зміст другого фактору в 16 років в певній мірі знижуються, тобто послаблюється зовнішній прояв емоційної експресивності та саморегуляції.

Приставаючи до розгляду особистісних корелят показників емоційної зрілості в шістнадцятирічних юнаків, можна помітити, що кореляційні залежності тут мають помірний характер (див. табл. 2.25).

Таблиця 2.25.

Взаємозв'язки показників емоційної зрілості з особистісними особливостями в групі юнаків 16 років

Показник	EM	IEк	EEк	EC
F1	-	0,344(*)	-	-
F3	-	0,354(*)	-	-

F4	0,341(*)	-	-	-
F5	-	-	-	0,348(*)
F9	-	-	-	0,342(*)
CO	-	-	0,361(*)	-

Як видно з таблиці, достовірними на достатньому рівні значності ($p < 0,05$) являються лише кореляції: між ознаками „ІЕк” (інтроекспресивність) та показниками „F1” (невротичність) й „F3” (депресивність); ознаками „ЕЕк” (екстраекспресивність) та показником „СО” (самооцінка); ознаками „ЕС” (екстрасаморегуляція) та показниками „F5” (товариськість) й „F9” (відвертість).

Ці взаємозв'язки вказують на те, що мимовільний прояв емоцій в шістнадцятирічному віці часто відбувається під впливом невротичних та депресивних станів. Емоційна експресивність, що має довільний, цілеспрямований характер розвивається завдяки підвищенню самооцінки, характерному для юнаків цього віку. А здібність до регуляції емоцій інших людей зменшується із зниженням рівня товариськості та появою деякої скритності у стосунках.

Факторна структура, що відображає взаємозв'язки показників емоційної зрілості з особистісними властивостями обстежених в групі 16 років, певно відрізняється від попередніх, що вказує на істотні зміни у становленні емоційної сфери загалом. Процедура аналізу дозволила визначити 4 фактори, що мають досить значну факторну вагу.

Перший фактор (20,83 %) об'єднує показники, що характеризують інтегративний параметр емоційної зрілості („ЕЗ”), емоційну експресивність („Ек”), саморегуляцію („С”) та їхній прояв на особистісному („ІЕк” та „ІС”) й міжособистісному („ЕЕк” та „ЕС”)

рівнях. Фактор названий фактором „емоційної зрілості”. Другий фактор (13,46 %), названий фактором „емпатії”, являється двохполюсним. На першому полюсі сконцентровані показник „Ем” з факторними навантаженням (0,96), ознаки „ЕЕм” – (0,77) та „ІЕм” – (0,75). На другому полюсі знаходиться показник „F3” із факторним навантаженням (-0,51). Зміст цього фактору підтверджує відокремленість емпатії від інших компонентів емоційної зрілості, а також значність її становлення для зменшення ознак депресивності в емоційному стані та поведінці юнаків 16 років. Третій фактор (13,01 %) також має два полюса. На першому знаходяться показники „F12” із факторним навантаженням (0,65), „СО” – (0,63) та „F5” – (0,58). На другому – показники „F8” із факторним навантаженням (-0,60) та „F1” – (-0,55). Фактор може бути названий фактором „маскулізму”, він дає змогу висунути припущення про прямий зв’язок типу протікання психічної діяльності з самооцінкою та товариськістю й від’ємний - з сором’язливістю та невротичністю. Четвертий фактор (11,08 %) двохполюсний. Перший полюс представлений показниками, що характеризують відкритість („F9”), емоційну лабільність („F11”), спонтанну агресію („F2”), екстравертованість („F10”). На другому полюсі знаходиться показник „F6” з факторним навантаженням (-0,61), що визначає рівень урівноваженості. Фактор може бути названий фактором „відкритості”, він характеризує зниження в 16 років прагнення до довірчої, відвертої взаємодії з оточуючими людьми, яке пов’язане зі зниженням емоційної лабільності, імпульсивності, помірним підвищенням

урівноваженості, а також залежить від екстра-інтровертованості.

Одержані результати кореляційного та факторного аналізів дозволили дійти висновку, що у шістнадцятирічних юнаків набувають істотних змін як структура емоційної зрілості, так її участь у становленні емоційно-особистісної сфери загалом. Так, на відміну від попередніх років, відбувається зниження значності тих її ознак, що пов'язані із комунікативною діяльністю, та активізація ролі таких, що приймають участь в організації внутрішньої діяльності. Ця вікова особливість може бути пояснена двома фактами: це, визначеним на теоретичному рівні розвитком рефлексії та появою прагнення зрозуміти, перш за все, себе самого, та, визначеним в ході власного дослідження зниженням імпульсивних тенденцій в поведінці, а разом з ними загальної комунікативної активності, відвертості у спілкуванні, підвищенням урівноваженості в звичайних життєвих ситуаціях.

Характер взаємозв'язку показників емоційної зрілості в юнаків 17 років, як і в попередній групі, відрізняється відсутністю тісних міжкомпонентних стосунків, які притаманні емоційній зрілості підлітків. Однак ієрархічні відношення залишаються досить значними (див. табл. 2.26).

Таблиця 2.26.

Взаємозв'язки показників емоційної зрілості в групі юнаків 17 років

Показник	Ем	ІЕк	ЕЕк	ІС	ЕС	ІЕм	ЕЕм	ЕЗ
Ек	0,451 ^(**)	0,828 ^(**)	0,795 ^(**)	-	-	0,523 ^(**)	-	0,740 ^(**)
С	-	-	-	0,772 ^(**)	0,794 ^(**)	-	-	0,530 ^(**)
Ем	1	0,374 ^(**)	-	-	-	0,824 ^(**)	0,749 ^(**)	0,764 ^(**)
ІЕк		1	-	-	-	0,547 ^(**)	-	0,619 ^(**)

ЕЕк			1	-	-	-	-	0,580 ^(**)
ІС				1	0,303 ^(*)	-	-	0,421 ^(**)
ЕС					1	-	-	0,410 ^(**)
ІЕм						1	-	0,687 ^(**)
ЕЕм							1	0,505 ^(**)

Так, інтегративний параметр „ЕЗ” має значний зв’язок із показниками „Ек” ($r=0,740$), „С” ($r=0,530$), „Ем” ($r=0,764$), „ІЕк” ($r=0,619$), „ЕЕк” ($r=0,580$), „ІС” ($r=0,421$), „ЕС” ($r=0,410$), „ІЕм” ($r=0,681$) та „ЕЕм” ($r=0,505$). Також вірогідними є кореляції: показника „Ек” з ознаками „ІЕк” ($r=0,828$), „ЕЕк” ($r=0,795$) та „ІЕм” ($r=0,523$); показника „С” з ознаками „ІС” ($r=0,772$) та „ЕС” ($r=0,794$); показника „Ем” з „ІЕм” ($r=0,824$), „ЕЕм” ($r=0,749$) та „ІЕк” ($r=0,374$). Означені кореляції достовірні на рівні ($p<0,01$).

Щодо міжкомпонентних зв’язків, вони притаманні лише показникам „Ек” та „Ем” ($r=0,451$; $p<0,01$), а також їхнім ознакам „ІЕк” та „ІЕм” ($r=0,547$; $p<0,01$).

Отримані результати дають змогу припустити, що становлення емоційної саморегуляції в цьому віці відбувається самостійно. В свою чергу, емоційна експресивність та емпатія досить тісно пов’язані між собою, насамперед за рахунок взаємодії особистісних рівнів прояву цих особливостей.

Факторна структура емоційної зрілості в сімнадцятирічних юнаків також відрізняється від попередніх, передусім тим, що складається з чотирьох факторів (див. рис. 2.7).

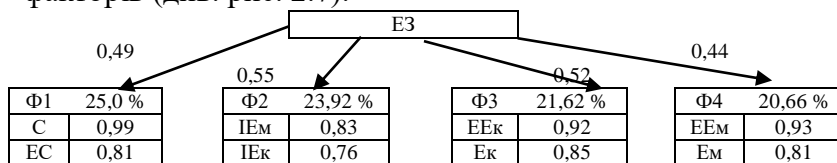

Рис.2.7. Структура емоційної зрілості в групі юнаків 17 років. (7 обертань).

Перший фактор представлений показниками, що характеризують емоційну саморегуляцію („С”) та рівні її прояву. Другий фактор містить ознаки особистісного рівня прояву емоційної експресивності („Ек”) та емпатії („Ем”), він може бути названий фактором „емоційної сензитивності”. В третій та четвертий фактори увійшли показники, що характеризують загальну емоційну експресивність („Ек”) та емпатію („Ем”) та їх ознаки на міжособистісному рівні прояву. Ці фактори можуть бути названі „емоційна експресивність” й „емпатія”.

Такі особливості факторного розподілу вказують на те, що в сімнадцятирічних юнаків провідним в становленні емоційної зрілості являється удосконалення вмінь саморегуляції власних емоцій та регуляції емоційними станами інших людей. Крім того, окремо в цьому віці відбувається становлення таких властивостей, що відповідають за адекватність сприйняття невербальної інформації про емоції інших людей, формування співчуття та співпереживання, що потребує посилення експресії власних почуттів.

Подальший розгляд кореляційних залежностей в групі юнаків 17 років дозволив визначити досить великий комплекс показників, що пов’язані з ознаками міжособистісного рівня прояву емоційної саморегуляції, причому зв’язок цей має переважно від’ємний характер (див. табл. 2.27).

Таблиця 2.27.

Взаємозв'язки показників емоційної зрілості з
особистісними особливостями в групі юнаків 17 років

Показник	Ек	С	Ем	ІЕк	ЕЕк	ЕС	ІЕМ
F1	-	-	-	-	-	-0,312 ^(*)	-
F3	-	-	-	0,294 ^(*)	-	-0,348 ^(*)	-
F5	-	-	-	-	0,312 ^(*)	-	-
F7	-0,353 ^(*)	-	-	-0,407 ^(**)	-	-	-0,312 ^(*)
F8	-	-0,342 ^(*)	-	-	-	-0,389 ^(**)	-
F10	-	-	-	-	-	0,336 ^(*)	-
F11	-	-	-	0,307 ^(*)	-	-	-
Е	-	0,447 ^(**)	-	-	0,304 ^(*)	0,503 ^(**)	-
Н	-	-0,377 ^(*)	0,341 ^(*)	-	-	-0,408 ^(**)	0,392 ^(**)

Як видно з таблиці, це показники „F1” (невротичність), „F3” (депресивність), „F8” (сором’язливість) та „Н” (нейротизм). Показники „F10” та „Е” (екстра- інтроверсія) виявляють прямі кореляції з „ЕС”. Крім того були знайдені такі значущі кореляції: показника „Ек” з „F7” (реактивна агресія); показника „С” з „F8” (сором’язливість), „Е” (екстра- інтроверсія) й „Н” (нейротизм); показника „Ем” з „Н” (нейротизм) та деякі інші. Інтегративний параметр „ЕЗ” значних кореляцій з діагностованими показниками емоційно-особистісної сфери не має.

Визначені особливості взаємозв'язку свідчать про те, що інтенсивне становлення міжособистісного рівня прояву емоційної саморегуляції відбувається на базі екстраверсії та ускладнюється такими негативними емоційно-особистісними властивостями як невротичність, депресивність, сором’язливість та нейротизм. В свою чергу емпатія при високому нейротизмі розвивається нормально.

Процедура зменшення кількості даних дозволила визначити 7 факторів, 4 з яких мають значну питому вагу.

Перший фактор (17,90 %), який був названий фактором „емоційної зрілості”, включає інтегративний параметр емоційної зрілості („ЕЗ”), показники що характеризують емпатію („Ем”), емоційну експресивність („Ек”), та їхній прояв на особистісному („ІЕк” та „ІЕМ”) й міжособистісному („ЕЕк” та „ЕЕМ”) рівнях. Другий фактор (15,93 %) відповідає досить поширеному комплексу, що виявлений нами у групах 11, 13 й 15 років й названий нами фактором „негативних емоційних проявів”. До його складу увійшли показники, що характеризують емоційну лабільність („F11”), депресивність („F3”), драгієвність („F4”), нейротизм („Н”), невротичність („F1”), відвертість („F9”), спонтанну агресію: („F2”). Третій фактор (15,75 %) має два полюса. На першому сконцентровані показники, що визначають екстра- або інтроверсію („F10” та „Е”), маскулізм або фемінізм („F12”), а також рівень товариськості („F5”), реактивної агресії („F7”) та самооцінки („СО”). На другому полюсі знаходиться показник „F8” з факторним навантаженням (-0,54), який характеризує сором’язливість. Фактор може бути названий фактором „активності”, він відображає взаємозв’язок активності у соціальних контактах із маскулізмом, реактивною агресією та самооцінкою особистості. Четвертий фактор (10,13 %) складається з таких показників як „ІС” з факторними навантаженням (0,83), „С” – (0,77), „ЕС” – (0,46). Це безумовно фактор „саморегуляція”. Як ми бачимо, у сімнадцятирічних юнаків він займає окреме місце у структурі емоційно-особистісних особливостей.

Взаємозв’язки інтегративного параметра „ЕЗ” з іншими показниками, що характеризують емоційну зрілість юнаків 18-23 років, виявлені на високому рівні

вірогідності ($p < 0,01$), що не відрізняє представників пізнього юнацького віку від розглянутих раніше груп. Також характерним, як і для останніх двох груп, є послаблення міжкомпонентних зв'язків при збереженні інтенсивних ієрархічних кореляцій. Серед специфічних особливостей зв'язку слід відмітити наступні кореляції: показника „С” та ознак „ЕЕм” ($r=0,379$), показника „Ем” та ознак „ЕС” ($r=0,287$), а також між самими ознаками „ЕС” та „ЕЕм” ($r=0,457$).

Представлені дані дозволяють визначити, що з віком спостерігається послаблення зв'язків між компонентами емоційної зрілості. Однак для юнаків 18-23 років характерним є взаємозв'язок між становленням вміння регулювати емоційні стани інших людей та вміння використовувати емпатійні здібності у спілкуванні.

Факторний аналіз, проведений окремо для показників емоційної зрілості, дозволяє уточнити характер цього зв'язку (див. рис. 2.8).

Як можна побачити на рисунку, перший фактор об'єднав показники „С”, „ЕС”, „ІС” та „ЕЕм”. Фактор може бути названий фактором „емоційної саморегуляції”, зміст його вказує на те, що у віці 18-23 років становлення емоційної зрілості, перш за все, відбувається за рахунок вдосконалення саморегуляції та посилення її зв'язку із набуттям вмінь використовувати емпатію у спілкуванні.

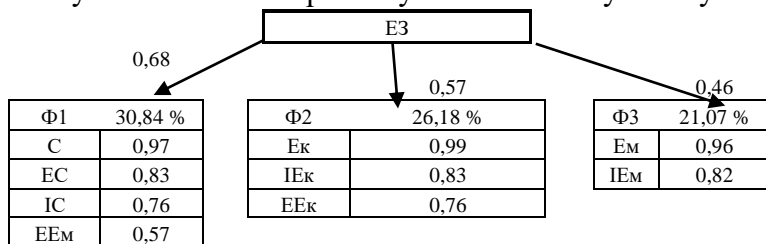

Рис.2.8. Структура емоційної зрілості в групі юнаків 18-23 років. (5 обертань)

Другий фактор містить показники „Ек”, „ІЕк” та „ЕЕк”, за змістом він відповідає компоненту „емоційна експресивність”. До складу третього фактору увійшли показники „Ем” та „ІЕм”. Фактор за змістом може бути названий фактором „емпатії”. Інтегративний параметр „ЕЗ” значно корелює із кожним з цих факторів.

Подальше вивчення результатів кореляційного аналізу (див. табл. 2.28) дозволило встановити взаємозв'язки інтегративного параметра „ЕЗ”, що характеризує емоційну зрілість, із показниками „Е” та „F10” (екстра-інтроверсія). Досить широкий комплекс взаємозв'язків спостерігається у показника „ІС”, а саме, він від'ємно корелює з „F8” (сором'язливість), та прямо з „Е”, „F10” (екстра-інтроверсія), „F5” (товариськість), „F7” (реактивна агресія). Крім того, визначена низка окремих кореляційних відношень.

Виходячи з розглянутих даних, можна укласти, що в юнаків 18-23 років становлення емоційної зрілості загалом та емоційної саморегуляції зокрема значно пов'язані з рівнем їхньої екстраверсії та товариськості. На прояв емоційної експресивності значно впливає така властивість як нейротизм.

Таблиця 2.28

Взаємозв'язки показників емоційної зрілості в групі юнаків 18-23 років

Показник	Ек	С	ІЕк	ЕЕк	ІС	ЕС	ЕЕм	ЕЗ
F4	-	-	-	0,392 ^(*)	-	-	-	-
F5	-	-	-	-	0,339 ^(*)	-	-	-
F7	-	0,471 ^(**)	-	-	0,374 ^(*)	0,452 ^(**)	0,377 ^(*)	0,430 ^(**)

F8	-	-	-	-	-0,377 ^(*)	-	-0,456 ^(**)	-
F10	-	-	-	-	0,370 ^(*)	-	-	0,369 ^(*)
F12	-	-	-	-	0,371 ^(*)	0,341 ^(*)	0,359 ^(*)	0,349 ^(*)
E	-	0,538 ^(**)	-	-	0,344 ^(*)	0,592 ^(**)	0,461 ^(**)	0,456 ^(**)
H	0,520 ^(**)	-	0,351 ^(*)	0,471 ^(**)	-	-	-	-

Найбільш тісні зв'язки з емоційно-особистісною сферою в цьому віці спостерігаються в ознак особистісного прояву саморегуляції, що свідчить про залежність становлення здібності керувати власними емоціями від рівня товариськості, екстравертованості, маскулізму та сором'язливості. Причому остання властивість негативно впливає на становлення означених здібностей.

Далі, для спрощення опису кореляційних зв'язків, був проведений факторний аналіз, за результатами якого було визначено 5 факторів. І хоча найбільшу питому вагу продемонстрували лише перші три з них, ми розглянемо їх всі, тому що останні два містять показники емоційної зрілості особистості.

Перший фактор (22,24 %) має два полюса. На одному сконцентровані показники, що визначають екстра- або інтроверсію („F10”), маскулізм або фемінізм („F12”), а також рівень товариськості („F5”), врівноваженості („F6”) та реактивної агресії („F7”). На другому полюсі знаходиться показник „F1” з факторним навантаженням (-0,67), який характеризує невротичність, та показник „F8” (-0,60), який характеризує сором'язливість. Фактор може бути названий фактором „активності”, він відображає взаємозв'язок активності у соціальних контактах із маскулізмом, реактивною агресією, та негативний вплив на активність нейротизму й сором'язливості. Другий фактор (18,25 %) має лише один полюс, він включає

показники, що характеризують емоційну саморегуляцію („С”) та рівні її прояву („ЕС” та „ІС”), ознаки міжособистісного рівня прояву емпатії „ЕЕм”, а також естра- інтроверсію („Е”). Він був названий фактором „емоційної саморегуляції”, який характеризує провідну роль у її становленні вмінь впливати на емоційний стан інших людей, використовуючи при цьому емпатійні здібності у спілкуванні, а також зв’язок цих вмінь з екстраверсією. Третій фактор (15,34 %) об’єднав показники, що характеризують такі особистісні прояви, як дратівливість („F4”), депресивність („F3”), емоційна лабільність („F11”), відвертість („F9”), нейротизм („Н”), та спонтанна агресія („F2”). Фактор був названий нами „фактором негативних емоційних проявів”, він, як і в більшості попередніх груп передає виразність негативних емоційних чинників імпульсивної поведінки. Як можна побачити, у цьому віці він займає менш значну позицію у структурі емоційно-особистісної сфери, ніж у багатьох молодших групах. Четвертий фактор (11,61 %) містить показники „Ек” з факторним навантаженням (0,94), „ІЕк” – (0,90) та „ЕЕк” – (0,56). За змістом він відповідає компоненту „емоційна експресивність”. П’ятий фактор (8,70 %) складається з двох показників – „Ем” з факторним навантаженням (0,82) та „ІЕм” з факторним навантаженням (0,90). Він передає зміст компонента „емпатія”.

Визначені особливості структурних взаємозв’язків дозволяють укласти, що в 18-23 роки продовжується послаблення зв’язків між компонентами емоційної зрілості та зберігаються характерні для попередніх груп комплекси взаємовідношень із екстраверсією й товариськістю.

Узагальнення даних кореляційного та факторного аналізів дозволило зробити такі попередні висновки:

По-перше, всі досліджені нами вікові групи характеризуються значною тісністю взаємозв'язків інтегративного параметра, який характеризує емоційну зрілість, з її компонентами та ознаками. Однак інтенсивність міжкомпонентних зв'язків має певну вікову динаміку - вони майже відсутні у ранньому підлітковому віці (11-12 років), що може пояснюватись їхньою не сформованістю; потім до 14 років ці зв'язки підсилюються, набуваючи максимальної інтегрованості структури завдяки взаємодії особистісних та міжособистісних рівнів прояву різних компонентів; далі знов відбувається їх послаблення, що характеризує незалежність та самостійність подальшого становлення кожного з компонентів.

По-друге, відмічена тенденція до взаємозв'язку показника, що характеризує емоційну експресивність, із ознаками міжособистісних рівнів прояву емоційної зрілості, який спостерігається у 13, 14, 15 років, а також показника, що характеризує емпатію – з ознаками особистісного рівня (13, 15 років). Така тенденція вказує на те, що становлення здібностей, які забезпечують адекватність емоційної регуляції внутрішнього стану відбувається завдяки розвитку емпатії. В свою чергу, становлення здібностей до адекватного регулювання емоціями у спілкуванні залежить від рівня експресивності.

По-третє, встановлено, що інтегративний параметр, який характеризує емоційну зрілість, найбільш тісно пов'язаний з показником емпатії у 11, 12, 14 та 15 років, з показником емоційної саморегуляції у 16, 17 та 18-23

років, з показником емоційної експресивності у 13 років. Ці дані свідчать про те, що у підлітковому віці емоційна зрілість забезпечується насамперед з рахунок емпатії, а в юнацькому віці провідною є емоційна саморегуляція.

По-четверте, у всіх досліджуваних нами вікових групах спостерігаються зв'язки компонентів емоційної зрілості з екстраверсією та товариськістю, в 12 та 13 років значною у становленні емоційної зрілості є врівноваженість, а в 14, 15 та 16 років - особистісна самооцінка. Негативний вплив на становлення компонентів емоційної зрілості здійснюють сором'язливість у 11, 17, 18-23 років, драгітливність у 12 й 13 років, невротичність у 16, 17 та 18-23 років.

По-п'яте, в різні вікові періоди емоційна зрілість посідає неоднакове за вагою місце у структурі емоційно-особистісних особливостей, так у 11, 14 та 15 років вона являється менш значною ніж характеристики негативних емоційних проявів, у 12 та 18-23 років її значення переважають характеристики активності особистості. Найбільшої ваги емоційна зрілість набуває у 13, 16 та 17 років.

2.4. Відмінності в значеннях показників емоційної зрілості з урахуванням статевих особливостей обстежуваних

Приступаючи до порівняння осіб чоловічої та жіночої статі за показниками емоційної зрілості, ми виходили з даних Н.А.Васильєва та співавт.[46], В.Є.Кагана, [97], П.А.Ковальова [104], І.В.Мельничук [152], Г.М.Прихожан [192], К.Н.Суханової [217], Є.Д.Хомської та Н.Я.Батової [227], які вказують на певні відмінності у емоційній сфері представників чоловічої та жіночої статі. Однак, щодо статевих відмінностей в

становленні ознак емоційної зрілості, такі відомості мають обмежений характер.

Розгляд результатів власного дослідження показав, що в деяких випадках відмінності існують лише на рівні тенденцій. В свою чергу, окремі показники демонструють у багатьох вікових групах вагомий розбіжності, що свідчить про стійку залежність становлення деяких ознак від статі випробуваних.

Так, при порівнянні індивідуальних даних за показником „Ек” встановлені деякі відмінності між хлопчиками й дівчатами. Зокрема, дівчата частіше демонструють високі оцінки по „Ек” у віці 11, 12, 13, 15 та 17 років. Середні значення також переважають в групах дівчат в 11 років на 0,58 бала, в 12 років на 0,9 бала, в 14 років на 0,2 бала, в 15 років на 0,89 бала, в 16 років на 0,08 бала, в 17 років на 0,96 бала, а в групах хлопців в 13 років на 0,18 бала та в 18-23 років на 0,21 бала. Однак статистична перевірка значності цих відмінностей визначила їх недостатню вірогідність. (див. табл. 2.29)

Виразність ознак „ІЕк” загалом має такі самі особливості статевих відмінностей як і „Ек”, а саме в 11, 12, 15 та 17 років частіше високі оцінки отримані в дівчат.

Таблиця 2.29.

Статеві розбіжності в виразності показників емоційної експресивності

Вік	Статистичний показник	Показник; стать					
		Ек		ІЕк		ЕЕк	
		чол	жін	чол	жін	чол	жін
11 років	X	6,17	6,75	3,76	3,51	2,42	2,94
	t	1,39		0,91		1,49	
12 років	X	6,60	7,5	3,60	3,88	3,13	3,63
	t	0,98		0,52		0,84	
13	X	6,68	6,5	3,76	3,40	2,92	3,10

років	t	0,31		1,06		0,42	
14 років	X	5,94	6,14	3,28	3,33	2,64	2,81
	t	0,39		0,22		0,54	
15 років	X	6,00	6,89	2,85	3,37	3,15	3,53
	t	1,36		1,46		0,80	
16 років	X	6,47	6,55	3,37	3,50	3,11	3,05
	t	0,13		0,39		0,16	
17 років	X	6,21	7,17	3,04	4,00	3,17	3,17
	t	1,68		2,75**		0,00	
18-23 років	X	8,03	7,82	3,76	3,51	4,27	4,31
	t	0,52		0,91		0,15	

Однак, максимальні та мінімальні значення в групах хлопчиків та дівчат не відрізняються. Порівняння середніх оцінок показало, що вони вище в групах дівчат в 11 років на 0,06 бала, в 12 років на 0,28 бала, в 14 років на 0,05 бала, в 15 років на 0,52 бала, в 16 років на 0,13 бала, в 17 років на 0,96 бала, а в групах хлопців в 13 років на 0,36 бала та в 18-23 років на 0,25 бала. Статистично достовірними є лише відмінності в групі 17 років, де $t = 2,75$, $p < 0,01$. Як видно з таблиці, виразність ознак „ЕЕк” у представників різної статі значно не відрізняється.

Отримані дані дають підставу стверджувати, що загалом становлення емоційної експресивності не залежить від статі, хоча існує деяка тенденція до більш яскравого прояву емоцій у міміці, інтонаціях, жестах в дівчат ніж у хлопців. Ця тенденція набуває значної ваги лише у мимовільному прояві емоційної експресивності в 17 років.

По показнику „С” частіше високі індивідуальні оцінки зустрічаються у хлопців в 13, 14, 16 та 18-23 років, а в дівчат в 11 та 17 років. В деяких випадках значно відрізняються й показники центральної тенденції. Так, в 14 років оцінка, що зустрічається в виборці найчастіше

(Мо), в хлопців дорівнює 9 балів, а в дівчат - лише 6 балів, в групах юнаків 16 та 17 років різниця між модами складає 3 бали, а в 18-23 років – 2 бали.

Порівняння середніх значень показника „С” показало, що вони вище в групах дівчат в 11 років на 1 бал та в 15 років на 0,44 бала (див. табл. 2.30).

В свою чергу, цей показник перевищує в групах хлопців у 12 років на 0,03 бала, в 13 років на 0,57 бала, в 14 років на 1,07 бала, в 16 років на 0,13 бала, в 17 років на 0,5 бала та в 18-23 років на 0,97 бала. Статистично достовірними є лише розходження між групами у 14 років, де $t = 2,43$, $p < 0,05$, та у 18-23 років, де $t = 2,20$, $p < 0,05$. Показник, що характеризує особистісний рівень прояву емоційної саморегуляції („ІС”) також має деякі статеві відмінності. Індивідуальні оцінки за ним декілька перевищують в дівчат 11 та 17 років, а в хлопців у 12, 13, 14 та 18-23 років. Середні значення в групах хлопців вище в 13 років на 0,7 бала, в 14 років на 0,53 бала, в 18-23 років на 0,52 бала, а в групах дівчат – в 11 років на 0,46 бала. В решті віків різниця між середніми оцінками в хлопчиків та дівчат майже відсутня.

Таблиця 2.30.

Статеві розбіжності в виразності показників
емоційної саморегуляції

Вік	Статистичний показник	Показник; стать					
		С		ІС		ЕС	
		чол	жін	чол	жін	чол	жін
11 років	X	6,50	7,50	2,67	3,13	3,83	4,38
	t	1,69		1,06		1,31	
12 років	X	6,53	6,50	2,73	2,75	3,80	3,75
	t	0,03		0,02		0,09	
13 років	X	6,52	5,95	2,80	2,10	3,72	3,85
	t	1,09		2,11*		0,41	

14 років	X	7,64	6,57	3,53	3,00	4,11	3,57
	t	2,43*		2,14*		1,71	
15 років	X	6,85	7,29	2,92	2,87	3,92	4,42
	t	0,73		0,16		1,12	
16 років	X	6,63	6,50	2,84	2,82	3,79	3,68
	t	0,24		0,08		0,28	
17 років	X	7,38	6,88	2,92	3,08	4,50	4,00
	t	0,95		0,52		1,52	
18-23 років	X	8,38	7,42	3,62	3,10	4,76	4,33
	t	2,20*		1,90		1,59	

Статистична перевірка показала, що вірогідними є розходження в групах 13 років, де $t = 2,11$, $p < 0,05$, та 14 років, де $t = 2,14$, $p < 0,05$. Індивідуальні дані та середні значення показника „ЕС” в групі дівчат вище в 11, 13 та 15 років. В хлопців вони переважають в 14, 17 та 18-23 років. Однак статистично достовірні розходження у виразності цих ознак між досліджуваними нами групами не виявлені.

Такі дані свідчать про те, що на початку підліткового віку (11 років) в дівчат здатність до регуляції власними емоціями та вміння впливати на поведінку інших людей декілька вище ніж в хлопчиків. Наприкінці цього періоду, в 13-14 років становлення емоційної саморегуляції, особливо здатності до керування власними емоціями більш інтенсивно відбувається у хлопців. В юнаків 18-23 років також спостерігається значніша сформованість емоційної саморегуляції ніж в юнок цього віку.

При порівнянні індивідуальних даних за показником „Ем” встановлені такі відмінності між хлопчиками й дівчатами - в останніх частіше зустрічаються високі оцінки у віці 12, 14, 15, 17 та 18-23 років. Середні значення в цих вікових групах також вище в дівчат, а

саме: в 12 років на 2,26 бала, в 14 років на 0,92 бала, в 15 років на 0,8 бала, в 17 років на 0,92 бала, в 18-23 років на 0,73 бала. В інших вікових групах спостерігається невелике перевищення середніх оцінок у вибірках хлопчиків (див. табл. 2.31).

Як можна побачити з даних таблиці, оцінки по „Ем” в дівчат переважають в більшості вікових груп. Однак статистично достовірними є лише відмінності у 12 років, де $t = 2,22$, $p < 0,05$. Дані, отримані по показник „ІЕм”, в дівчат 11, 12, 14, 15, 17 та 18-23 років також вище ніж у хлопців, лише в 13 та 16 років хлопці демонструють більш високі оцінки за цим показником. Різниця між середніми оцінками тут складає в 11 років - 0,05 бала, в 12 років - 1 бал, в 13 років - 0,34 бала, в 14 років - 0,7 бала, в 15 років - 0,99 бала, в 16 років - 0,21 бала, в 17 років - 1 бал, в 18-23 років - 0,83 бала.

Таблиця 2.31.

Статеві розбіжності в виразності показників емпатії

Вік	Статистичний показник	Показник; стать					
		Ем		ІЕм		ЕЕм	
		чол	жін	чол	жін	чол	жін
11 років	X	7,17	7,31	3,83	3,88	3,33	3,19
	t	0,24		0,10		0,38	
12 років	X	5,87	8,13	3,13	4,13	2,73	4,00
	t	2,22*		1,88		2,09*	
13 років	X	6,52	6,50	3,44	3,10	3,08	3,35
	t	0,04		0,97		0,69	
14 років	X	6,08	7,00	3,06	3,76	3,03	3,24
	t	1,83		2,80**		0,57	
15 років	X	6,62	7,42	3,08	4,05	3,54	3,37
	t	0,97		2,40*		0,28	
16 років	X	8,00	7,82	4,26	4,05	3,95	3,73
	t	0,31		0,62		0,56	
17 років	X	7,25	8,17	3,33	4,33	3,92	3,83

років	t	1,78		3,00**		0,27	
18-23	X	8,27	9,00	3,76	4,59	4,51	4,41
років	t	1,92		2,91**		0,39	

Статистично підтверджені статеві відмінності в групах 14 років, де $t = 2,8$, $p < 0,01$, 15 років, де $t = 2,4$, $p < 0,05$, 17 років, де $t = 3$, $p < 0,01$, та 18-23 років, де $t = 2,91$, $p < 0,01$. Індивідуальні оцінки показника, що характеризує міжособистісний рівень прояву емпатії („ЕЕМ”), частіше бувають вищими в хлопців 14, 15, 16, 17 та 18-23 років. Лише в вибірках 12 й 13 років дівчата демонструють більш високі оцінки. При порівнянні середніх значень в групах представників різної статі ми отримали такі самі відомості: а саме в хлопців 14 років середня оцінка вище на 0,21 бала, в 15 років – на 0,17 бала, в 16 років – на 0,22 бала, в 17 років 0,09 бала, в 18-23 років – на 0,1 бала, а в дівчат 12 років вона вище на 1,27 балів, та в 13 років – на 0,29 бала. Однак статистично достовірними є лише відмінності у 12 років, де $t = 2,09$, $p < 0,05$.

Виходячи з розглянутих даних, можна укласти, що становлення емпатії в представників різної статі відбувається неоднаково: загалом здатність до емпатії в дівчат сформована декілька вище ніж в хлопців, значно вищими в дівчат формуються здібності до співчуття та співпереживання іншій людині, розуміння мотивів її поведінки, а в хлопців спостерігається тенденція до перевищення в становленні здібностей використовувати таку інформацію у спілкуванні.

Порівняння індивідуальних даних та середніх значень за інтегративним параметром „ЕЗ” показало, що між хлопчиками та дівчатами існують невеликі відмінності в його виразності, однак вірогідних значень вони не набувають (див табл. 2.32.).

Таблиця 2.32.

Статеві розбіжності в виразності інтегративного параметра емоційної зрілості особистості

Статистичний показник	Вік, стать																
	11 років		12 років		13 років		14 років		15 років		16 років		17 років		18-23 років		
	чол	жін	чол	жін	чол	жін	чол	жін	чол	жін	чол	жін	Чол.	жін	чол	жін	
X	19,8321,56	19 22,13	19,7218,95	19,6719,71	19,4621,61	21,1120,86	20,8322,21	24,6824,22									
t	1,53	1,38	0,62	0,04	1,27	0,20	1,25	0,57									

Вказані у таблиці дані свідчать про те, що становлення емоційної зрілості загалом не залежить від статі особистості.

Узагальнюючи отримані дані, можна зробити висновок про незалежність становлення емоційної зрілості від статі людини. Однак отримані в ході дослідження відомості дають змогу припустити, що представники чоловічої та жіночої статі обирають різні шляхи досягнення адекватності емоційного реагування. Так, в дівчат найбільш активно формуються здібності до співчуття та співпереживання, розуміння емоційного стану та мотивів поведінки партнера по спілкуванні. В хлопців більш успішно формуються здатності до регуляції власними емоціями.

2.4.1. Взаємозв'язки показників емоційної зрілості з особистісними властивостями обстежених з урахуванням їх статі

Аналіз кореляційної структури емоційної зрілості в хлопчиків 11 років показав, що вона складається із слабо пов'язаних між собою показників. Так, інтегративний

параметр „ЕЗ” має значні кореляції лише з показниками „С” ($r=0,756$; $p<0,01$) та „Ем” ($r=0,668$; $p<0,05$), а також з підшкалами, що характеризують ознаки „ІЕк” ($r=0,732$; $p<0,01$), „ЕС” ($r=0,785$; $p<0,01$) та „ЕЕм” ($r=0,671$; $p<0,05$). До того ж виявлені кореляції, що відображають ієрархічні стосунки показника „Ек” з ознаками „ЕЕк” ($r=0,703$; $p<0,05$), показника „С” з ознаками „ІС” ($r=0,783$; $p<0,01$) та „ЕС” ($r=0,643$; $p<0,01$), а показника „Ем” з ознаками „ІЕм” ($r=0,839$; $p<0,01$) та „ЕЕм” ($r=0,693$; $p<0,05$). Міжкомпонентні зв’язки представлені лише між ознаками „ЕС” та „ЕЕм” ($r=0,706$; $p<0,05$).

Щодо взаємозв’язків показників, які характеризують емоційну зрілість з іншими емоційно-особистісними властивостями, привертає увагу їхня невелика чисельність. Серед вагомих кореляцій, перш за все, слід визначити зв’язки показника „F11” з інтегративним параметром „ЕЗ” ($r=0,636$; $p<0,05$), показником „Ем” ($r=0,855$; $p<0,01$) а також з ознаками „ІЕм” ($r=0,717$; $p<0,01$) та „ЕЕм” ($r=0,593$; $p<0,05$). Також визначені вагомі кореляції деяких ознак емоційної зрілості із особистісними властивостями.

Визначені особливості кореляції показників емоційної зрілості в групі хлопчиків 11 років вказують на слабкі взаємозв’язки як усередині самої структури емоційної зрілості так і з особистісними особливостями обстежуваних. Специфічним для групи, що аналізується є взаємозв’язок емпатії та емоційної зрілості із емоційною лабільністю.

Переходячи до аналізу кореляційної структури емоційної зрілості в дівчинок 11 років, відмітимо, що ієрархічні зв’язки інтегративного параметра ЕЗ з компонентами емоційної зрілості та рівнями їхнього

прояву тут більш тісні, ніж у групі хлопчиків. Розгляд міжкомпонентних стосунків вказує, що як і в групі хлопчиків вони мають обмежений характер та проявляються лише у кореляціях показника „С” з ознаками „ІЕМ” ($r=0,533$; $p<0,05$).

Найбільш тісні взаємозв’язки з особистісними властивостями спостерігаються у показника „ІС”. Він значно корелює з „F2” ($r= -0,521$), „F3” ($r= -0,535$), „F8” ($r= -0,618$) на рівні ($p<0,05$), а також з „F9” ($r= -0,678$), „F11” ($r= -0,684$) та „Е” ($r= 0,793$) на рівні ($p<0,01$). Такий характер та напрямок взаємозв’язку свідчить про негативний вплив на становлення здібності регулювання власними емоціями депресивності, сором’язливості, спонтанної агресії, емоційної лабільності, а також пряму залежність цієї здібності від рівня інтро- екстраверсії.

Щодо інтегративного параметра „ЕЗ”, в дівчинок 11 років відзначаються лише від’ємні його зв’язки з показниками „F7” ($r= -0,562$) та „F8” ($r= -0,542$) на рівні ($p<0,05$). Тобто, становлення емоційної зрілості дівчат 11 років значно гальмується їхньою реактивною агресивністю та сором’язливістю. Причому це відображується, перш за все, на рівні емоційної саморегуляції.

Порівняння кореляційних зв’язків показників емоційної зрілості в хлопчиків та дівчат 11 років показало, що найзначніша різниця між групами спостерігається по показникам „ІЕМ”, де коефіцієнт дивергенції кореляції (КДК) дорівнює 0,082 бала, „ЕЕк” (КДК=0,071), „Ек” (КДК=0,061) та „ІС” (КДК=0,057). Кореляції інших показників емоційної зрілості в хлопчиків та дівчат мають декілька менші відмінності (див. табл.2.33).

Таблиця 2.33.

Статеві відмінності в кореляціях показників
емоційної зрілості в різних вікових групах

Показник	11 років	12 років	13 років	14 років	15 років	16 років	17 років	18-23 років
Ек	0,061	0,033	0,017	0,030	0,027	0,029	0,012	0,035
С	0,042	0,070	0,036	0,035	0,040	0,041	0,059	0,020
Ем	0,035	0,081	0,056	0,023	0,030	0,015	0,040	0,037
Ек	0,029	0,045	0,000	0,031	0,026	0,036	0,033	0,022
ЕЕк	0,071	0,027	0,034	0,036	0,073	0,037	0,021	0,028
ІС	0,057	0,058	0,035	0,008	0,040	0,018	0,065	0,020
ЕС	0,028	0,076	0,015	0,038	0,064	0,030	0,024	0,024
Ем	0,082	0,069	0,078	0,015	0,061	0,021	0,027	0,021
ЕЕм	0,031	0,062	0,023	0,008	0,029	0,030	0,026	0,056
ЕЗ	0,027	0,061	0,028	0,039	0,022	0,019	0,030	0,021

Такі дані свідчать про те, що в хлопчиків та дівчинок 11 років становлення здібності розбиратись в емоційному стані інших людей, адекватно виражати власні емоції, та регулювати свій емоційний стан відбувається під впливом різних чинників.

Більш докладний розгляд цих відмінностей показав, що у показника „Ем” вони визначені з 13 показниками: „F11” (0,90), „F7” (0,80), „СО” (0,73), „F10” (0,72), „F8” (0,66), „F3” (0,65), „ЕЕк” (0,63), „F9” (0,58), „Ек” (0,57), „F12” (0,57), „С” (0,53), та ін. Особливо слід звернути увагу на розбіжності кореляцій цієї ознаки з показником „С”, де в дівчат кореляції мають високий рівень значності, а в хлопчиків ні, а також „F9”, „F11” та „СО”, де кореляції значні лише в групі хлопчиків. Тобто, можна стверджувати, що незважаючи на відсутність статевих відмінностей в виразності показника, що характеризує здібність розбиратись в емоційному стані інших людей, становлення її відбувається під впливом різних

властивостей, а саме в дівчат вона залежить від рівня емоційної саморегуляції, а в хлопчиків пов'язана з неадекватною самооцінкою, емоційною лабільністю та відвертістю у стосунках. Щодо відмінностей в кореляційних зв'язках показника „ЕЕк”, вони визначені у 12 кореляціях: з показниками „Н” (0,71), „F12” (0,64), „ІЕм” (0,63), „F4” (0,63), „F11” (0,59), „F10” (0,56), „F2” (0,55) та ін. Серед них також зустрічаються такі показники („F2”), що в хлопчиків корелюють з „ЕЕк” на високому рівні значності, а в дівчат зовсім не пов'язані з цією ознакою. Такі дані засвідчують, що на відміну від дівчат у хлопців 11 років на міжособистісному рівні емоційна експресивність пов'язаний із проявом спонтанної агресії. Розглядаючи статеві відмінності в кореляціях показника „Ек”, можна визначити, що вони подібні з „ЕЕк”. Такі відхилення визначені по 10 показникам: „F1” (0,77), „Н” (0,74), „F4” (0,74), „F10” (0,65), „F2” (0,61), „СО” (0,58), „ІЕм” (0,57), „F8” (0,53) та ін. Протилежний за змістом зв'язок визначений у показника „F4”, який значно корелює з „Ек” в групі дівчат, а в хлопців має незначний показник кореляції з від'ємним знаком. Тобто, емоційна експресивність в дівчат проявляється у хитливому емоційному стані та пов'язана зі схильністю до афективного реагування.

Визначення відхилень у кореляціях показника „ІС” показало, що вони спостерігаються з 8 показниками: „Е” (0,89), „F9” (0,71), „F5” (0,67), „F11” (0,62), „F1” (0,57), „F2” (0,57) та ін. Особливо слід звернути увагу на розбіжності кореляцій цієї ознаки з показниками „F2”, „F9”, „F11” та „Е”, де в дівчинок кореляції мають високий рівень значності, а в хлопчиків ні. Такі дані засвідчують

визначену вище специфіку взаємозв'язків цієї ознаки в групі дівчинок.

Більш докладний розгляд відмінностей у кореляціях інтегративного параметра „ЕЗ” показав, що вони незначно відрізняються в групах хлопчиків та дівчинок 11 років (КДК= 0,027). Тут зустрічаються відхилення в кореляціях лише з 3 показниками: „F7” (0,53), „F8” (0,90), де в дівчинок вони мають високий рівень значності, та „F11” (0,80), де кореляція значна лише в хлопців. Ці дані свідчать, що на становлення емоційної зрілості в хлопчиків та дівчинок 11 років впливають неоднакові властивості особистості. А саме в дівчат вона пов'язана з відсутністю прагнення до домінування, неагресивним відношенням до соціального оточення та гальмується сором'язливістю, непевністю у собі. В хлопчиків становлення емоційної зрілості здійснюється під значним впливом емоційної лабільності, тобто, нестійкості емоційного стану, яка проявляється у частих коливаннях настрою, підвищеній збудливості, дратівливості, недостатній саморегуляції.

Розгляд кореляційних зв'язків показників в групі хлопчиків 12 років показав, що інтегративний параметр „ЕЗ” тісніше, ніж у попередній групі, пов'язаний з компонентами емоційної зрілості та ознаками їхнього прояву. Також значними є кореляції показника „Ек” з ознаками „ІЕк” ($r=0,866$), та „ЕЕк” ($r=0,772$) на рівні $p<0,01$, показника „С” з ознаками „ІС” ($r=0,884$), „ЕС” ($r=0,845$) на рівні $p<0,01$, та з „ЕЕм” ($r=0,557$; $p<0,05$), а показника „Ем” з ознаками „ІЕм” ($r=0,893$) та „ЕЕм” ($r=0,913$) на рівні $p<0,01$. Такі дані свідчать про те, що структура емоційної зрілості у хлопчиків 12 років являється більш узгодженою, ніж у попередньому віці.

Щодо зв'язків компонентів емоційної зрілості один з одним, вони ще не сформовані.

На рівні взаємозв'язків показників емоційної зрілості з іншими емоційно-особистісними властивостями встановлені два кореляційних комплекси. Перший сформований показниками „F1”, „F5” „E3” та „IC”. При цьому, кореляції показників „F1” та „F5” носять від'ємний характер ($r = -0,536$; $p < 0,05$). Відповідно „F1” демонструє негативний зв'язок з „E3” ($r = -0,579$), „C” ($r = -0,555$) та „IC” ($r = -0,588$) на рівні $p < 0,05$, а кореляції показника „F5” з „E3” та „IC” носять додатний характер. Другий комплекс сформований показниками „Em”, „F3” та „F11”. Тут, зв'язок між показниками „F3” та „F11” ($r = 0,693$; $p < 0,01$) є додатним, в свою чергу кожний з них від'ємно пов'язаний з „Em”.

Визначені кореляції показників емоційної зрілості з особистісними властивостями в групі хлопчиків 12 років вказують на те, що становлення емоційної зрілості, а зокрема здібності до регуляції власних емоцій, в них залежить від співвідношення рівнів невротичності та товариськості. Тобто, висока соціальна активність спонукає цей процес, а певна невротичність, навпаки, - гальмує. Також слабе становлення емпатії в них пов'язано з високою депресивністю та емоційною лабільністю.

Аналізуючи кореляційну структуру емоційної зрілості в дівчинок 12 років, ми визначили, що ієрархічні зв'язки інтегративного параметра E3 з компонентами емоційної зрілості та рівнями їхнього прояву тут обмежені, значними є кореляції лише з „Ek” ($r = 0,948$; $p < 0,01$), „Em” ($r = 0,739$; $p < 0,05$), „EEk” ($r = 0,838$; $p < 0,01$) та „IEm” ($r = 0,746$; $p < 0,05$). Однак зв'язки між компонентами

емоційної зрілості декілька тісніші ніж в групі хлопчиків. Так показник „Ек” значно пов’язаний з „Ем” ($r=0,786$; $p<0,05$) та „ІЕм” ($r=0,860$; $p<0,01$), а ознаки „ЕЕк” мають вірогідні кореляції з „ЕС” ($r=0,732$; $p<0,05$) та „ІЕм” ($r=0,755$; $p<0,05$).

Встановлені особливості кореляційної структури показників емоційної зрілості в групі дівчат 12 років вказують на те, що формування міжкомпонентних зв’язків в дівчат починається раніше ніж в хлопчиків, воно базується на інтенсивному розвитку в цьому віці емпатійних здібностей, що полягає в основі становлення міжособистісних рівнів прояву емоційної експресивності та емоційної саморегуляції.

Подальший аналіз показав, що з інтегративним параметром „ЕЗ” мають значний зв’язок такі показники як „F6” ($r=0,737$) та „F10” ($r=0,756$). Показник „F6”, в свою чергу, корелює з „С” ($r=0,880$), „ІС” ($r=0,724$) та „ЕС” ($r=0,739$), а показник „F10” з „Ек” ($r=0,775$) та „ЕС” ($r=0,808$). Крім того, показник „С” має від’ємні кореляції з „F3” ($r= -0,756$) та „F8” ($r= -0,790$). Також визначені вагомні кореляції деяких ознак емоційної зрілості із особистісними властивостями. Визначені кореляції вказують на те, що в дівчат 12 років у становленні емоційної зрілості загалом вагомою роль відіграють такі особистісні властивості як врівноваженість та екстравертованість, а саме, від першої властивості залежить успішність становлення емоційної саморегуляції, а від другої емоційна експресивність. Причому надмірні депресивність та сором’язливість здатні гальмувати становлення емоційної саморегуляції.

Порівняння кореляційних зв’язків показників емоційної зрілості в хлопчиків та дівчат 12 років

показало, що вагома різниця між групами спостерігається по показникам „Ем” (КДК=0,081) та „С” (КДК=0,070), „ІС” (КДК=0,057), „ЕС” (КДК=0,076), „ІЕм” (КДК=0,069), „ЕЕм” (КДК=0,062) та „ЕЗ” (КДК=0,061). Кореляції інших показників емоційної зрілості в хлопчиків та дівчат мають декілька менші відмінності (табл.2.33.).

Такі дані свідчать про те, що в хлопчиків та дівчинок 12 років становлення емоційної зрілості загалом, а також емпатії й емоційної саморегуляції зокрема, відбувається під впливом різних чинників.

Більш докладний розгляд цих відмінностей показав, що у показника „Ем” вони визначені з 10 показниками: „F4” (1,10), „ІЕк” (0,90), „F2” (0,87), „Ек” (0,71), „F11” (0,70), „F12” (0,60), „F3” (0,51) та ін. Аналогічна картина спостерігається, якщо аналізувати відмінності в кореляціях ознак „ІЕм” та „ЕЕм”. Особливо слід звернути увагу на розбіжності кореляцій цих показників з „F3” та „F11”, де в хлопців кореляції мають високий рівень значності й виражають від’ємний характер зв’язку, а в дівчинок ні, а також „Ек”, де кореляції значні лише в групі дівчат. Ці дані підтверджують визначені раніше особливості кореляційної структури в групі та дозволяють припустити, що досить низькі оцінки емпатії, які були визначені у хлопців 12 років у порівнянні з їх однолітками-дівчатами, можуть бути обумовлені високою депресивністю, емоційною лабільністю та впливом інших негативних емоційно-особистісних характеристик. Щодо відмінностей в кореляційних зв’язках показника „С”, вони визначені у 9 кореляціях: з показниками „F7” (0,82), „F8” (0,81), „F6” (0,78), „F12” (0,77), „F10” (0,61), „ЕЕм” (0,60), „СО” (0,55) та ін. Серед них також зустрічаються такі показники („ЕЕм”), що в хлопчиків корелюють з „С” на

високому рівні значності, а в дівчат ні. Навпаки, показники „F6”, „F7” та „F8” мають значні кореляції з „С” лише в групі дівчат. Ознаки „IC” та „EC” загалом мають такі самі особливості відмінностей кореляційних структур. Такі дані засвідчують, що на відміну від хлопців у дівчат 12 років становлення емоційної саморегуляції відбувається під впливом врівноваженості, реактивної агресії та гальмується надмірною сором’язливістю. В хлопців цей компонент емоційної зрілості тісно пов’язаний зі здатністю використовувати емпатію у спілкуванні. Визначення статевих відмінностей у кореляціях інтегративного параметра „E3” показало, що вони спостерігаються по 8 показникам: „F4” (0,82), „F12” (0,73), „F6” (0,72), „F2” (0,70), „F7” (0,65), „F10” (0,60) та ін. Особливо слід звернути увагу на розбіжності кореляцій „E3” з показниками „F4”, „F6” та „F10”, де в дівчинок вони мають високий рівень значності, а в хлопчиків ні. Такі дані вказують на те, що специфічними для дівчат особистісними властивостями, які впливають на становлення емоційної зрілості, є роздратованість, врівноваженість та екстравертованість.

Аналіз кореляційної структури емоційної зрілості в групі хлопців 13 років дозволив відмітити підсилення як ієрархічних так і міжкомпонентних зв’язків. Так, інтегративний параметр „E3” має значні кореляції з показниками „Ek” ($r=0,826$), „Em” ($r=0,818$) та ознаками „IEk” ($r=0,624$), „EEk” ($r=0,724$), „IEm” ($r=0,657$), „EEm” ($r=0,598$) на рівні $p<0,01$, а також з показником „С” ($r=0,405$) та ознаками „EC” ($r=0,404$) на рівні $p<0,05$. Крім того ж виявлені кореляції, що відображають ієрархічні стосунки показників „Ek”, „С” та „Em” з ознаками особистісного та міжособистісного рівнів їх прояву. Серед

взаємозв'язків між компонентами емоційної зрілості, перш за все, слід назвати кореляції ознак „ЕЕк” з „ІЕм” ($r=0,435$; $p<0,05$) та „ЕЕм” ($r=0,683$; $p<0,01$), які спричиняють відповідні кореляції між показниками „Ек” та „Ем” ($r=0,713$; $p<0,01$).

Встановлені особливості кореляційної структури показників емоційної зрілості в групі хлопців 13 років свідчать, що вдосконалення вміння довільно виражати власні емоції згідно ситуації та доцільності в них відбувається завдяки становленню емпатійних здібностей.

Розгляд взаємозв'язків показників, які характеризують емоційну зрілість з іншими емоційно-особистісними властивостями дозволив визначити такі значні кореляції: показника „Ек” з „F6” ($r=0,444$) та „F10” ($r=0,412$); показника „С” з „F4” ($r=0,406$) та „Е” ($r=0,495$), показника „Ем” з „F2” ($r=0,435$), „F4” ($r=0,402$) та „F6” ($r=0,507$), інтегративного параметра „ЕЗ” з „F2” ($r=0,401$), „F4” ($r=0,560$), „F6” ($r=0,433$) та „Е” ($r=0,568$). Також визначені деякі вагомні кореляції ознак емоційної зрілості з такими самими особистісними властивостями. Як свідчать такі дані, особливості становлення емоційної зрілості в хлопців 13 років формуються під впливом таких емоційно-особистісних властивостей як спонтанна агресія, роздратованість, врівноваженість та екстравертованість.

В дівчинок 13 років як і в хлопців цього віку в структурі емоційної зрілості визначені тісні ієрархічні зв'язки. Інтегративний параметр „ЕЗ” має кореляції з показниками „Ек” ($r=0,839$), „С” ($r=0,829$) та „Ем” ($r=0,733$), „ІЕк” ($r=0,530$), „ЕЕк” ($r=0,671$), „ІС” ($r=0,596$), „ЕС” ($r=0,709$) та „ЕЕм” ($r=0,657$). Усередині структури емоційної зрілості показник „Ек” корелює з ознаками

„ІЕк” ($r=0,597$) та „ЕЕк” ($r=0,824$), а також із показником „С” ($r=0,612$) та ознаками „ЕС” ($r=0,611$) з високим рівнем значності ($p<0,01$). Показник „С” має значний взаємозв’язок з „ІС” ($r=0,752$) та „ЕС” ($r=0,828$), а також з ознаками „ЕЕк” ($r=0,469$). Показник „Ем” пов’язаний лише з ознаками „ІЕм” ($r=0,673$) та „ЕЕм” ($r=0,808$) на рівні $p<0,01$. Слід зазначити, що ознаки, які визначають один рівень прояву різних компонентів корелюють між собою й не пов’язані із ознаками другого рівня інших компонентів. Так, ознаки „ІС” мають зв’язок з „ІЕк” та „ІЕм”, а ознаки „ЕС” пов’язані з „ЕЕк” та „ЕЕм”. Такі дані дозволяють констатувати, що в групі дівчат 13 років емоційна саморегуляція являється провідною у процесі інтеграції основних компонентів емоційної зрілості в єдину структуру.

Подальше вивчення кореляційної структури в групі дівчат 13 років показало, що взаємозв’язків показників, які характеризують емоційну зрілість, з іншими емоційно-особистісними властивостями небагато. Серед вагомих кореляцій, перш за все, слід визначити зв’язки показника „Е” з інтегративним параметром „ЕЗ” ($r=0,612$) з рівнем значності $p<0,01$, показниками „Ек” ($r=0,485$), „С” ($r=0,548$), а також з ознаками „ЕС” ($r=0,531$) та „ЕЕм” ($r=0,491$) з рівнем значності $p<0,05$. Крім того, визначені від’ємні кореляції показника „С” з „F11” ($r= -0,464$) та „Н” ($r= -0,495$), показника „Ем” з „F4” ($r= -0,453$), та деякі інші.

Такий характер та напрямок взаємозв’язку свідчить про залежність емоційної зрілості, емоційної експресивності та саморегуляції дівчат цього віку від рівня їх екстравертованості, а також про негативний вплив на становлення емоційної саморегуляції таких

емоційно-особистісних властивостей як емоційна лабільність і нейротизм.

Порівняння кореляційних структур в хлопців та дівчат 13 років показало, що різниця між групами відносно невелика. Значні відмінності спостерігається лише по показникам „Ем” (КДК=0,056) та „ІЕм” (КДК=0,078). Кореляції інших показників емоційної зрілості в хлопчиків та дівчат мають значно менші відмінності. Такі дані свідчать про те, що в хлопців та дівчин 13 років загалом становлення емоційної зрілості протікає під впливом однакових детермінант, виняток складають емпатія, а саме, особистісний рівень її прояву, становлення якого в різних статевих групах відбувається під впливом різних чинників.

Більш докладний розгляд цих відмінностей показав, що у показника „Ем” вони визначені з 9 показниками: „F4” (0,86), „F6” (0,74), „СО” (0,72), „F8” (0,70), „F2” (0,65), „ЕЕк” (0,43) та ін. Аналогічна картина спостерігається, якщо аналізувати відмінності в кореляціях ознак „ІЕм”. Особливо слід звернути увагу на розбіжності кореляцій цих показників з „F2”, „F6” та „ЕЕк”, де в хлопців кореляції мають високий рівень значності, а в дівчинок ні, а також „F4”, де кореляції значні в обох групах, але в групі хлопців зв'язок має додатний напрямок, а в дівчат він виражає від'ємні стосунки. Ці дані вказують на те, що спонтанна агресія, роздратованість та врівноваженість створюють специфічний вплив на формування емпатії хлопчиків 13 років. На відміну від них, в дівчат становлення емпатії гальмується високою роздратованістю.

Додатково слід вказати статеві відмінності у кореляціях інтегративного параметра „ЕЗ”, які

спостерігаються лише по 5 показникам: „F4” (0,75), „F2” (0,58), „F6” (0,52), „H” (0,48) та „F3” (0,43). Особливо слід звернути увагу на розбіжності кореляцій „E3” з показниками „F2”, „F4” та „F6”, де в хлопців вони мають високий рівень значності, а в дівчин ні. Такі дані вказують на те, що специфічними для хлопців 13 років особистісними властивостями, які впливають на становлення емоційної зрілості, є спонтанна агресія, роздратованість та рівноваженість.

В групі хлопців 14 років інтегративний параметр „E3” має значні зв'язки із показниками „Ek” ($r=0,800$), „C” ($r=0,713$) та „Em” ($r=0,799$), а також з підшкалами, що характеризують ознаки „IEk” ($r=0,657$), „EEK” ($r=0,789$), „EC” ($r=0,620$), „IEm” ($r=0,504$), „EEm” ($r=0,722$) з високим рівнем вірогідності ($p<0,01$), та з „IC” ($r=0,417$) з рівнем $p<0,05$. Таку саму тісну ієрархічну взаємодію демонструють кожний з компонентів емоційної зрілості. Усередині структури емоційної зрілості також спостерігається більш тісний взаємозв'язок між компонентами та рівнями їх прояву. Так показник „Ek” корелює з ознаками „IEk” ($r=0,882$) та „EEK” ($r=0,929$), а також із показниками „C” ($r=0,331$), „Em” ($r=0,467$) та ознаками „IEm” ($r=0,363$) й „EEm” ($r=0,383$). Показник „C” має значний взаємозв'язок з „IC” ($r=0,661$) та „EC” ($r=0,812$), а також із показником „Em” ($r=0,377$), та ознаками „EEK” ($r=0,413$) й „EEm” ($r=0,395$). Показник „Em” пов'язаний як із ознаками „IEm” ($r=0,644$) та „EEm” ($r=0,896$) так і з „IEk” ($r=0,401$), „EEK” ($r=0,444$) та „EC” ($r=0,371$).

Означені дані дозволяють констатувати, що в групі хлопців 14 років виявлені структурні взаємозв'язки носять не тільки підлеглий характер, але й досить тісно

інтегрують між собою основні компоненти емоційної зрілості.

Подальше вивчення результатів кореляційного аналізу в цій групі дозволило встановити досить широкі комплекси взаємозв'язків показників емоційної зрілості з емоційно-особистісними особливостями. По-перше, це комплекс, утворений навколо показника „Е”, що має значні зв'язки з „ЕЗ” ($r=0,574$), „Ек” ($r=0,410$), „С” ($r=0,484$), „Ем” ($r=0,442$), „ЕЕк” ($r=0,445$), „ЕС” ($r=0,578$) та „ЕЕм” ($r=0,457$) на високому рівні вірогідності ($p<0,01$). По-друге, комплекс навколо показника „СО”, який корелює з „ЕЗ” ($r=0,492$), „Ек” ($r=0,390$), „С” ($r=0,430$), „ЕЕк” ($r=0,403$), „ЕС” ($r=0,540$) та „ЕЕм” ($r=0,392$) на рівні вірогідності не менш ніж $p<0,05$. По-третє, це комплекс, що утворений навколо показника „F5”, який значно корелює з „ЕЗ” ($r=0,425$), показниками „С” ($r=0,390$) та „Ем” ($r=0,384$) та ознаками „ЕС” ($r=0,483$) й „ЕЕм” ($r=0,446$). По-четверте, комплекс, що формується навколо показника „F3”, який має від'ємні зв'язки з „ЕЗ” ($r= -0,433$), „С” ($r= -0,474$), „Ем” ($r= -0,331$) та „ЕС” ($r= -0,525$). Крім того, інтегративний параметр „ЕЗ”, показник „С” та ознаки „ЕС” виявляють значні кореляції з „F1” та „F11”.

Виходячи з розглянутих даних, можна укласти, що становлення емоційної зрілості в хлопчиків 14 років значно пов'язане із такими особистісними особливостями як екстравертованість, самооцінка, товариськість, активність у спілкуванні, та гальмується надмірною депресивністю, невротичністю та емоційною лабільністю.

Приступаючи до викладення особливостей кореляційних зв'язків, які відображають становлення структури емоційної зрілості в групі дівчат 14 років, слід

відмітити, що вона майже не відрізняються від структури їх однолітків. Тобто, як підлеглі, так і міжкомпонентні зв'язки представлені досить широко. Відрізняє ці дві групи лише відсутність міжкомпонентних зв'язків у ознак „Ек” та наявність кореляцій між ознаками „ІС” та „ЕМ” ($r=0,337$; $p<0,05$). Такі дані дозволяють припустити відсутність в хлопців та дівчин 14 років відмінностей в становленні самої структури емоційної зрілості.

Подальший розгляд кореляційних залежностей в групі дівчин 14 років показав, що тут показники емоційної зрілості менше пов'язані з особистісними властивостями, ніж в групі хлопців. Увагу привертає лише активний зв'язок з показником „Н” інтегративного параметра „ЕЗ” ($r=0,349$; $p<0,05$), показників „Ек” ($r=0,350$; $p<0,05$) та „ЕМ” ($r=0,350$; $p<0,05$), а також ознак „ЕЕк” ($r=0,485$; $p<0,01$) та „ЕЕМ” ($r=0,353$; $p<0,05$). До того слід відмітити, що показники „Ек”, „ЕЕк” та „ЕЕМ” мають переважну кількість значних кореляцій з показниками емоційно-особистісної сфери.

Визначені особливості взаємозв'язку свідчать про те, що в дівчат 14 років рівень становлення емоційної зрілості загалом, та емоційної експресивності й емпатії зокрема, значно залежить від такої властивості як нейротизм. Крім того, спостерігається тенденція до підвищення рівня емоційної експресивності та емпатії в тих дівчат, що здатні до імпульсивних вчинків, депресивних станів та схильних до афективного реагування. Причому, вплив цих особистісних проявів значніше відбивається на становленні міжособистісних рівнів цих компонентів.

Порівняння кореляційних зв'язків показників емоційної зрілості в хлопців та дівчин 14 років показало,

що невелика різниця між групами спостерігається по показникам „ЕЗ” (КДК=0,039), „ЕС” (КДК=0,038) та „С” (КДК=0,035). Кореляції інших показників емоційної зрілості в хлопчиків та дівчат мають декілька менші відмінності, а по показникам „ІС” (КДК=0,008), „ЕЕм” (КДК=0,008) та „ІЕм” (КДК= 0,015) вони майже відсутні. Більш докладний розгляд цих відмінностей показав, що у показника „ЕЗ” вони визначені з 8 показниками: „F11” (0,69), „F3” (0,62), „F1” (0,55), „F2” (0,53), „СО” (0,47) та ін. Такі самі за змістом відмінності визначені й у показників „С” та „ЕС”. Особливо слід звернути увагу на розбіжності кореляцій цих показників з „F2”, де в дівчат кореляції мають високий рівень значності, а в хлопчиків ні, а також „F1”, „F3”, „F11” та „СО” та „Е”, де кореляції значні лише в групі хлопчиків. Такі дані демонструють специфічний для дівчат зв'язок емоційної зрілості з спонтанною агресією, імпульсивністю поведінки. В свою чергу для хлопців особливою є залежність становлення емоційної зрілості від екстравертованості та особистісної самооцінки. Крім того, саме для хлопців характерним є зниження в цьому віці рівня невротичності, депресивності, емоційної лабільності, яке відбувається, на наш погляд, завдяки становленню емоційної саморегуляції.

Вивчення кореляційної структури емоційної зрілості в хлопців 15 років показав, що інтегративний параметр „ЕЗ” має значні кореляції з більшістю показників емоційної зрілості, а саме з „Ек” ($r=0,806$) „С” ($r=0,734$), „Ем” ($r=0,892$), „ЕЕк” ($r=0,778$), „ЕС” ($r=0,792$) та „ІЕм” ($r=0,792$) та „ЕЕм” ($r=0,727$), які визначені з високим рівнем вірогідності ($p<0,01$). Крім того, виявлені кореляції, що відображають ієрархічні стосунки

показника „Ек” з ознаками „ІЕк” ($r=0,736$) та „ЕЕк” ($r=0,879$) на рівні $p<0,01$, показника „С” з ознаками „ІС” ($r=0,656$; $p<0,05$) та „ЕС” ($r=0,824$; $p<0,01$), та показника „Ем” з ознаками „ІЕм” ($r=0,739$) та „ЕЕм” ($r=0,907$) на рівні $p<0,01$). Міжкомпонентні зв’язки представлені кореляціями показника „Ем” з „Ек” ($r=0,589$; $p<0,05$), „ЕЕк” ($r=0,586$; $p<0,05$) та „ЕС” ($r=0,733$; $p<0,01$), ознак „ІЕм” з показником „С” ($r=0,700$; $p<0,01$) та ознаками „ЕЕк” ($r=0,686$; $p<0,01$) й „ЕС” ($r=0,613$; $p<0,05$).

За цими даними, зв’язок між компонентами емоційної зрілості та рівнями їх прояву в групі хлопців 15 років менш тісний, ніж у попередній. Характер цього зв’язку вказує на особливу роль емпатії, яка об’єднує інші компоненти, насамперед, завдяки взаємозв’язків її з ознаками міжособистісного рівня прояву емоційної експресивності та саморегуляції.

Дослідження результатів кореляційного аналізу дозволило встановити два комплекси взаємозв’язків показників емоційної зрілості з емоційно-особистісними особливостями. Перший комплекс утворений навколо показника „СО”, який корелює з „ЕЗ” ($r=0,696$) та „С” ($r=0,835$) на рівні вірогідності $p<0,01$, а також з „ІС” ($r=0,652$), „ЕС” ($r=0,609$) та „ІЕм” ($r=0,651$) на рівні ($p<0,05$). Другий комплекс менш об’ємний ніж перший, він формується навколо показника „F5”, який значно корелює з інтегративним параметром „ЕЗ” ($r=0,685$; $p<0,05$) та ознаками „ЕС” ($r=0,754$; $p<0,01$). Виходячи з розглянутих даних, можна укласти, що становлення емоційної зрілості в хлопців 15 років залежить від рівня адекватності їхньої самооцінки, а також товаришкості, активності у спілкуванні.

В дівчин 15 років так само як і в хлопців, в структурі емоційної зрілості визначені досить тісні ієрархічні зв'язки. Визначені деякі кореляції, що носять міжкомпонентний характер: показника „Ек” з „Ем” ($r=0,404$) та „ЕЕм” ($r=0,351$), а також ознак „ІЕк” з „Ем” ($r=0,397$) та „ІЕм” ($r=0,504$), які мають достатній рівень вірогідності ($p<0,05$). Такі дані дозволяють укласти, що в дівчин 15 років, як і в хлопців цього віку, структура емоційної зрілості загалом носить упорядкований характер, однак зв'язок між окремими компонентами емоційної зрілості та рівнями їх прояву менш тісний, ніж у чотирнадцятирічних хлопців та дівчин. Міжкомпонентні стосунки зберігаються лише у показників, що характеризують емоційну експресивність та емпатію.

На відміну від характеристики взаємозв'язків усередині структури емоційної зрілості, де глибоких відмінностей між хлопчиками та дівчатками не виявлено, кореляції цих показників з емоційно-особистісними властивостями певним чином відрізняються, насамперед своєю чисельністю. В групі дівчин можна виділити не менш ніж 3 великих комплекси таких взаємозв'язків: перший утворений навколо показника „F5”, який значно корелює з інтегративним параметром „ЕЗ” ($r=0,628$; $p<0,01$), показниками „Ек” ($r=0,503$; $p<0,01$), „С” ($r=0,331$; $p<0,05$), „Ем” ($r=0,527$; $p<0,01$) та ознаками „ЕЕк” ($r=0,597$; $p<0,01$), „ЕС” ($r=0,403$; $p<0,01$), „ЕЕм” ($r=0,616$; $p<0,01$); другий – навколо показника „F10”, який також пов'язаний з „ЕЗ” ($r=0,563$), „Ек” ($r=0,499$), „Ем” ($r=0,501$), „ЕЕк” ($r=0,548$) та „ЕЕм” ($r=0,511$) на рівні вірогідності ($p<0,01$); третій - комплекс, утворений навколо показника „Е”, що має значні зв'язки з „ЕЗ”

($r=0,495$), „Ек” ($r=0,552$), „С” ($r=0,429$), „ЕЕк” ($r=0,612$) та „ЕС” ($r=0,522$) на рівні вірогідності $p<0,01$.

Означені комплекси розкривають низку позитивних зв'язків, що відображають вплив на становлення емоційної зрілості таких особистісних особливостей як екстравертованість та товарииськість. Зокрема визначено, що вони стимулюють становлення, насамперед, тих ознак емоційної зрілості, які характеризують міжособистісні рівні прояву її компонентів.

Крім вищенаведених, існують показники, що встановлюють від'ємні зв'язки з окремими компонентами емоційної зрілості та ознаками їхнього прояву. Це показники „F3” та „F8” та „Н”, які негативно пов'язані з „С” та „ЕС”, але позитивно – з „Ек”. Такий характер зв'язку дозволяє припустити, що мимовільний прояв емоцій в дівчат 15 років знаходиться під впливом таких негативних емоційно-особистісних властивостей як депресивність, сором'язливість та нейротизм, що, в свою чергу, ускладнює становлення емоційної саморегуляції.

Порівняння кореляційних зв'язків показників емоційної зрілості в хлопців та дівчин 15 років показало, що вагома різниця між групами спостерігається по ознакам „ЕЕк” (КДК=0,073), „ЕС” (КДК=0,064) та „Ем” (КДК=0,061). Кореляції інших показників емоційної зрілості в хлопчиків та дівчат мають декілька менші відмінності. Більш докладний розгляд цих відмінностей показав, що у показника „ЕЕк” вони визначені з 13 показниками: „Ем” (0,85), „F2” (0,69), „СО” (0,65), „F6” (0,62), „F7” (0,51), „F10” (0,48), „Е” (0,47), „Ем” (0,45) та ін. Особливо слід звернути увагу на розбіжності кореляцій цих показників з „Ем” та „Ем”, де в хлопців кореляції мають високий рівень значності, а в дівчин ні, а також

„F7”, „F10” та „E”, де кореляції значні лише в групі дівчат. Означені дані показують що на становлення вміння доволіно виражати власні емоції згідно ситуації та доцільності в хлопців 15 років впливають емпатійні властивості, а в дівчат – екстравертованість та реактивна агресія. Розгляд відмінностей в кореляційних зв'язках показника „ЕС” показав, що вони визначені з 12 показниками: „F11” (0,60), „ІЕМ” (0,59), „Ем” (0,56) „Н” (0,55), „F8” (0,50), „F1” (0,50), „F3” (0,46), „ЕЕМ” (0,40) та ін. Серед них також зустрічаються такі показники („Ем”, „ІЕМ”, „ЕЕМ”), що в хлопчиків корелюють з „ЕС” на високому рівні значності, а в дівчат ні. Навпаки, показники „F1”, „F3”, „F8”, „F11” та „Н” мають значні від’ємні кореляції з „ЕС” лише в групі дівчат. Такі дані свідчать про те, що на відміну від хлопців у дівчин 15 років становлення здібності впливати на емоційний стан інших людей ускладнюється через їхню надмірну невротичність, депресивність, сором’язливість, емоційну лабільність та нейротизм. В хлопців такі здібності тісно пов’язані із емпатією. Щодо відмінностей в кореляційних зв'язках ознаки „ІЕМ”, вони визначені в 11 кореляціях: з показниками „F12” (0,61), „С” (0,60), „ЕС” (0,60), „ІЕК” (0,49), „F8” (0,49), „СО” (0,36) та ін. Найбільш значними, на наш погляд, є дані про розбіжності у кореляціях з показниками „С”, „ЕС” та „СО”, де в хлопців вони мають високий рівень значності, а в дівчин ні. Такі дані вказують на те, що специфічними детермінантами становлення здібностей розуміти емоційний стан співрозмовника, співпереживати та співчувати йому в хлопців є емоційна саморегуляція та особистісна самооцінка. Додатково слід вказати, що статеві відмінності у кореляціях інтегративного параметра „ЕЗ” є незначними (КДК=0,22),

вони спостерігаються лише по 3 показникам: „F6” (0,52), „CO” (0,49) та „ЕЕк” (0,42). Особливої уваги заслуговують розбіжності у кореляції інтегративного параметра „ЕЗ” з показником „СО”, яка лише в хлопців має високий рівень значності. Такі дані засвідчують, що специфічною для хлопців 15 років є залежність становлення емоційної зрілості від особистісної самооцінки.

Аналіз кореляційних зв'язків показників, що характеризують емоційну зрілість юнаків 16 років, показав, що інтегративний параметра „ЕЗ” з високою значністю ($p < 0,01$) корелює з показниками „Ек” ($r = 0,603$), „С” ($r = 0,730$) та ознаками „ІЕк” ($r = 0,575$) й „ІС” ($r = 0,597$), а також з помірною значністю ($p < 0,05$) - з показником „Ем” ($r = 0,547$) та ознаками „ЕС” ($r = 0,530$) й „ЕЕм” ($r = 0,465$). Крім того, виявлені кореляції, що відображають ієрархічні стосунки показника „Ек” з ознаками „ІЕк” ($r = 0,630$) та „ЕЕк” ($r = 0,749$), показника „С” з ознаками „ІС” ($r = 0,734$) та „ЕС” ($r = 0,800$), показника „Ем” з ознаками „ІЕм” ($r = 0,781$) та „ЕЕм” ($r = 0,632$), що значимі на рівні $p < 0,01$. Міжкомпонентні зв'язки в структурі емоційної зрілості юнаків 16 років відсутні.

Як можна побачити з цих даних, в юнаків 16 років при збереженні тісної ієрархічної структури спостерігається послаблення міжкомпонентних зв'язків, що свідчить про незалежність та самостійність становлення кожного з компонентів емоційної зрілості.

Вивчення взаємозв'язку показників емоційної зрілості з емоційно-особистісними властивостями юнаків цього року дозволило встановити, що вони мають обмежену чисельність. Значні кореляції виявлені лише між показниками „Ем” та „F4” ($r = 0,781$; $p < 0,01$), між

ознаками „ІЕк” та показниками „F1” ($r=0,482$; $p<0,05$), „F2” ($r=0,477$; $p<0,05$), „F3” ($r=0,571$; $p<0,05$) та „СО” ($r=-0,798$; $p<0,01$), між ознаками „ІЕм” та показником „F1” ($r=-0,541$; $p<0,05$), між ознаками „ЕЕм” та показником „F4” ($r=0,491$; $p<0,05$). Такі дані дозволяють встановити певну незалежність емоційної саморегуляції від особистісних властивостей обстежуваних. На становлення емпатії в юнаків цього віку досить вагомий вплив здійснює рівень їхньої роздратованості, а мимовільна виразність емоцій залежить від невротичності, реактивної агресії та депресивності.

В юнок 16 років визначена структура емоційної зрілості має більш інтегрований характер. Крім досить тісних ієрархічних зв'язків тут спостерігається взаємодія деяких компонентів та їх ознак на особистісному та міжособистісному рівнях. Так, показник „Ек” корелює з „С” ($r=0,806$; $p<0,01$) та його ознаками „ІС” ($r=0,492$; $p<0,05$) й „ЕС” ($r=0,783$; $p<0,01$), показник „С”, в свою чергу, пов'язаний з „ІЕк” ($r=0,728$; $p<0,01$) та „ЕЕк” ($r=0,587$; $p<0,01$), вищевказані ознаки також мають тісний взаємозв'язок.

Інтерпретуючи отримані відомості слід звернути увагу на відносну відособленість показника, що характеризує становлення емпатії, що може вказувати на незалежність та самостійність її становлення в юнок цього віку. В свою чергу становлення емоційної експресивності та саморегуляції відбувається при активному взаємовпливі цих властивостей одна на одну.

Безперечною особливістю кореляційної структури в юнок 16 років є відсутність будь-яких значних взаємозв'язків показників емоційної зрілості з емоційно-особистісними властивостями.

Порівняння кореляційних зв'язків показників емоційної зрілості в юнаків та дівчин 16 років показало, що значні відмінності тут відсутні. Помірна різниця між групами спостерігається лише по показникам „С”, де коефіцієнт дивергенції кореляції (КДК) дорівнює 0,041 бала, „ІЕк” (КДК=0,036) та „ЕЕк” (КДК=0,037). Такі дані свідчать про те, що в юнаків та юнок 16 років загалом становлення емоційної зрілості протікає під впливом однакових детермінант, виняток складають емоційна саморегуляція, а також особистісний та міжособистісний рівні прояву емоційної експресивності, становлення яких в різних статевих групах відбувається під впливом різних чинників.

Більш докладний розгляд цих відмінностей показав, що у показника „С” вони визначені з 9 показниками: „F1” (0,62), „F4” (0,41), „ЕЕм” (0,40), „F3” (0,39), „Ек” (0,38), „ЕЕк” (0,36), „ІЕк” (0,35) та ін. Причому, кореляції цього показника з „Ек”, „ІЕк” та „ЕЕк” в дівчин мають високий рівень значності, а в хлопців ні. Такі дані відповідають визначеним вище особливостям структури емоційної зрілості, властивим шістнадцятирічним дівчинам. Щодо відмінностей в кореляційних зв'язках показника „ІЕк”, вони визначені у 7 кореляціях: з показниками „СО” (0,75), „F2” (0,50), „F3” (0,41), „ІС” (0,38), „С” (0,35) та ін. Серед них зустрічаються такі показники („F2”, „F3”, „СО”), що в хлопців корелюють з „ІЕк” на високому рівні значності, а в дівчат зовсім не пов'язані з цією ознакою, та навпаки, показники „С” та „ІС” значно корелюють з „ІЕк” лише в дівчин. Статеві відмінності в кореляціях показника „ЕЕк”, проявляються з такими самими показниками як і в „ІЕк”.

Як ми бачимо, загалом відмінності в детермінації емоційної зрілості в юнаків та юнок 16 років майже

відсутні. Виняток складають специфічні відношення між показником, що характеризує емоційну саморегуляцію та деякими негативними емоційними проявами в юнаків, а також взаємовплив показників, що характеризують емоційну експресивність та саморегуляцію в дівчин.

Розгляд кореляційних зв'язків показників в групі юнаків 17 років показав, що інтегративний параметр „ЕЗ” значно ($p < 0,01$) корелює з показниками „Ек” ($r = 0,759$), „С” ($r = 0,604$) та „Ем” ($r = 0,811$), а також з ознаками „ІЕк” ($r = 0,739$), „ЕЕк” ($r = 0,582$), „ІЕм” ($r = 0,736$) та „ЕЕм” ($r = 0,572$). Також значними є кореляції показника „Ек” з ознаками „ІЕк” ($r = 0,849$) та „ЕЕк” ($r = 0,880$), показника „С” з ознаками „ІС” ($r = 0,720$) та „ЕС” ($r = 0,654$), а показника „Ем” з ознаками „ІЕм” ($r = 0,779$) та „ЕЕм” ($r = 0,822$) на рівні $p < 0,01$. Міжкомпонентні взаємодії представлені кореляціями, що утворені навколо ознак особистісних рівнів прояву емпатії та емоційної експресивності. Так, ознаки „ІЕм” виявляють помірні взаємозв'язки ($p < 0,05$) з „ІЕк” ($r = 0,445$), „Ек” ($r = 0,418$) та „С” ($r = 0,430$), в свою чергу, ознаки „ІЕк” значно пов'язані з „ІС” ($r = 0,405$). Як наслідок кореляції показників „Ек” та „Ем” також виявляються значними ($r = 0,430$; $p < 0,05$).

Означені особливості взаємозв'язків вказують на деяку відокремленість емоційної саморегуляції від інших компонентів емоційної зрілості, а також на провідну роль особистісних рівнів емоційної експресивності та емпатії для становлення структури емоційної зрілості юнаків 17 років.

Щодо взаємозв'язків показників емоційної зрілості з іншими емоційно-особистісними властивостями, вони встановлені лише з двома показниками: „СО”, з яким від'ємні кореляції визначені у показників „С” ($r = -0,487$) та

„ІС” ($r=-0,481$), а також „F5”, з яким корелює „Ем” ($r=0,423$). Всі кореляції мають достатній рівень вірогідності ($p<0,05$).

Визначені кореляції вказують на те, що в юнаків з низькою самооцінкою визначається досить інтенсивне становлення емоційної саморегуляції, зокрема здатності керувати власними емоціями. Крім того, визначена залежність становлення емпатії від рівня товарищескості, соціальної активності юнаків.

Аналізуючи кореляційну структуру емоційної зрілості в дівчин 17 років, ми визначили, що інтегративний параметр „ЕЗ” значно корелює з усіма компонентами емоційної зрілості та рівнями їхнього прояву. Однак, зв'язки між компонентами емоційної зрілості носять ще більш обмежений характер. Як і в групі юнаків цього року, тут спостерігається зв'язок показників „Ек” та „Ем” ($r=0,405$; $p<0,05$), однак він базується лише на кореляції особистісних рівнів вказаних компонентів ($r=0,479$; $p<0,05$).

Встановлені особливості кореляційної структури показників емоційної зрілості в групі дівчин 17 років показали, що в процесі становлення емоційної зрілості зберігається взаємовплив емпатійних здібностей та мимовільного прояву емоцій в поведінці, що полягає в основі подальшого вдосконалення емоційної експресивності та емпатії.

Подальший аналіз дозволив визначити такі кореляції: показника „Н” з „С”, „ІС” та „ЕС”, показника „Е” з „С”, „ЕЕк” та „ЕС”, а також показника „F4” з показником „С”. Як свідчать такі дані, вагому роль в становленні емоційної саморегуляції відіграють такі особистісні властивості як врівноваженість та

екстравертованість, а також відносно низький рівень нейротизму.

Порівняння кореляційних структур в юнаків та юнок 17 років показало, що різниця між групами відносно невелика. Значні відмінності спостерігається лише по показникам „С” (КДК=0,059) та „ІС” (КДК=0,065). Кореляції інших показників емоційної зрілості розрізняються незначно. Такі дані свідчать про те, що детермінанти становлення емоційної зрілості в юнаків та юнок 17 років загалом не відрізняються, виняток складають емоційна саморегуляція, а саме, особистісний рівень її прояву, становлення якого в різних статевих групах відбувається під впливом різних чинників.

Докладний розгляд цих відмінностей показав, що у показника „С” вони визначені з 13 показниками: „F6” (0,61), „Н” (0,55), „F5” (0,54), „F9” (0,50), „СО” (0,49) та ін. Аналогічна картина спостерігається, якщо аналізувати відмінності в кореляціях ознак „ІС”. Тут також розходження зустрічаються в кореляціях з 13 показниками: „Н” (0,65), „F5” (0,58), „F3” (0,56), „F6” (0,55), „СО” (0,54), „F10” (0,51) та ін. Особливо слід звернути увагу на розбіжності кореляцій цих показників з „СО”, де в юнаків кореляції мають високий рівень значності та носять від’ємний характер, а в дівчин ні, а також „Н”, „Е” та „F6”, де кореляції значні лише в дівчин. Ці дані вказують на те, що занижена самооцінка є специфічним чинником становлення емоційної саморегуляції в юнаків 17 років. В дівчат становлення цього компонента емоційної зрілості успішно відбувається при взаємодії з такими рисами особистості як екстравертованість, емоційна стабільність, урівноваженість.

В групі юнаків 18-23 років інтегративний параметр „ЕЗ” має значні зв’язки із показниками „Ек” ($r=0,561$), „С” ($r=0,683$) та „Ем” ($r=0,666$), а також з підшкалами, що характеризують ознаки „ІЕк” ($r=0,434$), „ЕЕк” ($r=0,447$), „ІС” ($r=0,560$), „ЕС” ($r=0,754$) та „ЕЕм” ($r=0,732$) з високим рівнем вірогідності ($p<0,01$). Таку саму тісну ієрархічну взаємодію демонструють кожний з компонентів емоційної зрілості.

Усередині структури емоційної зрілості також спостерігається взаємозв’язок між показником „С” та ознаками „ІЕм” ($r= -0,327$; $p<0,05$) та „ЕЕм” ($r=0,617$; $p<0,01$), ознаки „ЕС” корелює з показником „Ем” ($r=0,468$; $p<0,01$) та ознаками „ЕЕм” ($r=0,758$; $p<0,01$). Означені дані дозволяють констатувати, що в групі юнаків 18-23 років виявлені міжкомпонентні взаємозв’язки представлені взаємодією міжособистісних рівнів емоційної саморегуляції та емпатії.

Подальше вивчення результатів кореляційного аналізу в цій групі дозволило встановити, що ознаки „ІС” тісніше за інші показники емоційної зрілості корелюють з емоційно-особистісними властивостями, такими як „F5” ($r=0,339$), „F7” ($r=0,374$), „F8” ($r=-0,377$), „F10” ($r=0,370$), „F12” ($r=0,371$) та „Е” ($r=0,344$), з якими кореляції встановлені на достатньому рівні значності ($p<0,05$). Загалом, з показниками „F7”, „F12” та „Е” показники емоційної зрілості корелюють пов’язані досить тісно. Це можна відмітити аналізуючи кореляційні стосунки інтегративного параметра „ЕЗ”, а також показників „С”, „ЕС” та „ЕЕм”.

Виходячи з розглянутих даних, становлення емоційної зрілості в юнаків 18-23 років пов’язане із

такими особистісними властивостями як екстравертованість, маскулізм, реактивна агресивність.

Визначення особливостей кореляційних зв'язків, які відображають становлення структури емоційної зрілості в групі дівчин 18-23 років, показало, що ієрархічні зв'язки на всіх рівнях мають достатній показник вірогідності. Відмінною рисою цієї групи є відсутність будь-яких значних кореляцій, що характеризували би міжкомпонентні стосунки.

Щодо взаємозв'язків показників емоційної зрілості з іншими емоційно-особистісними властивостями, вони встановлені лише в двох показників: „ІС”, який корелює з „F1” ($r=-0,316$; $p<0,05$), „F5” ($r=0,380$; $p<0,01$), „F8” ($r=-0,377$; $p<0,01$), „F10” ($r=0,321$; $p<0,05$), „F12” ($r=0,410$; $p<0,01$) та „Н” ($r=-0,318$; $p<0,05$), а також „С”, який пов'язаний з „F5” ($r=0,284$; $p<0,05$), „F8” ($r=-0,374$; $p<0,01$) та „F11” ($r=-0,301$; $p<0,05$).

Визначені особливості взаємозв'язку свідчать про те, що в дівчин 18-23 років становлення емоційної саморегуляції, зокрема здібності керувати власними емоціями залежить від товаришкості й екстравертованості та гальмується надмірною невротичністю, емоційною нестійкістю та сором'язливістю.

Порівняння кореляційних зв'язків показників емоційної зрілості в юнаків та юнок 18-23 років показало, що досить значна різниця між групами спостерігається лише по показнику „ЕЕм” ($KDK=0,056$). Кореляції інших показників емоційної зрілості в хлопчиків та дівчат мають незначні відмінності.

Такі дані свідчать про те, що в юнаків та юнок 18-23 років загалом становлення емоційної зрілості протікає під впливом однакових детермінант, виняток складає

міжособистісний рівень прояву емпатії, становлення якого в різних статевих групах відбувається під впливом різних чинників.

Докладний розгляд цих відмінностей показав, що найвагомішими з них є розходження в кореляціях з показниками „F8” (0,65), „С” (0,45), „ЕС” (0,56), „Е” (0,48) та „F7” (0,30), де в юнаків ці показники мають високий рівень значності, а в дівчин ні.

Означені дані дозволяють укласти, що специфічним для юнаків 18-23 років є вплив на вміння використовувати емпатійні здібності у спілкуванні рівня емоційної саморегуляції, реактивної агресивності, екстравертованості, а також негативний вплив сором'язливості.

Таким чином, проведений аналіз кореляційних структур в цих групах дозволяє укласти, що, незважаючи на нечисленні статеві відмінностей в виразності показників емоційної зрілості, становлення її в хлопців та дівчин мають як загальновікові особливості так і відбувається під впливом специфічних чинників.

Найбільш суттєві статеві відмінності проявляються у взаємозв'язках емпатії, яка в хлопців частіше пов'язана з емоційною лабільністю, депресивністю, дратівливістю, найменші відмінності визначені у детермінації емоційної експресивності.

Простежується тенденція до зменшення з віком відмінностей у чинниках становлення як емоційної зрілості загалом так і її основних компонентів. Тобто, у процесі розвитку здібностей, що забезпечують адекватність емоційного реагування, розбіжності в особистісній детермінації згладжуються.

Взаємозв'язок екстравертованості та товариськості з емоційною зрілістю особистості з однаковою частотою проявляється як в хлопців так і дівчат, що дозволяє визначити, що вплив цих властивостей на становлення емоційної зрілості відноситься до загальних закономірностей цього процесу.

Незалежність від статі випробуваних визначена й у становленні структури емоційної зрілості, зокрема на рівні взаємозв'язків між її компонентами, що дозволяє віднести зміни міжкомпонентних взаємовпливів до вікових закономірностей становлення емоційної зрілості.

2.5. Основні тенденції в становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці

Узагальнення відомостей про динаміку показників, що характеризують основні компоненти емоційної зрілості, дозволяють визначити певні тенденції в їх становленні. Так, в період з 11 до 13 років відбувається певне коливання показників емоційної зрілості, однак загалом всі вони знаходяться в межах 6-7,5 балів (див. рис.2.9.).

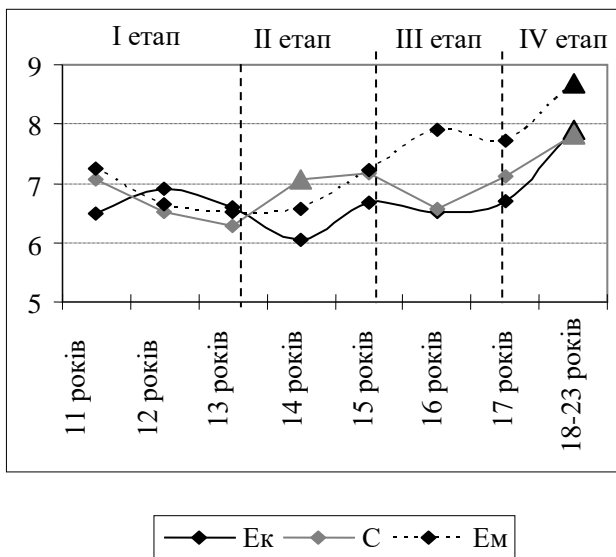

Рис. 2.9. Вікова динаміка показників, що характеризують основні компоненти емоційної зрілості особистості

Як можна побачити на рисунку протягом цього періоду спостерігається тенденція до послаблення саморегуляційного та емпатійного компонентів та підвищення емоційної експресивності. Вище було зазначено (підрозділ 2.3.1.), що зростання рівня емоційної експресивності в цьому віці пов'язано з підвищенням активності, спрямованої на зовнішнє соціальне оточення, яке спостерігається не тільки у взаємодії емоційної експресивності з міжособистісними рівнями прояву інших компонентів, але й у значному взаємозв'язку її з екстравертованістю особистості. Наприкінці цього

періоду відзначається зниження рівня емоційної експресивності, стабілізація всіх трьох компонентів та однакова їх участь у організації адекватності емоційного реагування. Тому визначений нами період, який відповідає ранньому підлітковому віку, може бути названим етапом експресивної організації емоційної зрілості.

Для уточнення відомостей про особливості прояву емоційної зрілості у цей період нами було порівняно групи дітей 11-13 років, що отримали високі та низькі оцінки за інтегративним параметром емоційної зрілості (див. табл. 2.34).

Таблиця 2.34.

Виразність показників, що характеризують особливості емоційної зрілості та особливості особистості, в дітей 11-13 років з високим і низьким рівнем емоційної зрілості

Рівень емоційної зрілості	Ек	С	Ем	ІЕк	ЕЕк	ІС	ЕС	ІЕм	ЕЕм	ЕЗ	F5	F6	F10	Е
Низький	4,2	4,4	3,6	2,8	1,6	1,7	2,7	2,0	1,6	12,2	3,5	5,9	4,6	10,8
Високий	8,8	8,2	9,3	4,9	3,8	3,5	4,7	4,8	4,5	26,3	4,7	7,7	6,3	16,0
t	7,15*	4,84*	6,83*	5,97*	3,53*	3,20*	4,85*	5,82*	6,41*	6,12*	2,08*	2,72*	2,53*	2,44*

Як видно з таблиці, підлітки 11-13 років з високим рівнем емоційної зрілості відрізняються значнішою, ніж їхні однолітки, сформованістю емоційної експресивності, емоційної саморегуляції та емпатії. Крім того, в них спостерігається суттєве перевищення рівня товариськості (F5), врівноваженості (F6) та екстравертованості (F10, E).

Наведені дані свідчать про те, що вже на етапі експресивної організації емоційної зрілості, тобто у 11-13 років, існують індивідуальні варіації від низького до

високого рівня становлення емоційної зрілості, які диференціюються також за аналогічним рівнем товариськості, врівноваженості та екстраверсії.

Повертаючись, до рис. 2.9., відзначимо, що далі, у віці 14-15 років, який відповідає старшому підлітковому періоду, триває тенденція до зниження експресивної регуляції емоційного реагування, разом з тим зазначено вагоме зростання рівня емоційної саморегуляції. Виразність емпатії в цей період також набуває тенденції до підвищення. Ми припустили, що така картина становлення емоційної зрілості може виступати індикатором успішного перебігу психічного розвитку старшого підлітка, свідчити про прояву в нього соціальної свідомості, прагнення до самовдосконалення, самовиховання. Слід зазначити, що разом зі зростанням здібностей до саморегуляції у старших підлітків спостерігається зниження негативних емоційних проявів, таких як невротичність, депресивність, емоційна лабільність, що також свідчить про благополучний розвиток особистості старшого підлітка.

Загалом можна стверджувати, що на цьому етапі відбувається послаблення ролі експресивної регуляції поведінки, що характеризують неусвідомлюваний (інтуїтивний) рівень організації адекватного емоційного реагування, разом з тим, зростання значення свідомої регуляції як власних емоцій так і поведінки оточуючих.

Щодо підлітків, які мають високий або низький рівень виразності інтегративного параметра «ЕЗ», в них також, як і в представників молодшого підліткового віку, визначена суттєва диференціація по всім показникам емоційної зрілості (див. табл. 2.35).

Таблиця 2.35.

Виразність показників, що характеризують
особливості емоційної зрілості та особливості
особистості, в підлітків 14-15 років з високим і низьким
рівнем емоційної зрілості

Рівень емоційної зрілості	Ек	С	Ем	ІЕк	ЕЕк	ІС	ЕС	ІЕм	ЕЕм	ЕЗ	F5	F10	СО	Е
Низький	3,4	4,7	3,9	2,4	1,0	2,3	2,4	2,3	1,5	12,0	3,4	5,1	56,1	11,7
Високий	8,3	9,3	9,7	4,2	4,1	3,9	5,4	4,8	4,9	27,4	6,1	6,7	71,4	19,3
t	6,87*	6,94*	7,12*	4,81*	6,35*	4,64*	5,96*	5,81*	6,47*	6,24*	4,30*	2,81*	3,36*	3,92*

Як свідчать дані, наведені в таблиці, у найвищій мірі визначені за рівнем виразності параметру «ЕЗ» групи розрізняються за виразністю показника, що характеризує рівень сформованості емпатії (Ем), а також ознак міжособистісного рівня прояву емоційної саморегуляції (ЕС) та емпатії (ЕЕм). Крім того, достовірні відмінності між групами дітей 14-15 років з високим та низьким рівнем емоційної зрілості виявлено за показниками, що характеризують товарищівність (F5), самооцінку (СО) та екстраверсію (F10, Е), які свідчать про те, що в підлітків з високим рівнем емоційної зрілості відзначається вищий рівень комунікативної активності, спрямованості на соціальні стосунки та впевненості у собі, ніж у їхніх однолітків з низьким рівнем емоційної зрілості.

Третій період, 16-17 років, вирізняється тенденцією до підвищення рівня емпатії, при цьому, значення емоційної саморегуляції в організації адекватного емоційного реагування знижується. В кореляційному дослідженні (підрозділ 2.3.1.) показано, що в самій структурі емоційної зрілості представників раннього юнацького віку відзначені певні зміни, що полягають в зниженні значності ознак, пов'язаних з комунікативною

діяльністю, та активізацією ролі здібностей, які приймають участь в організації внутрішньої діяльності особистості. Такі зміни, напевне, пов'язані з розвитком рефлексії [54, 120], прагненням зрозуміти себе, пізнати власний внутрішній світ [69, 164], довірчою, відвертою взаємодією з оточуючими [174].

Порівняння показників, що характеризують особливості прояву емоційної зрілості та особливості особистості юнаків 16-17 років з високим та низьким рівнем емоційної зрілості підтвердило наше припущення (див. табл. 2.36).

Таблиця 2.36.

Виразність показників, що характеризують особливості емоційної зрілості та особливості особистості, в юнаків 16-17 років з високим і низьким рівнем емоційної зрілості

Рівень емоційної зрілості	Ек	С	Ем	ІЕк	ЕЕк	ІС	ЕС	ІЕм	ЕЕм	ЕЗ	F5	F6	СО	Е
Низький	4,2	4,4	5,4	2,3	1,9	2,0	2,4	2,9	2,5	14,0	4,4	4,8	72,3	17,6
Високий	8,3	9,4	9,7	4,2	4,1	3,9	5,4	4,8	4,9	27,4	5,1	6,1	59,0	18,1
t	6,33**	6,63**	5,67**	6,85**	3,99**	4,0**	6,22**	6,26**	4,68**	5,84**	0,61	2,07*	2,06*	0,22

Як ми бачимо, між досліджуваних нами особливостей особистості, рівень яких відрізняється в групах юнаків з високим та низьким рівнем, значні відмінності виявлені лише у виразності врівноваженості (F6) та самооцінки (СО). Причому зауважимо, що в юнаків з високим рівнем емоційної зрілості виявлений значно нижча самооцінка, ніж в їхніх однолітків з низьким рівнем. Це може бути пояснено тим, що в юнаків з високим рівнем емоційної зрілості у цей період швидше

й активніше відбувається реконструкція самосвідомості, пов'язана з новоутвореннями цього періоду.

Четвертий період - 18-23 років, характеризується тим, що юнаків спостерігається значне підвищення всіх компонентів емоційної зрілості при збереженні провідної ролі емпатії в організації адекватного емоційного реагування.

Стосовно відмінностей між групами з низьким та високим рівнем емоційної зрілості у цей період, зазначимо, що значними вони є лише у виразності показників, що характеризують окремі компоненти та рівні її прояву (див. табл. 2.37).

Таблиця 2.37.

Виразність показників, що характеризують особливості емоційної зрілості та особливості особистості, в юнаків 18-23 років з високим і низьким рівнем емоційної зрілості

Рівень емоційної Зрілості	Ек	С	Ем	ІЕк	ЕЕк	ІС	ЕС	ІЕм	ЕЕм	ЕЗ
Низький	5,3	5,3	6,7	2,6	2,7	2,3	2,4	3,6	3,1	17,3
Високий	9,9	9,6	10,4	4,8	5,2	4,1	5,6	5,2	5,3	29,9
t	5,36**	3,85**	2,79*	3,82**	4,74**	2,93**	5,41**	2,01*	2,69*	7,0**

Як свідчать ці дані, юнаки 18-23 років з високим та низьким рівнем емоційної зрілості значно відрізняються лише за сформованістю емоційної експресивності, емоційної саморегуляції та емпатії.

Ці дані, а також результати попереднього розгляду кореляційних відносин у юнаків цього віку, дозволяють визначити специфіку цього етапу, яка полягає у відокремленому, автономному становленні кожного з компонентів емоційної зрілості, що дозволяє дати йому назву етапу автономного становлення емоційної зрілості.

Таким чином, визначення тенденцій у становленні основних компонентів емоційної зрілості особистості з урахуванням отриманих раніше відомостей дозволило умовно виділити чотири етапи у становленні цієї інтегративної якості: I - етап експресивної організації емоційної зрілості (11-13 років); II - етап вдосконалення саморегуляції (14-15 років); III – етап вдосконалення особистісного рівня емоційної зрілості (16-17 років); IV - етап автономно-збалансованого та відносно стійкого прояву емоційної зрілості (18-23 років).

2.6. Найбільш суттєві типи емоційної зрілості особистості

У попередніх підрозділах розглянуті загальні вікові та статеві особливості становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віках. Однак вони не описують всю варіативність конкретних форм досягнення адекватності емоційного реагування. Між тим в практичній діяльності психолог зустрічається саме з ними. Тому нами була здійснена спроба створити більш-менш обґрунтовану типологію індивідуальних варіантів становлення емоційної зрілості особистості.

Підставою для її створення виступило представлення про становлення емоційної зрілості як процесу засвоєння особистістю стереотипів емоційного реагування, що формуються у конкретній соціокультурній середі на основі індивідуальних особливостей та природжених саморегуляційних механізмів.

Виходячи з результатів теоретичного аналізу робіт [39, 3, 78, 79, 87, 125, 136, 163, 182, 273], в яких розглядається індивідуальна специфічність емоційного реагування, ми припустили, що адекватність його може

досягатися різними способами. Становлення того чи іншого типу емоційної зрілості може бути обумовленим різним співвідношенням двох груп факторів: 1) перевагою одної з емоційних властивостей (емоційної збудливості (імпульсивності), емоційної стійкості, емоційної чутливості та ін.); 2) характеру соціального оточення, яке надає зразки емоційного реагування, схвалює або заперечує певні емоційні реакції індивіда.

При визначенні типів емоційної зрілості за основу був прийнятий суто прагматичний підхід опори на домінуючий компонент її структури. Реальна можливість співвідношення таких компонентів дозволила визначити 7 типів емоційної зрілості (див. рис.2.10.).

Перший тип характеризується домінуванням емоційної експресивності в організації адекватного емоційного реагування. Дані деяких авторів [55] дозволяють припустити, що в неврівноважених осіб з високою емоційною збудливістю, імпульсивністю становлення емоційної експресивності буде компенсувати недостатню виразність інших компонентів. Другий тип характеризується більшим вираженням емоційної саморегуляції, становлення якої переважає в осіб урівноважених, емоційно стабільних [197, 235]. Третій тип пов'язаний з переважанням емпатії у становленні емоційної зрілості. Він з більшою ймовірністю може сформуватися в осіб з високою емоційною чутливістю, сензитивністю [32, 148, 229]. Друга група факторів перш за все впливає на рівень становлення емоційної зрілості загалом. Однак слід зауважити, що формування того чи іншого типу відбувається при взаємодії із зразками емоційного реагування осіб з найближчого соціального

оточення, кожна з яких також має свої індивідуальні особливості емоційної зрілості.

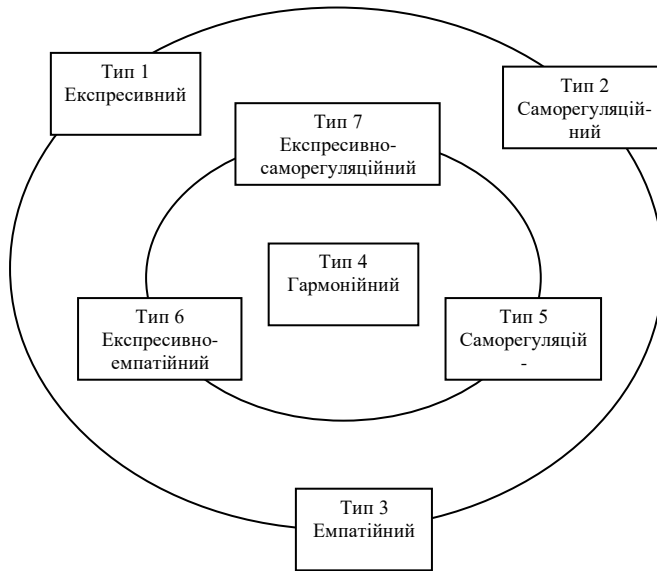

Рис. 2.10. Модель основних типів емоційної зрілості особистості.

Решта типів представляють собою варіанти становлення емоційної зрілості, в яких визначається або гармонійний прояв двох з компонентів та їх переважання над третім (п'ятий, шостий та сьомий типи), або однакова виразність усіх компонентів незалежно від рівня їхнього становлення (четвертий тип).

Відповідно до викладених вище представлень всі випробувані були розподілені на групи, які відповідають кожному з означених вище типів емоційної зрілості. Серед обстежених нами підлітків та юнаків перший тип визначений у 18,75% всіх випробуваних, другий - у 25%,

третій – у 30,5 %, четвертий – у 3,5 %, п'ятий – у 10 %, шостий – у 7,25%, сьомий – у 5%. Наведені відомості вказують на те, що типи з переважанням одного з компонентів емоційної зрілості в виборці зустрічається значно частіше, ніж змішані. Найбільш розповсюдженим є емпатійний тип. Майже винятковими є експресивно-саморегуляційний та гармонійний типи, перший з яких базується на суто емпіричному припущенні про можливість існування в деяких індивідів однакової інтенсивності протилежних за змістом емоційних властивостей (емоційна збудливість, імпульсивність – емоційна стійкість, врівноваженість), а другий свідчить про відсутність в осіб цієї групи переважання однієї з емоційних властивостей над іншими.

Переходячи до аналізу визначених типологічних груп, слід вказати, що в перших трьох групах спостерігається істотне домінування провідного показника над іншими. Так, при досить високих оцінках показника „Ек” в експресивній групі визначені помірні значення показників „С” та „Ем”. Така сама картина спостерігається в саморегуляційній та емпатійній групах. Щодо змішаних типів, слід звернути увагу, що середні значення всіх показників в таких групах є нижчим ніж в попередніх. Виняток складає лише експресивно-емпатійна група, де оцінки показників „Ек” та „Ем” знаходяться на границі середнього та високого рівнів.

Певний інтерес привертає значення інтегративного параметра „ЕЗ” в визначених групах, саме він є показником ефективності того чи іншого типу емоційної зрілості загалом. Дані, отримані за цим показником, вказують на неоднаковий рівень його виразності (див. табл. 2.38).

Таблиця 2.38.

Виразність інтегративного параметра емоційної зрілості в різних типологічних групах

Середнє значення (x), стандартне відхилення (σ)	Типологічні групи						
	1	2	3	4	5	6	7
x	20,95	21,01	21,96	22,43	20,28	22,45	19,65
σ	4,77	4,56	3,91	4,62	5,08	4,30	4,53

Так, найвищі середнє значення інтегративного параметра „ЕЗ” визначені в гармонійній (група 4: $x=22,43$) та експресивно-емпатійній (група 6: $x=22,45$) групах, найнижчі середні оцінки отримані в експресивно-саморегуляційній групі (група 7: $x=19,65$), в решті груп визначені оцінки, що займають посереднє положення між цими значеннями.

Статистична перевірка відмінностей в виразності параметра „ЕЗ” між групами показала, що високої достовірності набувають лише розбіжності між експресивно-саморегуляційною групою та емпатійною ($t=2,01$; $p<0,05$) й експресивно-емпатійною ($t=2,11$; $p<0,05$) групами.

Ці дані дозволяють стверджувати, що особи з емпатійним та експресивно-емпатійним типом емоційної зрілості досягають більш високого рівня адекватності емоційного реагування ніж ті, що належать до експресивно-саморегуляційного типу. Загалом найбільш ефективне становлення емоційної зрілості зафіксовано в осіб з гармонійним та експресивно-емпатійним її типом.

Для визначення специфічних симптомокомплексів емоційно-особистісних властивостей, притаманних кожному з визначених типів емоційної зрілості для кожної типологічної групи були розглянуті взаємозв'язки

показників, що їх характеризують, визначені в кореляційному та факторному аналізі.

Отримані результати показали, що найбільш вагомим в становленні емоційної зрілості осіб експресивного типу визначений фактор „емоційної нестабільності” (див табл. 2.39).

Як видно з таблиці, цей фактор формується з показників, що характеризують невротичність („F1”), нейротизм („Н”), емоційну лабільність („F11”), депресивність („F3”). Другий фактор „соціальної активності”(18,79%) складають показники, що характеризують рівень екстраверсії („Е” та „F10”), реактивної агресії („F7”) та товариськості („F5”). Третій та четвертий фактори мають низький відсоток загальної дисперсії, показники що їх складають не мають значних зв’язків з показниками емоційної зрілості.

Такі дані свідчать, що в індивідів, які належать до експресивного типу характерними рисами являються, поперше, емоційна нестабільність - вона виражається у певній тривожності, невротичності, частих коливаннях настрою, підвищеної збудливості, роздратованості, недостатній саморегуляції, інколи наявності в емоційному стані ознак депресивного синдрому;

Таблиця 2.39.

Зміст факторів, пов’язаних з показниками емоційної зрілості у представників різних типологічних груп

Типологічна група						
Експресивний	Саморегуляційний	Емпатійний	Гармонійний	Саморегуляційно-емпатійний	Експресивно-емпатійний	Експресивно-саморегуляційний

	Соціальна активність 18,70 %	Емоційна нестабільність 9,79 %	Назва фактору
	E (0,86) F10 (0,79) F7 (0,66) F5 (0,60)	F1 (0,90) H (0,81) F11 (0,68) F3 (0,59)	Показник (факторне навантаження)
Нерівноваженість* 14,05 %	Пасивність* 19,34 %	Соціальна активність 23,99 %	Назва фактору
F4 (0,72) F11 (0,63) F2 (0,61)	F8 (0,80) H (0,75) F3 (0,71) F1 (0,58)	F10 (0,85) F5 (0,74) F12 (0,73) F7 (0,69) E (0,65) F6 (0,58)	Показник (факторне навантаження)
	Соціальна активність 20,06 %	Емоційна нестійкість* 24,10 %	Назва фактору
	F10 (0,77) F12 (0,73) F7 (0,69) E (0,68) F5 (0,65)	F11 (0,85) F1 (0,80) H (0,78) F3 (0,73) F8 (0,73) F4 (0,50)	Показник (факторне навантаження)
Емоційна нестабільність* 18,81 %	Агресивність* 21,56 %	Врівноваженість 35,98 %	Назва фактору
H (0,91) F11 (0,67) E (-0,78)	F7 (0,89) F1 (0,89) F4 (0,85)	F6 (0,95) F10 (0,90) CO (0,85) F5 (0,77) F2 (-0,93)	Показник (факторне навантаження)
	Врівноваженість у спілкуванні 18,36%	Емоційна нерівноваженість* 25,24 %	Назва фактору
	F6 (0,80) E (0,69) F10 (0,68) F5 (0,66)	F3 (0,92) F11 (0,84) H (0,75) F2 (0,65) F1 (0,62)	Показник (факторне навантаження)
	Товариськість 19,08 %	Емоційна нестабільність 32,2 %	Назва фактору
	F5 (0,81) F10 (0,77) H (-0,67)	F3 (0,81) F1 (0,79) F4 (0,70) F8 (0,60)	Показник (факторне навантаження)
		Імпульсивність 5,87 %	Назва фактору
			Показник (факторне навантаження)
			F2 (0,89) E (0,85) H (0,65) F8 (-0,72)

Примітка. * - фактор має від'ємний зв'язок з показниками емоційної зрілості.

по-друге, спрямованість активності назовні, яка характеризується вираженою екстравертованістю особистості, потребою в спілкуванні та постійною готовністю до її задоволення, а також певним прагненням до домінування.

Вивчення кореляційних та факторних даних в саморегуляційній типологічній групі показало, що найбільш вагомим тут є фактор „соціальної активності” (див. табл. 2.39). Фактор формується з показників, що характеризують екстраверсію („F10” та „E”), товариську („F5”), виразність маскулітних рис („F12”), реактивну агресію („F7”) та врівноваженість („F6”). Як можна побачити з цих даних, склад фактору в саморегуляційній групі декілька відрізняється від аналогічного в експресивній групі перш за все тим, що він містить у собі такі властивості як врівноваженість та маскулізм.

Другий фактор „пасивність” складається з показників, що характеризують рівень сором’язливості („F8”), нейротизму („H”), депресивності („F3”) та невротичності („F1”). Як свідчать дані кореляційного аналізу, означені показники демонструють насамперед від’ємний зв’язок з показником „С”, тому інтерпретація цього фактора має зворотний характер. Тобто, для саморегуляційного типу характерним є досить низький рівень означених властивостей. Також зворотний зв’язок із показниками емоційної зрілості продемонстрували показники, що увійшли до складу третього фактору „неврівноваженості”. Це показники, що характеризують дратівливість („F4”), емоційну лабільність („F11”) та спонтанну агресію („F2”).

Такі дані вказують на те, що для осіб, які належать до саморегуляційного типу характерними висока активність та врівноваженість. Це виражається в екстравертованості, емоційній стабільності, товарищескості, прагненні до домінування, впевненості у собі, оптимістичності, захищеності до впливів стрес-факторів в звичайних життєвих ситуаціях.

Факторний аналіз в групі представників емпатійного типу дозволив виділити 4 фактори, два з яких мають значну вагу (див. табл. 2.39). З даних таблиці видно, що фактор „емоційної нестабільності” притаманний також й емпатійній групі. Він складається з показників, що характеризують емоційну лабільність („F11”), невротичність („F1”), нейротизм („Н”), депресивність („F3”), сором’язливість („F8”) та дратівливість („F4”). Дані кореляційного аналізу свідчать про від’ємний зв’язок деяких з цих показників („F3”, „F8”) з показниками емоційної зрілості. Це дозволяє характеризувати представників емпатійної групи як осіб, яким притаманний нестійкий емоційний стан разом з недостатньою саморегуляцією, дратівливість, тобто ознаки, що характеризують астенічний тип емоційного реагування. Другий фактор „соціальної активності” (20,06 %) складається з показників, що характеризують виразність екстра-інтроверсії („F10” та „Е”), маскулізму („F12”), реактивної агресії („F7”) та товарищескості („F5”). Такі дані свідчать, що індивідам емпатійної групи, також як і експресивним особам, притаманна спрямованість активності назовні, тобто виражена екстравертованість та соціальна активність.

Найбільш вагомим в становленні емоційної зрілості осіб гармонійного типу є фактор „врівноваженості” (35,98

%). Він має два полюси (див. табл. 2.39). Як видно з таблиці, перший полюс формується із показників, що характеризують саме врівноваженість („F6”), екстраверсію („F10”), особистісну самооцінку („CO”), товарицькість („F5”). На другому знаходиться показник, що визначає рівень спонтанної агресії („F2” із факторним навантаженням -0,93). Ці дані вказують на те, що особам з гармонійним становленням всіх компонентів емоційної зрілості притаманні врівноваженість емоційного стану, неімпульсивність, спрямованість особистості на соціальні об’єкти, адекватність оцінки власних можливостей та місця серед інших людей. Другий фактор „агресивність” (21,56%) складається з показників, що характеризують реактивну агресивність („F7”), невротичність („F1”) та дратівливість („F4”). Слід відмітити від’ємний характер зв’язку цих показників з ознаками „ЕЕм”, що вказує на відсутність в представників гармонійної групи агресивних тенденцій у поведінці, що сприяє налагодженню емоційних контактів з партнерами по спілкуванню. Третій фактор „емоційної нестабільності” (18,81 %) є двохполюсним. Перший полюс утворений показниками, що визначають рівень нейротизму („Н”) та емоційної лабільності („F11”). На другому знаходиться показник екстраверсії („Е”). Дані кореляційного аналізу також вказують на від’ємний характер зв’язку цього фактора із показниками емоційної зрілості.

Такі особливості факторного розподілу в гармонійній групі дозволяють характеризувати її представників як врівноважених, емоційно стабільних та позбавлених схильності до агресивного реагування.

В саморегуляційно-емпатійній групі факторний аналіз дозволив визначити два вагомих фактори, які

описують 43,6 % дисперсії досліджуваних ознак (див. табл. 2.39). Перший фактор „емоційної неврівноваженості” (25,24%) складається з показників, що характеризують депресивність („F3”), емоційну лабільність („F11”), нейротизм („Н”), спонтанну агресію („F2”) та невротичність („F1”). Низькі індивідуальні та середньогрупові оцінки цих показників дозволяють припустити, що саме низький рівень депресивності, емоційної лабільності, нейротизму та імпульсивності властивий представникам цієї групи. Другий фактор „врівноваженість у спілкуванні” (18,36%) формується з показників, що характеризують саме врівноваженість („F6”), а також рівень екстравертованості („Е” та „F10”) та товаришкості („F5”). Цей фактор є протилежним за змістом першому фактору. Крім того, показники, з яких він складається демонструють стійкі позитивні зв'язки з компонентами емоційної зрілості. Цей факт підтверджує висунуте припущення про притаманність представникам цієї групи певної емоційної врівноваженості та концентрує увагу на тому, що вона базується на впевненості у собі, оптимістичності, високій соціальній активності та володінні навичками спілкування.

Переходячи до розгляду кореляційної та факторної структур, отриманих в експресивно-емпатійній та експресивно-саморегуляційні групах, слід зафіксувати, що інтерпретація їх значення декілька ускладнена відсутністю значних кореляцій з показниками емоційної зрілості й потребує додаткового розгляду індивідуальних та середньогрупових оцінок.

Так, в експресивно-емпатійній групі перший фактор „емоційної нестабільності” (32,20 %) формується із показників, що характеризують депресивність („F3”),

невротичність („F1”), сором’язливість („F8”) та („F4”) – дратівливість (див. табл. 2.39.). Означені показники не визначають вагомих кореляцій з показниками емоційної зрілості, але як свідчить аналіз їх середніх оцінок, виразність цих показників в групі досить висока, щоб вважати представників експресивно-емпатійної групи як осіб, яким притаманний нестійкий емоційний стан, пасивно-оборонний тип емоційного реагування на ті або інші стресові ситуації, дратівливість, та невротичність. Другий фактор „товариськість” (19,08 %) має два полюси. Перший представлений показниками, що характеризують рівень товариськості („F5” – 0,81) та екстраверсії („F10” – 0,77), на другому знаходиться показник нейротизму („Н” – (-0,67)). Зміст цього фактору дозволяє припустити, що загалом для представників цієї групи характерна висока товариськість, яка виражається в спрямованості особистості на зовнішнє соціальне оточення, високій потребі у соціальних контактах та реальній можливості її задовольняти.

Досить специфічним є перший фактор „імпульсивність” (25,87%), визначений в експресивно-саморегуляційній групі (див. табл. 2.39). Як видно з таблиці, фактор має два полюси, перший з яких формується показниками, що характеризують спонтанну агресію („F2”), екстраверсію („Е”) та нейротизм („Н”), другий полюс представлений лише одним показником „F8”, що має суттєве факторне навантаження (-0,72). Як свідчить зміст цього фактора, представникам експресивно-саморегуляційного типу властива певна імпульсивність поведінки, висока емоційна напруженість, навіть тривожність, разом з тим, загальна спрямованість особистості на соціальне оточення. Другий фактор –

„емоційна лабільність ” – складається з показників, що характеризують саме емоційну лабільність („F11”), репресивність („F3”) та невротичність („F1”), що вказує на наявність у осіб з експресивно-саморегуляційним типом емоційної зрілості певної емоційної неврівноваженості, схильності до зміни настрою.

Узагальнення отриманих відомостей дозволило дати коротку характеристику кожному типу емоційної зрілості особистості:

Експресивний тип зустрічається в 18,75 % підлітків та юнаків, характеризується домінуванням емоційної експресивності над іншими компонентами емоційної зрілості, загальне становлення якої має помірний характер. Представникам цього типу властиві емоційна нестабільність (часті коливання настрою, підвищена збудливість, недостатня саморегуляція) спрямованість активності назовні (екстравертованість, потреба в спілкуванні, прагнення до домінування).

Саморегуляційний тип визначений у 25 % досліджуваної вибірки, він відрізняється домінуванням емоційної саморегуляції при помірному становленні інших компонентів емоційної зрілості. Представники цього типу характеризуються високою активністю та врівноваженістю, що виражається в екстравертованості, емоційній стабільності, товариській, впевненості у собі, оптимістичності.

Емпатійний тип зустрічається найчастіше - в 30,5 % випадків, для нього характерно домінування емпатії та вищий, ніж у попередніх типів, рівень становлення емоційної зрілості загалом. Представникам цього типу притаманна емоційна лабільність, тривожність, схильність

до стресового реагування, разом з тим - екстравертованість та товариськість.

Гармонійний тип визначений лише в 3,5 % підлітків та юнаків, які характеризуються однаковою виразністю всіх компонентів емоційної зрілості, при досить високій загальній адекватності емоційного реагування. Особам, що належать до гармонійного типу притаманні врівноваженість, емоційна стабільність, неагресивність, спрямованість на соціальні об'єкти, адекватність оцінки власних можливостей та свого місця серед інших людей.

Саморегуляційно-емпатійний тип спостерігається у 10% випробуваних, які характеризуються домінуванням емоційної саморегуляції та емпатії при помірній загальній адекватності емоційного реагування. Індивідам, що відносяться до цього типу, притаманна певна емоційна врівноваженість, яка базується на впевненості у собі, оптимістичності, високій соціальній активності та володінні навичками спілкування.

Експресивно-емпатійний тип зустрічається у 7,25% обстежених, він характеризується домінуванням емоційної експресивності та емпатії над емоційною саморегуляцією, та високим рівнем становлення емоційної зрілості загалом, нестійкістю емоційного стану, спрямованістю на зовнішнє соціальне оточення, потребою у спілкуванні, товариськістю.

Експресивно-саморегуляційний тип, визначений у 5% випробуваних, характеризується найнижчим рівнем становлення емоційної зрілості, в структурі якої домінують емоційна експресивність та саморегуляція. Представникам цього типу властива певна імпульсивність поведінки, висока емоційна напруженість, навіть

тривожність, разом з тим, спрямованість особистості на соціальне оточення.

Підводячи підсумки дослідження, виконаного у даному розділі, можна зробити такі висновки:

- обґрунтовано, що найбільш адекватним інструментом вимірювання емоційної зрілості, в контексті обраної в дослідженні теоретико-методологічної моделі, являється розроблений О.Я. Чебикіним опитувальник „Діагностика емоційної зрілості”. В дослідженні проведена адаптація опитувальника, яка полягала у створенні паралельного (україномовного) варіанту та розробці шкали визначення стандартних величин відносно віку випробуваних;

- показано, що в становленні емоційної зрілості особистості є певні вікові відмінності. Так, статистично достовірні відмінності спостерігаються між підлітками 13 та 14 років в здібностях керувати власними емоціями; між підлітками 14 та 15 років в здатності довільно виражати емоції у спілкуванні; між юнаками 17 та 18-23 років за всіма компонентами емоційної зрілості;

- визначена певна вікова динаміка в формуванні зв'язків між компонентами емоційної зрілості: від незначних кореляційних стосунків у віці 11-12 років, до їх підсилення у 13-14 років, та подальшого послаблення в 15, 16, 17 та 18-23 років;

- виявлено у всіх досліджуваних нами вікових групах зв'язки компонентів емоційної зрілості з екстраверсією та товариськістю, що вказує на їхню вагомість для становлення цих властивостей. Крім того, позитивне значення для становлення емоційної зрілості в 12 та 13 років набуває врівноваженість, в 14, 15 та 16

років - особистісна самооцінка. Негативний вплив на становлення компонентів емоційної зрілості здійснюють сором'язливість у 11, 17, 18-23 років, дратівливість у 12 й 13 років, невротичність у 16, 17 та 18-23 років;

- встановлено, що загальний рівень емоційної зрілості принципово не відрізняється в осіб різної статі. Що торкається окремих її компонентів, в їхньому прояві є певні розбіжності, а саме: в дівчат більш активно формуються здібності до співчуття та співпереживання, розуміння емоційного стану та мотивів поведінки партнера по спілкуванню; в хлопців більш успішно формуються здатності до регуляції власними емоціями. Отримані відомості дають змогу припустити, що представники чоловічої та жіночої статі обирають різні шляхи досягнення адекватності емоційного реагування;

- показано, що статеві відмінності проявляються також на рівні взаємозв'язків компонентів емоційної зрілості з емоційно-особистісними властивостями. Найбільш суттєвими вони є у взаємозв'язках емпатії, яка в хлопців частіше пов'язана з емоційною лабільністю, депресивністю, дратівливістю, найменші відмінності визначені у детермінації емоційної експресивності;

- простежується тенденція до зменшення з віком статевої відмінностей у взаємозв'язках показників емоційної зрілості. Тобто, у процесі розвитку здібностей, що забезпечують адекватність емоційного реагування, розбіжності в особистісних детермінантах згладжуються;

- відмічено, що взаємозв'язок екстравертованості та товаришкості з емоційною зрілістю особистості з однаковою частотою проявляється як в хлопців так і дівчат. Також незалежними від статі випробуваних є

вікові зміни міжкомпонентних взаємовпливів емоційної зрілості;

- визначено чотири умовних етапи у становленні емоційної зрілості особистості: перший етап (11-13 років) характеризується домінуванням експресивної організації емоційної зрілості; другий етап (14-15 років) характеризується вдосконаленням свідомої регуляції емоційного реагування; третій етап (16-17 років) відображає суттєве вдосконалення особистісного рівня прояву емоційної зрілості; четвертий етап (18-23 років) є періодом автономно-збалансованого та відносно стійкого прояву емоційної зрілості. Зміна етапів знаменується значними скачками в динаміці відповідних компонентів емоційної зрілості;

- побудовано типологічну модель емоційної зрілості, що охоплює 7 типів, а саме експресивний, саморегуляційний, емпатійний, гармонійний, саморегуляційно-емпатійний, експресивно-емпатійний та експресивно-саморегуляційний;

- показано, що найбільш розповсюдженими з них являються емпатійний (30,5%) та саморегуляційний (25%) типи. Рідко зустрічається експресивно-саморегуляційний (5%) та гармонійний (3,5%) типи;

- встановлено, що в представників різних типів загальний рівень розвитку емоційної зрілості неоднаковий – найбільш ефективне її становлення відзначено в осіб, що належать до гармонійного та експресивно-емпатійного типу, недостатня адекватність емоційного реагування може спостерігатись в представників експресивно-саморегуляційного типу;

- визначено, що для експресивного типу властивими є емоційна нестабільність; для саморегуляційного та

саморегуляційно-емпатіного типів – врівноваженість, впевненість у собі; для емпатійного та експресивно-емпатійного типів – емоційна лабільність; для експресивно-саморегуляційного типу – імпульсивність поведінки, тривожність; для гармонійного типу – емоційна стабільність, не агресивність. Спільним для всіх типів емоційної зрілості є спрямованість особистості на соціальне оточення та потреба у спілкуванні.

ВИСНОВКИ

Резюмуючи всі дані, пов'язані як з теоретичною частиною дослідження, так і з експериментальною, можна зробити наступні загальні висновки:

1. Доведено, що емоційна зрілість в сучасній психології розглядається неоднозначно. Можна виділити три несуперечливих підходи щодо розуміння поняття емоційної зрілості: як відповідність емоційних проявів дорослої, тобто біологічно зрілої людини, до норм у даному суспільстві; як відповідність емоційних проявів дорослої людини не тільки до сподівань суспільства, але й потреб, цінностей та інтересів суб'єкта; як відповідність емоційної поведінки до уявлень про норму для певного віку.

В цілому, її можна визначити як інтегративну якість особистості, що характеризує ступінь розвиненості емоційної сфери на рівні адекватності емоційного реагування в певних соціокультурних умовах. В найбільшій мірі вона відображається у особливостях прояву емоційної експресивності, емоційної саморегуляції та емпатії. Зазначені властивості входять до змісту структури емоційної зрілості та являються її головними компонентами.

2. Обґрунтовано, що найбільш адекватним інструментом вимірювання емоційної зрілості, у контексті обраної в дослідженні теоретико-методологічної моделі, є опитувальник „Діагностика емоційної зрілості” О.Я.Чебикіна. Проведене його вдосконалення дозволило створити паралельний (україномовний) варіант та уточнити межі високого, середнього та низького рівнів прояву досліджуваних властивостей стосовно віку випробуваних.

3. Емпіричне дослідження емоційної зрілості підлітків та юнаків засвідчило певні вікові відмінності в її становленні, що вказують на тенденцію до підвищення рівня її окремих властивостей зі збільшенням віку: від 13 до 14 років - на рівні керування власними емоціями; від 14 до 15 років - на рівні довільності вираження емоції у спілкуванні; від 17 до 18-23 років - на рівні всіх компонентів емоційної зрілості.

4. Відзначено статеві відмінності у прояві ознак емоційної зрілості, а саме: у дівчат найбільш активно формуються співчуття та співпереживання, розуміння емоційного стану та мотивів поведінки партнера по спілкуванню; у хлопців – регуляція власними емоціями. Статеві відмінності проявляються також на рівні взаємозв'язків основних компонентів емоційної зрілості з емоційно-особистісними властивостями. Найбільш суттєвими вони є у взаємозв'язках емпатії, яка у хлопців частіше, ніж у дівчаток, пов'язана з емоційною лабільністю, депресивністю, дратівливістю. Найменші відмінності визначені в детермінації емоційної експресивності.

5. Проведене дослідження вікових та статевих відмінностей у прояві ознак емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці дало змогу виділити основні етапи її становлення: перший етап (11-13 років) характеризується домінуванням експресивності; другий етап (14-15 років) - домінуванням саморегуляції; третій етап (16-17 років) відображає суттєве вдосконалення особистісного рівня прояву емоційної зрілості; четвертий етап (18-23 років) є періодом автономно-збалансованого та відносно стійкого прояву емоційної зрілості.

6. Одержані результати дослідження дають підставу констатувати можливість створення типологічної моделі емоційної зрілості особистості, яка охоплює 7 типів, а саме експресивний, саморегуляційний, емпатійний, гармонійний, саморегуляційно-емпатійний, експресивно-емпатійний та експресивно-саморегуляційний. Найбільш розповсюдженими з них є емпатійний (30,5%) та саморегуляційний (25%) типи. Рідко зустрічається експресивно-саморегуляційний (5%) та гармонійний (3,5%) типи.

Показано, що для експресивного типовими є емоційна нестабільність; для саморегуляційного та саморегуляційно-емпатійного – урівноваженість, упевненість в собі; для емпатійного та експресивно-емпатійного – емоційна лабільність; для експресивно-саморегуляційного – імпульсивність поведінки, тривожність; для гармонійного – емоційна стабільність, не агресивність. Для всіх типів емоційної зрілості - спрямованість особистості на соціальне оточення та потреба у спілкуванні.

7. Визначені певні закономірності у становленні емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці, які відтворюють відповідні ознаки психічного розвитку, а саме: 1) нерівномірність становлення емоційної зрілості, яка проявляється в розбалансованості розвитку основних властивостей та рівнів їхнього прояву, що виражено в етапах її становлення; 2) інтеграція та наступне набуття автономії окремих компонентів емоційної зрілості, що виражається у віковій динаміці формування зв'язків між компонентами емоційної зрілості: від незначних кореляційних стосунків у віці 11-12 років, до їх підсилення у 13-14 років, та подальшого послаблення в

15, 16, 17 та 18-23 років; 3) зв'язок з певними особистісними властивостями, а саме, з екстраверсією та товариськістю. У дослідженні він проявляється незалежно від віку, статі та типу емоційної зрілості.

Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми, що розглядається. На наш погляд, перспективними можуть бути такі напрями подальшої роботи: а) теоретико-експериментальне розкриття когнітивного аспекту становлення емоційної зрілості, тобто закономірностей та механізмів усвідомлення власних емоцій та емоцій інших людей; б) вивчення умов та шляхів формування емоційної зрілості у психолого-педагогічному процесі; в) розширення меж дослідження цієї властивості, тобто розгляд передумов становлення емоційної зрілості в дитячому віці та динаміки її ознак у дорослому та похилому віках тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдюкова Н.В. Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 /К. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 21 с.
2. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1987. - 262 с.
3. Аболин Л.М. Соотношение психологических и психофизиологических коррелятов эмоциональной устойчивости спортсменов //Вопросы психологии. – 1974. - № 1. – С. 104-106.
4. Абраменкова В.В. Психология детства в контексте отношений ребенка в мире //Вопросы психологии. – 2002. - №1. – С. 3-16.
5. Абрамова Г. Поток жизни // Психология зрелости. Хрестоматия /Ред.-сост. Д.Я. Райгородский. – Самара: БАХРАХ-М, 2003. – С. 244-314.
6. Абульханова-Славская К.А. Жизненная стратегия: как ее строить? //Психология зрелости. Хрестоматия /Ред.-сост. Д.Я. Райгородский. – Самара: БАХРАХ-М, 2003. – С. 527-566.
7. Аванесов В.С. Тесты в социологическом исследовании. – М.: Наука, 1982. – 199 с.
8. Алпатова О.В. Психологічний аналіз регулятивної функції емпатії педагога у процесі керування учінням молодших школярів: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 /Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. — К., 2002. — 16 с.
9. Альманах психологических тестов – М.: «КСП», 1996. – С.229-232.

10. Аль-Хадіді Сауд А.А. Кроскультурні відмінності в сприйнятті емоцій у арабів і слов'ян (на матеріалі вивчення сприйняття мимічної експресії арабськими й східнослов'янськими студентами): Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 /Національний ун-т. – К., 2001. – 20 с.
11. Аминов Н.А. Психофизиологические и психологические предпосылки педагогических способностей //Вопросы психологии. – 1988. - №5. – С. 71-77.
12. Ананьев А.М. Візуальна психодіагностика емоційних проявів у учнів: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Південноукр. держ. пед. ун-т. – Одеса., 1996. –23 с.
13. Андреева Г. М. Социальная психология. - 5-е изд. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 364с.
14. Андреева Г. М., Хелкама К., Дубовская Е.М., Стефаненко Т.Г., Тихомандрицкая О.А. Уровень социальной стабильности и особенности социализации в старшем школьном возрасте. //Вестник Моск. Ун-та. Сер. 14. Психология. – 1997. - №4. – С.31-41.
15. Андрієнко В.О. Математична статистика для психологів: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 1999. – 232 с.
16. Анохин П.К. Эмоции // Большая медицинская энциклопедия: В 36 т. - Т. 35. – М., 1964. – С. 339-357.
17. Анцыферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы //Психология формирования и развития личности /Под ред. Л.И. Анцыферовой. – М: Наука, 1981. – С. 3-19.
18. Анцыферова Л.И. Психологические закономерности развития личности взрослого человека и проблема

непрерывного образования //Психологический журнал. – 1980. - №2. – С.52-60.

19. Апетик Н.М. Моральна саморегуляція як умова попередження девіантної поведінки підлітків: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології. – К., 2001. –20 с.

20. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 104 с.

21. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. — М.: Смысл, 2001. — 416 с.

22. Ахмеджанов Э.Р. Психологические тесты. – М.: Лист, - 1997. – 320 с.

23. Бажин Е.Ф., Корнева Т.В. Психическая патология как модель для изучения импрессивной деятельности. //Психология межличностного познания /Под ред. А.А. Бодалева. — М.: Педагогика, 1981. - С. 196-211

24. Барabanщиков В.А., Малкова Т.Н. Исследование восприятия эмоционального состояния человека по выражению лица //Проблема общения в психологии. – М., 1981. – С. 121-132.

25. Белинская Е. П., Тихомандрицкая О. А. Социальная психология личности: Учебное пособие для вузов. — М.: Аспект Пресс, 2001.— 301 с.

26. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: Пер. с англ. //Общ. ред. В.Я. Пилиповского. - М.: Прогресс, 1986. – 420 с.

27. Бех И.Д. Об овладении личностью собственными эмоциональными переживаниями //Эмоциональная регуляция учебной и трудовой деятельности. – М., Одесса, 1986. – С. 56.

28. Бехтерева Н.П., Смирнов В.М. Мозговая организация эмоций человека //Вестник АМН СССР. – 1975. - №8. – С.8-12.
29. Бодалев А.А. Исследование гностических характеристик общения в зарубежной психологии //Зарубежные исследования в психологическом познании. – М., 1977. – С. 201-214.
30. Божович Л. И. Избранные психологические труды: Проблемы формирования личности /Под. ред. Д.И. Фельдштейна. – М.: Междунар. пед. Академия, 1995. – 212 с.
31. Божович Л. И. Концепция культурно-исторического развития психики и ее перспективы. — Вопросы психологии, 1977 - № 2 – С.29-39.
32. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. – М., 1996. – 472 с.
33. Борисова М. Н., Гуревич К. М., Ольшанникова А. Е., Равич-Щербо И.В. Некоторые проблемы психофизиологии индивидуальных различий. //Вопросы психологии - № 5. -1976. - с. 19-36
34. Боришевський М.Й. та співавт. Саморегуляція як критерій і умова соціально-релевантної взаємодії особистості з оточуючими //Матеріали Всеукраїнської конференції: Проблема й досвід художньої освіти та виховання. – Одеса, 1995. – Ч.1. – С.17.
35. Братусь Б.С. К проблеме развития личности в зрелом возрасте. //Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 1980. - №2. – С. 3-12.
36. Бреслав Г.М. Воспитание нравственных чувств ребенка в семье //Вопросы психологии. – 1986. - №1. – С. 41-47

37. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонения. – М.: Педагогика, 1990. – 140 с.
38. Бронфенбреннер У. Два мира детства: Дети в США и СССР: Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1976 – 167 с.
39. Будницька О.А. Індивідуально-особистісні детермінанти емоційних переживань у психотравмуючій ситуації: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 /К. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка . – К., 2001. – 19 с.
40. Бучек Л.І. Аналіз емоційної стійкості як прояву особливостей саморегуляції особистості: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 /К. ун-т. – К., 1994. – 18 с.
41. Былкина Н.Д., Люсин Д.В. Развитие представлений детей об эмоциях в онтогенезе //Вопросы психологии. – 2000. - №5. – С. 38-48.
42. Валіон Н. Феномен психологічної депривації і його роль у розитку особистості //Психологія і суспільство. – 2000. - №2. – С.124-133.
43. Вартамян Г.А., Петров Е.С. Эмоции и поведение. - Л., Наука, Ленингр. отд-ние, 1989. – 144 с.
44. Василішина Т.В. Емпатійні здібності вчителів //Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – №4. – С. 37-38.
45. Василішина Т.В. Емпатія як фактор ефективності педагогічного спілкування: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 /Ін-т психології АПН України. – К., 2000. – 19 с.
46. Васильев Н.А., Васильева В.Н., Назарова В.М. Взаимооценки школьников разного возраста и пола (социометрическое исследование) //Психофизиология. – Л., 1997. – С.100-108.

47. Веккер Л.М. Психика и реальность: единая теория психических процессов. – М.: Смысл; Per Se, 2000. – 685 с.
48. Вершинин С.И. Место эмоциональной регуляции в общей структуре регуляции деятельности //Эмоциональная регуляция учебной и трудовой деятельности. – М., Одесса, 1986. – С.5.
49. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 142 с.
50. Вилюнас В.К.Основные проблемы психологической теории эмоций //Психология эмоций: Тексты. /Под. ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б. Гиппенрейтер. - М.: Изд-во МГУ, 1984. - С.3-28
51. Вісковатова Т.П. Проблема генезису, діагностики і психолого- педагогічної корекції затримки психічного розвитку у дітей (на прикладі несприятливого впливу природних та антропогенних чинників): Автореф. дис... д-ра психол. наук: 13.00.08 /АПН України; Інститут дефектології. — К., 1997. — 37с.
52. Витт Н.В. Личностно-ситуационная опосредованность выражения и распознавания эмоций в речи // Вопросы психологии. - 1991 - N 1. - С.95-107.
53. Вундт В. Психология душевных волнений //Психология эмоций: Тексты. /Под. ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б. Гиппенрейтер. - М.: Изд-во МГУ, 1984. - С. 47-64.
54. Выготский Л. С. Собр. соч. в 6 т. /Гл. ред. А.В. Запорожец. - М.: Педагогика, 1984. - Т. 4. – 432 с.
55. Высотская Н.Е. Обусловленность профессионально значимых для артиста балета качеств свойствами темперамента и нервной системы //Психофизиология: Сб. науч. тр. /Под ред. Б.А. Ашмарина, Е.П. Ильина. – Л.: ЛГПИ, 1979. – С.20-31.

56. Гаврилова Т.П. О воспитании нравственных чувств. – М.: Знание, 1984. – 79 с.
57. Гаврилова Т.П. Роль взрослых в формировании эмпатии у детей //Психологические основы формирования личности в условиях общественного воспитания. – М., 1969. – С.63-65.
58. Гаврилова Т.П. Экспериментальное изучение эмпатии у детей младшего и среднего школьного возраста //Вопросы психологии – 1974. - №5. – С. 107-114.
59. Галунов В.И. Речь, эмоции, личность: проблемы и перспективы. - Л., 1978. - С. 3-13.
60. Ганина Н.А., Корнева Т.В. О влиянии аффективного состояния на восприятие мимики. //Социально-психологические проблемы реабилитации нервно-психических больных: Сб. науч. тр. Ленингр. н.-и. психоневрол. ин-та им. В.М. Бехтерева /Под ред. Е.Ф. Бажина. — Л.: Медицина, 1984. - С. 61-67.
61. Гезелл А. Цикл умственного развития //Психология аномального развития ребенка: Хрестоматия в 2 т. /Под ред. В.В. Лебединского, М.К. Бардышевской. Т.1. – М.: ЧеРо, Высш. шк., Изд-во МГУ, 2002 – С. 488-496.
62. Гейко Є. В. Психологічні особливості прояву егоцентризму особистості у мисленнєвій діяльності підлітків: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 /Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2002. — 20с.
63. Гиппенрейтер Ю.Б., Карягина Т.Д., Козлова Е.Н. Феномен конгруэнтной эмпатии //Вопросы психологии. – 1993. - №4. - С. 61-68.
64. Говорун Т.В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції: Автореф. дис... док. психол. наук: 19.00.07 / К. нац. пед. ун-т. – К., 2002. – 35 с.

65. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. - М., Изд-во МГУ, 1987. – 174 с.
66. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологический возраст личности. //Психология зрелости. Хрестоматия /Ред.-сост. Д.Я. Райгородский. – Самара: БАХРАХ-М, 2003. – С. 119-144.
67. Горбатков А.А. Позитивные и негативные эмоции: Взаимосвязь и ее зависимость от уровня субъективного развития индивида //Психол. журнал. – 2001. - № 1. – С. 61-71.
68. Гошовський Я.О. Становлення образу-Я в підлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології АПН України. – К., 1995. – 24 с.
69. Грановская Р. М. Элементы практической психологии. — СПб.: Питер, 1997. — 608 с.
70. Грей Д.А. Сила нервной системы, интроверсия – экстраверсия, условные рефлексы и реакция активации //Вопросы психологии. – 1968. - №3. – С.77-88.
71. Гуревич К. М. Профессиональная пригодность и основные свойства нервной системы. — М.: Наука, 1970. – 272 с.
72. Давыдов В.В. Проблема периодизации психического развития //Возрастная и педагогическая психология: Материалы всесоюзного семинара- совещания /Под ред. В.С. Мерлина. – Пермь, 1974. – С. 33-53.
73. Данилова Н.Н., Крылова А.Л. Физиология высшей нервной деятельности. – М.: Учебная литература, 1997. – 432 с.
74. Дашкевич О.В. Теоретико-методологические аспекты психологического исследования проблемы эмоциональной регуляции деятельности //Эмоциональная

регуляція учебної і трудової діяльності. – М., Одеса, 1986. – С.11.

75. Денисова З.В. Механізми емоціонального поведіння ребенка. – Л.: Наука, 1978. – 144 с.

76. Диагностика емоціонально-нравственного развития /Под ред. И.Б. Дермановой. – СПб.: «Речь», 2002. – 176 с.

77. Дідук І.А. Взаємини між дітьми в сім'ї як чинник їх психосоціального розвитку: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / К. ін-т психології. – К., 2001. – 20 с.

78. Додонов Б.И. Типы общей эмоциональной направленности людей и тенденции структурирования эмоциональной сферы //Вопр. психол. – 1972. - №1. - С. 45-55.

79. Дорфман Л.Я. Индивидуальный эмоциональный стиль //Вопросы психологии. – 1989. – №5. – С.88-95.

80. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Зрелость //Психологический словарь-справочник. — Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. — С. 90 (576 с)

81. Дьяченко М.И., Пономаренко В.А. О подходах к изучению эмоциональной устойчивости //Вопросы психологии. – 1990. - № 1. – С. 106-113.

82. Життєві кризи особистості: Наук-метод. посібник: В 2 т. /В.М. Доній, Г.М. Несен, Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков та ін. – К.: ІЗМН, 1998. – Т. 1: Психологія життєвих криз особистості. – 360 с; Т. 2: Діти і молодь у кризовому суспільстві: технології допомоги і підтримки.. – 568 с.

83. Жоров П.А., Ермолаева-Томина Л.Б. О физиологических коррелятах экстраверсии и нейротизма //Новые исследования в психологии и возрастной физиологии. – 1971. - №2. – С. 124-128.

84. Жоров П.А., Шульга Т.И. Волевые качества и эмоциональная устойчивость школьников //Новые исследования в психологии. – 1987. - № 1(36). – С. 39-43.
85. Завалкевич Л.Е. Развитие психологической гибкости как фактор эффективности менеджерской деятельности // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. - №1. – С.15-29.
86. Завацька Н.Є. Особливості особистісної диференціації узалеженої поведінки підлітків та їх корекція: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / К. ін-т психології. – К., 2002. – 20 с.
87. Заика Е.В., Карташов О.Г. Методика исследования индивидуальности — типичности эмоционального отклика // Вопросы психологии, - 1993. - № 4. - С. 116-121
88. Заика Е.В., Лотоцкая М.Ю. Методики исследования эмоций в клинической психологии //Практична психологія та соціальна робота. – 2003. - №5. – С.35-53.
89. Запорожец А.В., Неверович Я.З. О генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребенка //Вопросы психологии. - 1974. - № 6. - С. 59-73.
90. Захаров А.И. Неврозы у детей и подростков: Анамнез, этиология и патогенез. – Л.: Медицина, 1988 – 246 с.
91. Зуева Л.В. Анализ результатов тестирования юношей и девушек с точки зрения половой идентификации //Формирование гендерной культуры у студенческой молодежи. Сб. статей и рефератов. - Набережные Челны: Фемина, 1995. - С. 123-128.
92. Изард К. Эмоции человека. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. - 440 с.
93. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология. – СПб.: Питер, 2001. – 464 с.

94. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.
95. Исаев Д.Н. Психическое недоразвитие у детей. – Л.: Медицина, Ленингр. отд-ние, 1982 – 224 с
96. Исаев Д.Н. Психосоматические расстройства у детей: руководство для врачей. – СПб : Питер, 2000 – 512 с.
97. Каган В.Е. Когнитивные и эмоциональные аспекты гендерных установок у детей 3-7 лет. //Вопросы психологи. – 2000. - №2. – С.65-69.
98. Кайрис Е.Д. Эмпатия как фактор педагогической профпригодности //Практична психологія та соціальна робота. – 2001. - №8. – С.42-45.
99. Кириллова М.Г., Курек Н.С. Эмоции и мотивация больных шизофренией в ситуациях кооперации и конкуренции //Психологический журнал. – 2002. - №5. – С.80-99.
100. Кириченко Т.В. Психологічні механізми саморегуляції поведінки підлітків: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. пед. ун-т. – К., 2001. – 20 с.
101. Кисельова О.А. Особливості психологічної проникливості у осіб з різною емоційною диспозицією: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 /Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського – К., 1999. – 19 с.
102. Кле М. Психология подростка: Психосексуальное развитие: Пер. с фр. - М.: Педагогика, 1991. – 171 с.
103. Коблянская Е. В. Психологические аспекты социальной компетентности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01.— СПб., 1995.— 23с.
104. Ковалев П.А. Возрастно-половые особенности отражения в сознании структуры собственной

- агрессивности и агрессивного поведения: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07.— СПб., 1996.— 23с
105. Колот С.О. Психологічні механізми і умови формування культури емоцій студентів вищих технічних закладів освіти: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 /Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського. — Одеса, 1999. — 19с.
106. Кон И.С. Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
107. Кон И.С. Ребенок и общество: Историко-этнографическая перспектива. – М.: Наука, 1988. – 269 с.
108. Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности. - М., Наука, 1980. - 256 с.
109. Конюхов Н.И. Словарь-справочник практического психолога – Воронеж, 1996. –224с.
110. Котирло В.К., Ладивір С.О. Вплив взаємин в сім'ї на виховання емпатії у дітей //Психологія: Респ. наук.-метод. сб. Мін. освіти УРСР. – К.: Рад. шк., 1985. – Вип.24. – С. 67-75.
111. Котова Л.М. Емоційна стійкість як засіб формування інструментально-виконавської надійності у студентів музично-педагогічних факультетів: Автореф. дис... канд. психол. наук: 13.00.02 / Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2001. – 20 с.
112. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. – М.: Когито-Центр, 1997. – 432 с.
113. Кочнев В.И. Исследование динамических характеристик эмоциональной реактивности в связи с проблемой актерских способностей //Вопросы психологии – 1986. - №5 – с. 153-159.
114. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.

115. Крауклис А.А. Саморегуляция высшей нервной деятельности. – Рига: Изд-во АН Латв.ССР, 1963 – 291 с.
116. Кротенко В.І. Психологічні особливості емпатії підлітків: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / К. нац. пед. ун-т. – К., 2001. – 19 с.
117. Крупник Е.П., Лебедева Е.Н. Психологическая устойчивость жизненных конструктов в период зрелости //Психологический журнал. – 2000. - №6. – С. 12-23.
118. Крысько В.Г. Социальная психология: словарь-справочник. — Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. — С. 588.
119. Кузнецов М.А. Типи емоційності і специфіка відношення до навчання у студентів //Вісник ХДПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХДПУ, 2001. – Вип. 8. – С. 126-138.
120. Кулагина И.Ю. Возрастная психология: Развитие ребенка от рождения до семнадцати лет. – М., 1996. – 177 с.
121. Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека. - М.: ТЦ Сфера; «Юрайт», 2003. — 464 с.
122. Кулачківська С.Є. Розуміння дітьми емоційних проявів вихователя //Психологія: Респ. наук-метод. збірник. Мін. Освіти УРСР. – К.: Рад. шк., 1986. – Вип. 27. – С. 99-109.
123. Кулибали С. Особенности эмоциональной сферы в норме и патологии (опыт кросскультурного и патопсихологического исследования): Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 /Ин-т психологии. – К., 1995. – 24 с.
124. Куликов Л.В. Психологическое исследование. – Спб.: Речь, 1995. – 129с.

125. Кульчицкая Е.И. Эмоциональное и интеллектуальное поведение //Практична психологія та соціальна робота. – 2003. - № 1. – С. 1-3.
126. Кульчицька О.І. Розвиток почуттів і емоцій у дітей раннього та дошкільного віку: Автореф. дис... д-ра психол. наук. – К., 1996. – 49 с.
127. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение. Учебник для вузов. — СПб.: Питер, 2001. - 544 с.
128. Курек Н.С. Дефицит психической активности: пассивность личности и болезнь. — М.: Институт психологии РАН, 1996 г. — 245 с.
129. Лабунская В.А. Особенности развития способности к психологической интерпретации невербального поведения //Вопросы психологии. – 1987. - №3. – с. 70-77.
130. Лабунская В.А. Психология экспрессивного поведения. – М., 1989. – 64с.
131. Лебединский В.В. Нарушения психического развития детей. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 167 с.
132. Лебединский В.В., Бардышевская М.К. Аффективное развитие в норме и патологии //Психология аномального развития ребенка: Хрестоматия в 2 т. /Под редакцией В. В. Лебединского и М. К. Бардышевской. — М.: ЧеРо, Высш. шк., Изд-во МГУ, 2002 - Т.1. – С.588-681
133. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, - 1975. – 304 с.
134. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы, эмоции. //Психология эмоций: Тексты. /Под. ред. В.К. Виллюнаса, Ю.Б. Гиппенрейтер. - М.: Изд-во МГУ, 1984. - С. 166-172.

135. Леонтьев А.Н. Предисловие. //Экспериментальная психология /Под ред. П. Фресса, Ж.Пиаже: Пер. с франц. - М.: Прогресс, 1975. - Вып.5. - С.5-12.
136. Либин А.В. Дифференциальная психология: На пересечении европейских, российских и американских традиций. – М.: Смысл; Per Se, 2000. – 549с.
137. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. - Л.: Медицина, Ленингр. отд-ние, 1983. - 255 с.
138. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 443 с.
139. Лопухова О.Г. Влияние этнокультурных традиций на становление психологического пола личности //Вопросы психологии - №5. – 2001. – с.73-74
140. Лук А.Н. Психология творчества. — М.: Наука, 1978.-128 с.
141. Лук А.Н. Эмоции и личность. – М.: Знание, 1982. – 175 с.
142. Лютак О.З. Психологічні особливості соціалізації старшокласників у загальноосвітній школі: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 /Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 21с.
143. Макаренко С.С. Психологічні умови розвитку комунікативної компетентності учителя: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 /АПН України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. – К., 2001. – 18 с.
144. Максименко С.Д., Ракитянская С.С. Подросток: проблемы и перспективы. //Наука і освіта. – 2000. - № 1-2. – С.98-99.
145. Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології: Навчальний посібник. – К.: Перун, 1996. – 464 с.

146. Макушина О.П. Причины психологической зависимости от родителей в подростковом возрасте //Вопросы психологии. – 2002. - №5. – С.135-143.
147. Малімон Л.Я. Специфіка емоційності осіб з різним рівнем креативності: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 /Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2003. — 20 с.
148. Манеров В.Х. Успешность восприятия говорящего в зависимости от индивидуальных особенностей слушателей //Вопросы психологии. – 1990. - №1. – С.147-153.
149. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики. - СПб.: Евразия, 1999. – 432 с.
150. Матвеев В.Ф., Ковалев А.А., Лебедев А.В. К вопросу об эмоциональных особенностях больных алкоголизмом //Психологический журнал. – 1987. - №3. – С. 94-96.
151. Маурер А. Эмоциональная зрелость как критерий готовности к обучению в школе //Диагностика и регуляция эмоциональных состояний. Ч.2. – Одесса, 1990. – С. 67-74.
152. Мельничук І.В. Генеза емоційних особливостей у дітей різного віку та статі: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 /Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Карабіна. – Харків, 2003. – 18 с.
153. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология. Практическое руководство. – М.: МЕДпресс, 1998. - 592 с.
154. Методики психодиагностики в спорте. /В.Л. Марищук, Ю.М. Блудов, В.А. Плахтиенко, Л.К. Серова. – М: Просвещение, 1984. – 191 с.
155. Мильруд Р.П. Эмоциональная регуляция поведения учителя //Вопросы психологии. – 1987. - №6. – С. 46-55.

156. Мироненко Т.П. Формування громадянської зрілості в майбутніх учителів: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 /Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського – Одеса., 2001. – 20с.
157. Митина Л.М., Асмаковец Е.С. Эмоциональная гибкость учителя: психологическое содержание, диагностика и коррекция. – М.: МПСИ, 2001. – 192 с.
158. Могилей І.В. Формування емоційної культури майбутніх учителів музики: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 /Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2000.- 20 с.
159. Моргун В.Ф. Психологи ориентируются на практику //Вестн. Моск. ун-та. Сер.14. Психология. – 1977. - №3. – С. 90-93.
160. Моргун В.Ф., Ткачева Н.Ю. Проблема периодизации развития личности в психологии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 84 с.
161. Моросанова В.И. Личностные аспекты саморегуляции произвольной активности человека //Психологический журнал. - 2002.- №6. – С. 5-17.
162. Моросанова В.И., Коноз Е.М. Стилевая саморегуляция поведения человека //Вопросы психологи. – 2000. - №2. – С. 118- 127.
163. Москвин В.А. Межполушарная асимметрия и индивидуальные стили эмоционального реагирования //Вопросы психологии. – 1988. - №6. – С. 116-120.
164. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. - 5-е изд. – М.: Академия, 2000. – 456 с.
165. Мухина В.С. Проблемы генезиса личности. – М., 1985. –

166. Мясищев В.Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека //Психологическая наука в СССР: Сб. статей в 2-х т./Ред. Б.Г. Ананьев и др. – М.:Изд-во АПН РСФСР, 1960– Т2. – С. 110-125.
167. Небылицын В.Д. Актуальные проблемы дифференциальной психофизиологии. //Вопросы психологии. - 1971 - № 6 - С. 13-27
168. Носенко Е.Л., Коврига Н.В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції: [Монографія]. – К.: Вища шк., 2003. – 126 с.
169. Ньюкомб Н. Развитие личности ребенка. — СПб.: Питер, 2002.. — 640с.
170. Обуховский К. Психология влечений человека: Пер. с. польск. /Под ред. Б.М. Сегала. – М.: Прогресс, 1972. – 247 с.
171. Общая психодиагностика /Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. – М., Изд-во МГУ, 1987. – 303 с.
172. Окунь Я. Факторный анализ. – М.: Статистика, 1974.- 200с.
173. Ольшанникова А.Е. Соотношение некоторых особенностей эмоциональной сферы подростка с физиологическими показателями. //Проблемы дифференциальной психофизиологии. - М., 1977, - Т. IX. – С. 128-140.
174. Ольшанникова А.Е. Эмоции и воспитание. — М.: Знание, 1983. — 83с.
175. Ольшанникова А.Е., Рабинович Л.А. Опыт исследования некоторых индивидуальных характеристик эмоциональности //Вопросы психологии - 1974. - № 3. – С. 65-73.

176. Ольшанникова А.Е., Семенов В.В., Смирнов Л.М. Оценка методик, диагностирующих эмоциональность (опыт использования статистических закономерностей распределения показателей) //Вопросы психологии. - 1976. - №5. – С. 103-113.
177. Орбан-Лембрик Л. Вплив кризових і стабільних періодів життя людини на процес її соціалізації //Психологія і суспільство. – 2003. - №2. – С.55-65.
178. Оудсхоорн Д. Н. Детская и подростковая психиатрия //Психология аномального развития ребенка: Хрестоматия в 2 т. /Под редакцией В. В. Лебединского и М. К. Бардышевской. — М.: ЧеРо, Высш. шк., Изд-во МГУ, 2002. – Т.1.– С. 101-123.
179. Пасічняк Р.Ф. Психологічні особливості особистісного самовизначення старшокласників: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 /Ін-т психології. – К., 1999. – 17 с.
180. Пацявичус И.В. Эмоциональность и самооценка организации деятельности //Вопросы психологии. – 1985. - №4. – С. 134-139.
181. Переверзева И.А. Исследование некоторых особенностей восприятия цвета в связи с задачами изучения эмоциональности //Проблемы дифференциальной психофизиологии.– М., 1981.- Т.Х. - С. 137-146
182. Переверзева И.А. Проявление индивидуальных различий по эмоциональности в функции контроля за эмоциональной экспрессией //Вопросы психологии – 1989. - №1. – С. 113-117.
183. Перепелица А.Д. Музыкальная культура и кризис эмоций //Вопросы психологии. – 1990. - №3. – С. 121-125.

184. Петровский А.В. Дети и тактика семейного воспитания. – М.: Знание, 1981. – 95 с.
185. Петровский А.В. Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии - М.: Инфра-М 1999. – 528 с.
186. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология. – М.; Междунар. пед. Акад., 1994. – 680 с.
187. Писаренко В.М. Инструментальная обратная связь и повышение качества управления эмоциональным состоянием //Психологический журнал. – 1986. - №5. – С.119-125.
188. Попова М.В. Психология растущего человека: краткий курс возрастной психологии. — М., 2002. - 128 с.
189. Потапчук Л.В. Психологічні особливості становлення особистісної зрілості старшокласників: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 /Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова – К., 2001. – 20 с.
190. Практикум по возрастной психологии /Под ред. Л.А. Головей, Е.Ф. Рыбалко. – СПб.: Речь, 2002. – 694 с.
191. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии /Под общей ред. А.А.Крылова, С.А. Маничева. – СПб.: Питер, 2000. – С. 314-323.
192. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. /Гл. ред. Д.И. Фельдштейн. – М., Воронеж: МО-ДЭК, 2000. – 304 с.
193. Психология личности: Словарь-справочник /Под ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – С. 46; С. 67.
194. Равич-Щербо И.В. Генотип-средовые соотношения в индивидуальном развитии. //Психогенетика. /И.В. Равич-Щербо, Т.М.Марютина, Е.Л.Григоренко. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 363-382.

195. Раис Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. — СПб.: Питер, 2000. — 624 с.
196. Ребер А. Большой толковый психологический словарь в 2-х т. - М: Вече, АСТ, 2000. – Т.1. – С.287; Т.2. – С. (: Т.1. - 592 с.; Т.2. – 560с.)
197. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций. - М.: Прогресс, 1979. - 392 с.
198. Ремшмидт Х. Психология взросления //Подросток и семья. Хрестоматия /Ред.-сост. Д.Я. Райгородский. - Самара: БАХРАХ-М, 2002.- С. 232-358.
199. Репнова Т.П. Тренінг емоційної зрілості. Профілактика конфліктної поведінки молодших підлітків. – Одема, 2003. – 64 с.
200. Русалов В.М. Новый вариант адаптации личностного теста ЕРІ //Психологический журнал. – 1987. - №1. – С. 113-126
201. Русалов В.М. Предметный и коммуникативный аспекты темперамента человека //Психологический журнал. - 1989 - № 1. - С. 10-21.
202. Садокова А.В. Влияние индивидуальных характеристик эмоционально-личностной сферы на особенности развития моральной компетентности в подростковом возрасте: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.13. /Моск. гос. пед. ин-т. – М., 2001. – 27 с.
203. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности /Под ред. В.А. Ядова. – Л.: Наука, - 1979. – 264 с.
204. Санникова О.П. Феноменология личности: Избранные психологические труды. – Одесса: СМІЛ, 2003. – С. 102-108.

205. Санникова О.П. Эмоциональность и регуляция активности общения // Вопросы психологии – 1984. - №3. – С. 123-128.
206. Саннікова О.П. Емоційність у структурі професійних властивостей особистості (на прикладі представників соціономічних професій): Автореф. дис. ... докт. психол. наук: 19.00.01 /Київський ун-т. – К., 1996. – 51 с.
207. Сатир В. Психотерапия семьи. – СПб.: Ювента, 1999. – 283 с.
208. Сергеева І.В. Тренінг розвитку у педагогів вмінь адекватного емоційного реагування //Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України /За ред. С.Д. Максименка. – К., 2001. –Т.3. – Ч.5. – С. 199-204.
209. Симонов П.В. Эмоциональный мозг. - М.: Наука, 1981. – 215с.
210. Стародубова Н.Г. Критерии готовности ребенка к обучению в школе. //Система воспитания и дополнительного образования детей: от идей до внедрения. Материалы научно-практической конференции. (24 ноября 2000). - Бийск, НИЦ БПГУ, 2001. - С. 76-78.
211. Словарь практического психолога /Сост. С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1997. – С. 178-179.
212. Словарь-справочник по психологической диагностике //Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. – Киев: Наук. Думка, 1989. – 200 с.
213. Слуцкий В.М. Социальная изоляция и психическое старших дошкольников: анализ когнитивного, эмоционального и личностного развития //Психол. журнал. – 1996. - № 1. – С. 86-96.

214. Смирнов В.М., Трохачев А.И. О психологии, психопатологии и физиологии эмоций //Чувства, влечения, эмоции /Под ред. В.С. Дерябина – Л., 1974.
215. Солодухова О.Г. Становлення особистості вчителя у процесі професійної адаптації /Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. — Донецьк: Лебідь, 1996. — 175с
216. Стрелкова Л. П. Психологические особенности развития эмпатии у дошкольников: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. /Моск. гос. ун-т. - М., 1987. – 22с.
217. Суханова К.Н. Гендерные проблемы эмоций //Психология XXI в.: Тезисы Международной межвузовской научно практической конференции. – СПб., 2001. – С.257-258.
218. Сухарев А. В. Этнофункциональный подход к самопознанию собственной психической жизни. //Журнал прикладной психологии. - 2001. - № 5. - С. 58-68.
219. Сухоленова О.Г. Формування адекватного образу „Я” у дівчат із неповних сімей: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 /Луганський ін-т психології. – Луганськ, 2000. – 20 с.
220. Теплов Б.М. Типологические свойства нервной системы и их значение для психологии //Психология индивидуальных различий /Под ред.Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я.Романова. – 2-е изд. – М.: ЧеРо, 2002. – С. 172-178.
221. Толстых А.В. Инфантилизм подростка //Подросток и семья: Хрестоматия /Под ред. Д.Я. Райгородского. – Самара: БАХРАХ-М, 2002. – С. 388-407.
222. Удовенко М.В. Методы диагностики эмпатии //Практична психологія та соціальна робота. – 2002. - №7. – С.55-58.

223. Уманский Л.И. Психология организаторской деятельности школьников. – М.: Просвещение, 1980. – 160 с.
224. Фетисова Е.В. К вопросу о восприятии и определении эмоционального состояния по выразительным движениям //Психологический журнал. – 1981. - №2. – С. 142-146.
225. Фресс П. Эмоции. //Экспериментальная психология /Под ред. П. Фресса, Ж.Пиаже: Пер. с франц. - М.: Прогресс, 1975. - Вып.5. - С.111-195.
226. Хомская Е.Д. Нейропсихология эмоций: гипотезы и факты //Вопросы психологии – 2002. - №4. – С. 50-62.
227. Хомская Е.Д., Батова Н.Я. Мозг и эмоции. Нейропсихологическое исследование. - М.: Изд-во МГУ, 1992. – 180 с.
228. Хорни К. Самоанализ. Психология женщины. Новые пути в психоанализе. — СПб.: Питер, 2002. — с. 252-259.
229. Цагарелли Ю.А. Изучение зависимости самооценки способностей от свойств нервной системы //Психофизиологическое изучение учебной и спортивной деятельности: Межвуз. сб. науч. тр. /Ред. Е.П. Ильин. – Л.: ЛГПИ, 1981. – С.144-159.
230. Чебыкин А.Я. Диагностика социально-психологических особенностей эмоциональной сферы личности. //Эмоциональная регуляция учебной деятельности. - М.: АН СССР, 1988. – С. 238-244.
231. Чебыкин А.Я. Проблема эмоциональной устойчивости //Психическая напряженность в трудовой деятельности. - М.: ИП АН СССР, 1989. - С. 197-217.
232. Чебыкин А.Я. Теоретико-методологические аспекты эмоциональной регуляции учебно-познавательной

- деятельности //Эмоциональная регуляция учебной и трудовой деятельности. – М., Одесса, 1986. – С. 39-42.
233. Чебыкин А.Я. Учитель и эмоциональная регуляция учебной деятельности школьников //Вопросы психологии. – 1989. - №6. – С.42-49.
234. Чебыкин А.Я. Эмоциональная регуляция учебно-познавательной деятельности. – Одесса, 1992. – 168 с.
235. Чебыкин А.Я., Аболин Л.М. Исследование эмоциональной устойчивости и психологические средства ее формирования //Психологический журнал. – 1984. - №4. – С. 83-89.
236. Черевко В.П. Формування комунікативної компетентності майбутніх менеджерів у процесі професійної підготовки: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. пед. ун-т. ім. М.П. Драгоманова. – К, 2001. – 20 с.
237. Черникова О.А. Эмоции в спорте (Природа эмоций и их значение в спорте). – М: „Физкультура и спорт”, 1962. – 227 с.
238. Чеснокова О.Б., Яремчук М.В. Феномен «воображаемого партнера» в детском возрасте //Вопросы психологии. – 2002. - №2. – С.14-27.
239. Чирикова А.Е. О применении методики зрительных представлений для диагностики аффекта в межличностных отношениях //Вопросы психологии. – 1976. - №5. – С. 114-119.
240. Чудина Е.А. Эмоциональная зрелость личности: определение понятия и выделение критериев // Личность и проблемы развития: Сборник работ молодых ученых / Отв. ред.: Е.А. Чудина. М., 2003. С.112-116.
241. Шмелев А.Г., Похилько В.И. Анализ пунктов при конструировании и применении тест-опросников: ручные

- и компьютерные алгоритмы //Вопросы психологии – 1985. - №4. – С.126-134.
242. Шмидт В.М. Опыт анализа дивергенции корреляционных структур систематических категорий //Применение математических методов в биологии. Т3. – Л., 1964. – С.61- 69.
243. Штепа О.С. Пропріум зрілої особистості //Практична психологія та соціальна робота. – 2004. - №2. – С.26-35.
244. Щетинина А.М. Восприятие и понимание дошкольниками эмоционального состояния человека //Вопросы психологии. – 1984. - №3. – С. 61-66.
245. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия. – Л.: Медицина, 1989. – 192 с.
246. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды /Под ред. В.В. Давідова, В.П. Зинченко. – М.: Педагогика, 1989. – 554 с.
247. Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте //Вопросы психологии. – 1971. - №4. – с.6-20
248. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция. /В.В.Лебединский, О.С. Никольская, Е.Р. Баенская и др. - М.: Изд-во МГУ,1990. – 197с.
249. Юркевич В.С. Саморегуляция как фактор общей одаренности. //Проблемы дифференциальной психологии. – М., 1972. – Т.7. – С. 233-249.
250. Якобсон П.М. Об экспрессии в искусстве актера //Вопросы психологии. – 1977. - № 1. - С.86-95.
251. Якобсон П.М. Психология чувств. – М.: Изд-во пед. наук РСФСР, 1961. – Ч.2. – 216 с.

252. Яковлева Е.Л. Эмоциональные механизмы личностного и творческого развития //Вопросы психологии. – 1997. - №4. – С.20-27.
253. Abrahamsen D. The road to emotional maturity.- Englewood Cliffs, N. J., 1958. – 388p.
254. Bischof-Köhler D. Selbstobjektivierung und fremdbezogene Emotionen: Identifikation des eigenen Spiegelbildes, Empathie und prosoziales Verhalten im 2. Lebensjahr //Z. Psychol. – 1994. - №4. – P.349-377
255. Candwel D.P., Tarjan, G. Basic Handbook of Child Psychiatry /Ed. by J.D. Noshpitz. - New York, 1979. – 324p.
256. Cardwell J.D., Dunn T.P. Self and self-concepts: a typology //Journal of Human Behavior and Learning, Vol. 3 – 1986 - No.1 - P. 30-37.
257. Cooper R.K., Sawaf A. Executive EQ: Emotional Intelligence in Leadership and Organizations - New York, 1997. – 68p.
258. Cunningham M.R. Personality and the structure of the nonverbal communication of emotion. //Journal Person. -1977. - №45. - P. 564-584.
259. Donaldson S.K., Westerman N.A. Development of children's understanding of ambivalence and causal theories of emotions // Devel. Psychol. - 1986. - V. 26. - P. 635-662.
260. Field T.M. et al. Discrimination and imitation of facial expression by neonates //Science. – 1982. – V.3. – P.179-181.
261. FitzMaurice K.E. Self-Concept: The Enemy Within. - NY, 1989. – 209 p.
262. FitzMaurice K.E. The secret of maturity: How Not to be Codependent. – NY, 1990 – 47p.
263. Gardner H. Multiple Intelligences: The Theory in Practice - NY, 1993 – 304p.

264. Goleman D. Emotional Intelligence – London: Bloomsbury Publishing, 1996 – 369p.
265. Goleman D. Working with Emotional Intelligence. – London: Bloomsbury Paperbacks, 2000 – 394p.
266. Greene A.L. Great expectations: Constructions of the life course during adolescence //Journal of Youth and Adolescence. – 1990. - №19. – P. 289-303.
267. Griffith M.S. Workplace bullying: responding with some emotional intelligence // European Journal of Marketing – Vol. 20 – 1999 – P. 176.
268. Heath D. H. Maturity and competence: a transcultural view - New York, 1977. – 216p.
269. Horton M. The seashell people: growing up in adulthood.- New York, 1990 – 146p.
270. Lambert C. The Emotional Path to Success //Harvard magazine – 1998. – SO. - P.60
271. Mayer J.D., Salovey P. The intelligence of emotional intelligence //Intelligence – 1993. - Vol. 17 - P.443-442.
272. Menninger W.C. A Psychiatrist For A Troubled World. - New York, Macmillan, 1967. - 377p.
273. Miller A. Toward a theory of personality types //Canadian Psychology. – 1988. – №29. – P.263-283.
274. Moloney K. Emotionally competent company //Management Centre Europe. - 2001. – P. 802
275. Murray J. From uptight to all right. - New York, 1996. – 456 p.
276. Okano K. Shame and social phobia: A transcultural viewpoint //Bull. Menninger Clin. – 1994. - №3. – P.323-338
277. Russell J.A. Culture and categorization of emotions //Psychol.Bull. – 1991. - №3. – P.426-450.

278. Rutter M. Children of Sick Parents: An Environmental and Psychiatric Study. -Maudsley Monograph. - No. 16. - London: Oxford Univ. Press, 1966. – 68 p.
279. Ryback D. Putting Emotional Intelligence to Work: Successful Leadership Is More than Just IQ. - Boston, 1998.
280. Salovey P., Mayer J.D. Emotional intelligence // Imagination, Cognition and Personality. – 1990. - №9. – P. 185-211.
281. Spitz R.A. The Smiling Response. Genet. Psychol. Monogr., 1946. – P.57-125.
282. Taylor A., Rosegrant T., Myer A. Samples B.T. Communicating, 5th ed. - Englewood Cliffs, NJ, 1989 – 427p.
283. Thompson R.A. Emotion regulation: A them in search of definition //Monographs of the Society for Research in Child Development. – 1994. – Vol.59. – P. 25-52.
284. Weisinger H. Emotional Intelligence at Work. - San Francisco, 1988 – 218p.
285. Winnicott D.W. The capacity to be alone.//The International Journal of Psychoanalysis 1958 – Vol. 39 -P. 416-420.

ДОДАТОК
Зміст опитувальника „Діагностика емоційної
зрілості” О.Я. Чебикіна

Инструкция

Опросник содержит 42 утверждения, направленные на изучение особенностей Вашей эмоциональной сферы. Ваша задача отвечать на каждый вопрос. Если вы согласны с утверждением, ответьте "ДА" (+), если не согласны, то "НЕТ"(-).

Не тратьте время на обдумывание, отвечайте быстро, дайте первый естественно возникший у Вас ответ. Не стремитесь произвести заведомо благоприятное или не благоприятное впечатление. Свободно выражайте свое мнение. Помните, что плохих и хороших ответов не существует.

Текст опросника

1. Можно ли сказать, что на Ваши чувства красноречиво указывает Ваше лицо?
2. Ваша озабоченность сказывается на знакомых?
3. Переключаетесь ли Вы в общении с одного настроения на другое? (Например, с веселого на серьезное и наоборот.)
4. Можно ли сказать, что в процессе общения с людьми Вы научились управлять их эмоциями?
5. Часто ли Вы наблюдаете интерес окружающих к Вашим действиям?
6. Всегда ли помогает Вам ваше перемещение, движение рук, когда Вы ведете рассказ?
7. Способны ли Вы удачно копировать (пародировать) лица и движения?
8. Всегда ли Вы понимаете юмор других?
9. Вам нравится, когда Вас критикуют?
10. Легко ли Вы заражаетесь настроением других?

11. Часто ли Вы испытываете жалость к людям?
12. Можете ли Вы заставить себя быстро успокоиться, если Вы сильно взволнованы?
13. Влияет ли изменение вашего голоса на окружающих?
14. Можно ли сказать, что вы пользуетесь авторитетом у товарищей?
15. Вам приятно, когда Вас хвалят?
16. Всегда ли Вы соперничаете литературным героям?
17. Испытываете ли Вы перед началом работы, учебы вялость или апатию?
18. Знающие Вас люди соперничают с Вами, когда Вы этого хотите?
19. Попросите ли Вы снизить оценку на экзамене, если посчитаете, что она завышена?
20. Всегда ли Ваша улыбка и смех увлекают окружающих?
21. Проводите ли Вы подготовку своего состояния словами приказа самому себе или другими приемами, когда приступаете к ответственной работе?
22. Возникает ли у вас изменение сердцебиения, дыхания, слезы и т.п., когда наблюдаете остродраматические или положительно разрешающиеся ситуации?
23. Можете ли Вы сохранить свое лицо бесстрастным, когда сильно взволнованы?
24. Есть ли среди Ваших знакомых такие, которые Вам не нравятся?
25. Повышаете ли Вы голос, когда говорите с разозлившим Вас человеком?
26. Можно ли сказать, что Вы всегда пользуетесь доверием на работе, учебе?
27. Можете ли Вы своим взглядом привлечь внимание окружающих?
28. Могут ли окружающие по вашему лицу определить Ваше настроение?

29. Часто ли ваши рассказы удивляют, вызывают интерес у окружающих?
30. Скрываете ли Вы свое волнение на работе (учебе)?
31. Суеверны ли Вы в чем-нибудь (хотя бы мысленно)?
32. Могли бы Вы объясниться жестами с человеком, не знающим Вашего языка?
33. Всегда ли Вы говорите правду, не считаясь с тем, что Вам это иногда не выгодно?
34. Можете ли Вы сказать, что чувствуете и хорошо понимаете настроение окружающих Вас людей при общении?
35. Ваши указания выполняются быстро?
36. Часто ли окружающие проявляют любознательность к тому, что Вы делаете?
37. Возникают ли у Вас затруднения при необходимости привлечь к себе внимание?
38. Влияет ли Ваш внешний вид на присутствующих?
39. Заметно ли другим, когда какое-либо событие выведет вас из равновесия?
40. Можете ли Вы помочь успокоиться человеку, если у него неприятности?
41. Когда в общении перевоплощаетесь, заметно ли это окружающим?
42. Часто ли сказывается Ваше настроение на других?

**Стимульний матеріал україномовного варіанту
опитувальника „Діагностика емоційної зрілості”**

О.Я.Чебикіна

Інструкція

Опитувальник має 42 ствердження, призначених для вивчення особливостей Вашої емоційної сфери. Вашим завданням є дати відповідь на кожне запитання.

Якщо Ви згодні зі ствердженням, дайте відповідь „Так” (+), якщо не згодні, то – „Ні” (-).

Не гайте часу на обдумування, відповідайте швидко, дайте першу, що спала Вам на думку, відповідь. Не намагайтеся створити заздалегідь приємне чи неприємне про Вас враження. Невимушено висловлюйте свою думку. Пам’ятайте, що поганих чи хороших відповідей не існує.

Текст опитувальника

1. Чи можна сказати, що про Ваші почуття красномовно вказує Ваше обличчя?
2. Ваша стурбованість позначається на Ваших знайомих?
3. Чи переключаєтеся Ви під час спілкування з одного настрою на інший (Наприклад, з веселого на серйозний та навпаки)?
4. Чи можна стверджувати, що у процесі спілкування з людьми Ви навчилися управляти їхніми емоціями?
5. Чи часто Вам випадає бачити прояв інтересу оточуючих до Ваших дій?
6. Чи завжди Вам допомагає Ваша жестикуляція, рухи рук, коли Ви про щось розповідаєте?
7. Чи здатні Ви вдало наслідувати (пародіювати) обличчя та рухи?
8. Чи завжди Ви розумієте гумор інших?
9. Вам подобається, коли Вас критикують?
10. Чи легко Ви переймаєтесь настроєм інших?
11. Чи часто Ви відчуваєте жалість до людей?
12. Чи здатні Ви примусити себе заспокоїтися, якщо Ви сильно схвильовані?
13. Чи впливає зміна Вашого голосу на присутніх?
14. Чи можна стверджувати, що Ви маєте авторитет серед товаришів?

15. Чи приємно Вам, коли Вас хвалять?
16. Чи завжди Ви співпереживаєте з літературними героями?
17. Чи відчуваєте Ви перед початком роботи, навчання млявість або апатію?
18. Чи співпереживають з Вами ті, хто знає Вас, коли Ви того бажаєте?
19. Чи попросите Ви знизити оцінку на екзамені, якщо вважатимете, що її завищено?
20. Чи завжди Ваша посмішка та сміх захоплюють присутніх?
21. Чи здійснюєте Ви підготовку свого стану словами наказу самому собі, або вдаєтеся до інших прийомів, коли розпочинаєте відповідальну роботу?
22. Чи настають у Вас зміни биття серця, ритму, дихання, сльозовиділення тощо, коли Ви бачите гостро драматичні або позитивно вирішені ситуації?
23. Чи здатні Ви зберегти своє обличчя безстрастним, коли сильно схвильовані?
24. Чи є серед Ваших знайомих такі, хто Вам не подобається?
25. Чи підвищуєте Ви голос, коли розмовляєте з людиною, яка Вас розсердила?
26. Чи можна сказати, що Вам завжди довіряють на роботі, навчанні?
27. Чи у змозі Ви своїм поглядом привернути увагу присутніх?
28. Чи можуть присутні за Вашим обличчям визначити Ваш настрій?
29. Чи часто Ваші розповіді хвилюють, викликають інтерес у присутніх?
30. Чи скриваєте Ви свої хвилювання на роботі (навчанні)?

31. Чи вірите Ви в забобони в будь-чому (хоч би подумки)?
32. Чи змогли б Ви порозумітися жестами з людиною, яка не знає Вашої мови?
33. Чи завжди Ви говорите правду, не зважаючи на те, що Вам іноді це не вигідно?
34. Чи можете Ви стверджувати, що відчуваєте і добре розумієте настрої присутніх, коли спілкуєтесь з ними?
35. Чи виконуються швидко Ваші вказівки, побажання?
36. Чи часто люди, які оточують Вас, виявляють інтерес до того, що Ви робите?
37. Чи виникають у Вас утруднення, коли є потреба привернути до себе увагу?
38. Чи впливає Ваш зовнішній вигляд на присутніх?
39. Чи помітно для інших, коли яка-небудь подія виводить Вас із рівноваги?
40. Чи здатні Ви допомогти заспокоїтися людині, якщо в неї неприємності?
41. Коли під час спілкування Ви перевтілюєтесь, чи помітно це для присутніх?
42. Чи часто позначається Ваш настрої на інших?

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Емоційна зрілість як психологічна проблема	8
1.1. Загальні підходи до визначення сутності емоційної зрілості особистості.....	8
1.2. Узагальнення основних тенденцій в дослідженні особливостей емоційної зрілості.....	15
1.3. Фактори, що обумовлюють становлення емоційної зрілості	26
1.4. Визначення головних компонентів структури емоційної зрілості	34
Розділ II. Дослідження емоційної зрілості у підлітковому та юнацькому віці.....	45
2.1. Етапи проведення емпіричного дослідження	45
2.1.1. Адаптація методики «Діагностика емоційної зрілості особистості».....	48
2.2. Аналіз індивідуальних показників, що відображують особливості емоційної зрілості у обстеженої вибірки	55
2.3. Особливості відмінностей в становленні емоційної зрілості з урахуванням віку	90
2.3.1. Взаємозв'язки показників емоційної зрілості з особистісними властивостями обстежених з урахуванням віку	95
2.4. Відмінності в значеннях показників емоційної зрілості з урахуванням статевих особливостей обстежуваних	135
2.4.1. Взаємозв'язки показників емоційної зрілості з особистісними властивостями обстежених з	

урахуванням їх статі	142
2.5. Основні тенденції в становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці.....	172
2.6. Найбільш суттєві типи емоційної зрілості особистості	178
Висновки.....	196
Список використаних джерел.....	200
Додаток.....	229

CONTENTS

Foreword.....	3
Chapter I. Emotional maturity as a psychological problem	8
1.1. General approaches to the revelation of the essence of the notion “person’s emotional maturity”....	8
1.2. Generalization of the main tendencies in the investigation of peculiarities of emotional maturity.....	15
1.3. Factors providing formation of emotional maturity.....	26
1.4. Specification of the main structural components of emotional maturity	34
Chapter II. Investigation of emotional maturity at the teen- and juvenile age.....	45
2.1. Stages of empiric research.....	45
2.1.1. Adaptation of the methods “Diagnostics of person’s emotional maturity”.....	48
2.2. Analysis of individual indicators reflecting peculiarities of emotional maturity in the examined sampling.....	55
2.3. Peculiarities of differences in emotional maturity formation with regard for age.....	90
2.3.1. Correlation of the indices of emotional maturity with personal characteristics of the subjects of the experiment with regard for age.....	95
2.4. Differences in indices of emotional maturity with regard for sex peculiarities of the subjects of the experiment.....	135
2.4.1. Correlation of the indices of emotional maturity with personal characteristics of the subjects of the	

experiment with regard for their sex.....	142
2.5. Main tendencies in emotional maturity formation at the teen- and juvenile age.....	172
2.6. The most essential types of person's emotional maturity.....	178
Conclusion.....	196
Literature.....	200
Appendix.....	229

Чебикін О.Я., Павлова І.Г. Становлення емоційної зрілості особистості. – Одеса: СВД Черкасов, 2009. – 238 с.

ISBN _____

Робота присвячена дослідженню емоційної зрілості особистості в підлітковому та юнацькому віці. Уточнено поняття емоційної зрілості та її головні компоненти. Викладена методика діагностики емоційної зрілості. На матеріалі власного дослідження автори монографії встановлюють відмінності у прояві емоційної зрілості залежно від віку та статі, визначають етапи та закономірності становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці, створюють типологічну модель емоційної зрілості особистості.

Публікація адресована фахівцям з проблем розвитку емоційної сфери, практичним психологам, педагогам.

БКК _____

Наукове видання

ЧЕБИКІН Олексій Якович
ПАВЛОВА Ірина Георгіївна

**СТАНОВЛЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ
ОСОБИСТОСТІ**

Монографія

Редактор М.П. Черкасов

Комп'ютерна верстка і
дизайн обкладинки О.І. Кисельова

Підписано до друку _____. Папір офсетний .Формат 60х90/16.

Гарнітура “Times New Roman”. Обл.-вид. – 7.5 арк.

Тираж _____ прим. Зам.№ _____

Видавець СВД М.П. Черкасов
Свідоцтво серія ДК № 1683 від 09.02.2004 р.
м. Одеса, 65070. А/С 59. тел. 33-46-98.

Типографія ВМВ
м. Одеса, пр-т Добровольського, 82/а